

Авторски колектив
Общински исторически музей-Брезник, 2024
ISSN 2603-5049

Материалите отпечатани в том V на
“Известия на Общински исторически музей - Брезник”,
са докладите от научната конференция
„ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ- гр. Брезник”,
ноември 2025 г.

*Авторите носят отговорност за съдържанието
на научните доклади, публикувани в тома.*

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
проф. д-р Надя Манолова - Николова
Коректор - Магда Добрева
*Превод на английски език, резюмета и съдържание-
Деница Поражняк и автори
За корицата са използвани снимки на Филип Михайлов*

ИЗВЕСТИЯ
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - БРЕЗНИК
ТОМ VI
PROCEEDING
OF THE MUSEUM OF HISTORY - BREZNIK
VOL.VI

Брезник, 2025
Издава се от Общински исторически музей - Брезник

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Мария ДОБРЕВСКА - заместник - кмет на Община Брезник Приветствие към участниците в Петата национална конференция „Общество, култура, образование”.....	10
---	----

ИСТОРИЯ НА ДЕЦАТА И ДЕТСТВОТО

Светлана МУХОВА, Димитър ДИМИТРОВ Детство, образование, предприемачество – по османски и домашни извори за Копривщица от 40-те години на XIX век.....	12
Диана МИТЕВА Деца на Лясковец от XIX до средата на XX век.....	25
Десислава ВУТОВА Три фотографии с ученици от района на село Орешак, Троянско.....	34
Милена КАТОШЕВА „Денят на детето“ от страниците на българските вестници (1925 – 1954)	38
Симеон МИЛЬОВ Към етнология на детството – петнене и изпедепсване в края на XIX – нач. на XX век. Едно продължаващо изследване.....	48
Аделина ГЕОРГИЕВА Животът на децата в Граово до средата на XX век.....	67
Мария НИКОЛОВА Броилки и детски игри от Радомир и Радомирско до края на XIX – XX век	79
Цветя БАКАРСКА Историята на едно име или срещата на Граово с европейското Просвещение.....	88
Нонка КРЪСТЕВА Народната песен в света на детето.....	101

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Доника ИВАНОВА Войната на княз Борис I Михаил (852–889) с хърватите	113
Георги Асп. ГЕОРГИЕВ Брезник и Изнебол в османотурските регистри.....	125
Александър АЛЕКСАНДРОВ Учителката Рахил Барак – Душанова и нейният принос за развитието на българското културно–просветно дело през втората половина на XIX век	134
Ваня КОЦЕВА Образованието на жените след Освобождението. Първата жена–професор в България.....	143
Надя МАНОЛОВА - НИКОЛОВА Александър Мартинов – биографични бележки	152
Даниела ЦОНЕВА Исторически принос на Александър Мартинов за Габрово и габровци през Възраждането.....	163
Георги РАДОСЛАВОВ Приносът на чешките специалисти за утвърждаването на мини „Перник“. Инженер Франц Скричка.	178
Емилия ВЕЛИНОВА За цинцарите в Брезник.....	188
Зденка ТОДОРОВА За славата на един полк – 120 години от формирането на 25 - ти пехотен Драгомански полк.....	200

Милчо ГЕОРГИЕВ

Псувните, клетвите, ругатните и попържането като носител на историческата истина.....207

Ваня ДИМИТРОВА

„Учи и се забавлявай в Общински исторически музей – Брезник“.
Образователни и творчески програми на музея.....214

Светла СТАРИРАДЕВА, Лариса НЕШЕВА

Традиция на дарителството в Националния музей „Земята и хората“. 221

C O N T E N T S

Mariya DOBREVSKA - Deputy Mayor of Breznik Municipality

Greeting to the participants in the Fifth National Conference „Society, Culture, Education.“.....10

HISTORY OF CHILDREN AND CHILDHOOD

Svetlana MUHOVA, Dimitar DIMITROV

Childhood, education and entrepreneurship in the 1840s: based on Ottoman and local sources about Koprivshitsa Diana MITEVA – The children of Lyaskovets from the 19th to the mid-20th century.....12

Diana MITEVA

The children of Lyaskovets from the 19th to the mid -20th century.....25

Desislava VUTOVA

Three photographs of students from the area of Oreshak village, Troyan region. 34

Milena KATOSHEVA, PhD

“Children’s day” from the pages of Bulgarian newspapers (1925–1954) 38

Simeon MILYOV

Toward an ethnology of childhood – upbringing at the end of the 19th and beginning of the 20th century. An ongoing study.....48

Adelina GEORGIEVA

The life of children in Graovo until the mid-20th century.....67

Maria NIKOLOVA

Counting rhymes and children’s games from Radomir and the region until the end of the 19th – 20th century.....79

Tsveta BAKARSKA

The history of a name or The Encounter of Graovo with the European Enlightenment.....88

Nonka KRĀSTEVA

The folk songs in the children’s world.....101

SOCIETY, CULTURE, EDUCATION

Donika IVANOVA

The war between knyaz Boris I Michael (852–889) and the croats.....113

Georgi Asp. GEORGIEV

Breznik and Iznebol in Ottoman-turkish sources.....125

Aleksandar ALEKSANDROV

Teacher Rahil Barak–Dushanova and her contribution to the development of Bulgarian cultural and educational work in the second half of the 19th century.....134

Vanya KOTSEVA

Women’s education after the Liberation: The first female professor in Bulgaria.....143

Prof. Dr. Nadya MANOLOVA-NIKOLOVA

Alexander Martinov – biographical notes.....152

Daniela TSONEVA

The historical contribution of Aleksandar Martinov to Gabrovo and its citizens during *the national Revival*.....163

Georgi RADOSLAVOV

The contribution of czech specialists to the establishment of „Pernik“ mines. Engineer Franz Skrička.....178

Emiliya VELINOVA

About the Tsintsars in Breznik. 188

denka TODOROVA

For the glory of a regiment – 120 years since the formation of the 25th infantry Dragoman regiment.....200

Milcho GEORGIEV

Curses, oaths, insults, and scolding as bearers of historical truth.....207

Vanya DIMITROVA

“Learn and have fun at the Municipal historical museum – Breznik”. Educational and Creative Programs of the Museum.....214

Svetla STARIRADEVA, Larisa NESHEVA

Tradition of donation in the Earth and man National museum.....221

*Уважаема проф. Манолова,
Уважаеми проф. Павлов,
Уважаеми научни и музейни работници,
Уважаема г-жо Велинова,
Скъпи гости,*

За мен е чест и удоволствие да ви приветствам с *Добре дошли* на територията на община Брезник!

Поводът, който ни събра, е провеждането на Петата национална конференция под мотото „Общество, култура, образование“. Както на предишните четири конференции бе поставян акцент върху определена изследователска област от културата, образованието и бита в нашия регион, така и на тази, акцент се поставя върху малко изследвани култове, тайни почитания, свети лица, но и тъмни сили и персонажи, които често са противоположни на светци и почитани свети хора. Същевременно поддържахме нашата традиция за изучаване на личности, културни изяви и развитие на музейното образование в региона.

Дълбоко се надявам да чуем изключително интересни доклади и резултати от изследвания на участниците в конференцията, което да допринесе за по - нататъшното развитие на културата и музейното дело в Брезник и Брезнишко. Надявам се ползотворните колегиални контакти между вас в тези два дни, също да допринесат за научната Ви работа.

Пожелавам на всички участници и гости много здраве, лично щастие и успехи в така трудната изследователска дейност.

Откривам Петата национална конференция „Общество, култура, образование“!

Мария Добревска

**ДЕТСТВО, ОБРАЗОВАНИЕ, ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО
ПО ОСМАНСКИ И ДОМАШНИ ИЗВОРИ ЗА
КОПРИВЩИЦА ОТ 40 - ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.**

Светлана Мухова,
Дирекция на музеите – гр. Копривщица
Димитър Димитров,
дипломиран експерт-счетоводител (д.е.с.)

**CHILDHOOD, EDUCATION AND ENTREPRENEURSHIP IN
THE 1840 s:
BASED ON OTTOMAN AND LOCAL SOURCES
ABOUT KOPRIVSHTITSA**

Svetlana Muhova –
Curator at the Directorate of Museums, Koprivshtitsa
Dimitar Dimitrov –
Certified Public Accountant (C.P.A.)

SUMMARY

This article explores aspects of childhood, education, and economic activity in Koprivshtitsa during the 1840s. The study draws on both local historical sources and newly uncovered Ottoman documents. Particular attention is given to the accounting records of a trading company established in 1849 by three students from Koprivshtitsa.

Keywords: Koprivshtitsa, childhood, education, entrepreneurship

* * *

В СВЕТЛИНАТА НА НОВООТКРИТИТЕ ДОКУМЕНТИ

Светлана Мухова

Новооткрити османски документи за стопанската история на Копривщица от 30-те и 40-те години на XIX век¹ потвърждават и илюстрират

¹ Мухова, Св., Калицин, М., Андреев, Ст. Извори за миналото на Копривщица от ос-

с обилна неизследвана информация познатия от много домашни извори факт, че болшинството местни младежи започват трудовия си стаж твърде рано, като често съчетават учението с работата². От данните в османски нюфус дефтер от 1844 г., описващ мъжкото население на Копривщица, е видно, че 10–12-годишни момчета фигурират с данъчна категория, която ги представя като зарабатващи някакви средства, и съответно на това, данъчно задължени³. Някои от 12-годишните вече са регистрирани и с конкретно занятие. Османската регистрация от 1844 г. дава обилни сведения за трудовата миграция на копривщенци по това време. Оказва се, че 60% от вписаните с определено занятие мъже и момчета работят извън родното си място. Те упражняват 24 различни трудови дейности в 61 селища, предимно из областите на днешна европейска и азиатска Турция. В регистъра намираме 10 момчета на 12 години с посочена месторабота извън Копривщица – в Цариград, Одрин, Инос, Малкара, Бергоз⁴.

Предприемаческият ентузиазъм и стремежът към стопански напредък са мощен стимул за бързото развитие на образованието в Копривщица, където през 1837 г. е построено и открито едно от първите български училища по взаимоучителната система, с преподавател Неофит Рилски. През 1844 г. в селището има обществено (общинско) взаимно училище и няколко частни килийни училища. Девическо все още няма. Такова е открито през 1850 г. Възрастта за масово посещаване на училището тогава е между 7 и 12 години. След преминаване на основния курс на взаимното училище – около 12-годишни, повечето деца приключват образованието си и се залавят с трудова дейност, която някои от тях са започнали да усвояват още като ученици. Най-високата степен на взаимното училище се посещава от малък брой младежи, подготвящи се да станат учители или възнамеряващи да получат по-високо образование в учебни заведения извън Копривщица. Наличните извори дават основание да приемем, че в общественото и в частните килийни училища в този период се обучават около 400 деца⁵ – брой твърде близък до този на вписаните в нюфус регистъра от 1844 година. Около 90% от момчетата на възраст от 7 до 12

манските архиви (XVI – XIX в.). София: Ефект адвъртайзинг ЕООД, 2024, с. 36–231.

² Белевев, Н. Спомени. – В: Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Съставител и редактор – архим. Емтимий Сапунджиев. Т. I, София: Държавна печатница, 1926 (по-нататък за краткост – ЮСК), с. 82–89.

³ Пак там, с. 113–280.

⁴ Пак там, с. 36, 46–49.

⁵ Мухова, Св., Калицин, М., Андреев, Ст. Цит. съч., с. 37–38; Мухова, Св. Бел-Ланкастърската система от Мадрас до Копривщица и ролята ѝ за изграждането на новобългарското училище. София: Ефект адвъртайзинг ЕООД, 2017, с. 165–167; ЮСК. Том I, ... с. 278.

години посещават училище – килийно или взаимно. Това е много висок процент за времето, в което образованието не е задължително, а голяма част от момчетата в училищна възраст работят. В много български селища дори и през 50-те години на XIX в. едва се поддържат малки килийни училища, а някъде няма и такива⁶.

Голям обем документални и мемоарни примери от онова време показват как децата и младежите преминават суровата школа на чиракуването и, калени в нея, се приобщават към владеещия в тогавашна Копривщица трудов и предприемачески дух.

Новооткритите османски документи ме върнаха към започнатата преди време тема за създаденото през 1849 г. в Копривщица ученическо търговско дружество⁷. В архива на Найден Геров попаднах на счетоводен тефтер от 1849 г., съдържащ условията на контракт (договор) за създаване на дружеството⁸. Оказа се, че учредителите са местни ученици, най-възрастен от които е 17-годишният тогава брат на Найден Геров – Константин (Костадин)⁹. Той влага най-големия капитал на стойност 125 000 гроша. Вторият съдружник – 16-годишният Георги Груев, внася в предприятието „броени пари и стока“, а третият – Рашко Петров, участва с най-малък капитал „в стока и във вересии“.

Когато открих тези книга, за мен беше озадачаващо най-вече участието на Рашко Петров, както предположих Чорапчиев – известен по-късно пловдивски лекар и общественик. Според една от версиите той е роден през 1840 г., което ще рече, че през 1849 г. трябва да е бил едва 9-годишен. Съмненията, дали именно той е един от тримата съдружници, се засилваха от запазен списък с учениците на Найден Геров от 1847 г.¹⁰, в който Рашко Петров фигурира с прякор Генчовичин веднага след тримата най-напреднали и възрастни ученици от класното училище. Дали това

действително е Рашко Петров Чорапчиев, не става ясно: първо – защо е Генчовичин, и второ – как едва 7-годишен попада в най-високото ниво на класното училище.

Преводът на нюфус дефтера от 1844 г. хвърли светлина върху обръквателната документална информация. Първият описан в регистъра дом е този на свещеника Генчо, следван от домакинството на неговия син чорапчията Петър – първи кмет на махалата. В това семейство са вписани и синовете на Петър, един от които е Рашко. Това изяснява произхода на прякора Генчовичин – с разкриването на неизвестната по-рано информация, че Рашко Петров е внук на поп Генчо. По-късно, след като завършва медицина във Виена и става уважаван жител на Пловдив, той приема за своя фамилия производното от професията на баща си име Чорапчиев. В регистъра от 1844 г. Рашко е записан на 9-годишна възраст, което показва, че е роден през 1835 г., съответно с едно по-ново изследване за възрожденеца¹¹. При това положение вече изглежда реално през 1847 г., 12-годишен, той да е сред напредналите ученици в класното училище и две години по-късно, 14-годишен, да бъде съдружник в ученическото търговско дружество.

Документацията на въпросното дружество показва, че тримата ученици притежават теоретични познания по модерно за времето си счетоводство, опит и припечелени собствени средства, с които да организират своята дейност. Османската регистрация на двамата от тях – Константин и Георги, сочи, че години преди да основат дружеството си, те придобиват известен трудов стаж и опит, в резултат от който вероятно успяват да спестят свои лични средства. Още 12-годишен Константин е вписан като терзия в нюфус дефтера от 1844 г. В същия документ 11-годишният тогава Георги е регистриран с нисша данъчна категория, което означава, че се третира като зарабатващ никакви приходи.

Епистоларни сведения за Константин дават допълнителна информация. От негови писма научаваме, че през 1847 г., увлечен от професията на абаджиите, той заминава със свои роднини в Цариград с намерение да стане търговец, дори да се отдели от опеката на роднините и да започне самостоятелна работа в столицата¹². Изглежда тези негови намерения не получават одобрението на близките му и на брат му Найден. По техни съвети 15-годишният младеж се връща в Копривщица, за да продължи образованието си. Малко преди да се прибере, доволен от успехите в рабо-

⁶ Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Издание на читалище „Единство“ – с. Жеравна, 1948 г., с. 110–115; Мухова, Св. Мястото и ролята на Копривщица в изграждащата се българска училищна система в Пловдивския край (1846–1859). – В: Найден Геров и духовните измерения на Българското Възраждане. Сборник с материали от Национална научна конференция, посветена на 200 години от рождението на Найден Геров, Копривщица, 23–24 февруари 2023 г. Научен редактор А. Кирилова. София: Ефект адвъртайзинг ЕООД, 2023, с. 46–51.

⁷ Мухова, Св. Мястото и ролята на Копривщица..., с. 44 – 45.

⁸ НБКМ–БИА, ф. 22, а.е. 609, л. 24.

⁹ В различни документи името му се среща в двете форми: Константин, както е записано от баща му в списък с рождените години на децата в семейството [Панчев, Т. Найден Геров. 100 години от рождението му, 1823–1923. Къси черти от живота и дейността му. София: Печатница „П. Глушков“, 1923, с.11–13], и Костадин, както го откриваме в счетоводните книга.

¹⁰ Мухова, Св. Мястото и ролята на Копривщица..., с. 41 – 41.

¹¹ Кюркчиев, Н., Бърнев-Буби, И. Д-р Рашко Петров (1835–1894) – живот и дейност. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010.

¹² Из архива на Найден Геров (нататък за краткост: ИАНГ). Т. I. София: БАН, 1911, с. 378.

тата, съобщава на брат си в писмо, че изпратените от баща му аби са получени, ушити на калцуни и продадени¹³. След завръщането си Константин учи и придобива допълнителна подготовка в областта на търговските науки в устроеното преди около година от брат му Найденов класно училище. През 1849 г. Найденов Геров напуска Копривщица и заминава за Белград, където отпечатва подготвения от него първи български учебник по физика¹⁴. В няколко писма от този период Константин споделя с Найденов моменти от своето обучение при Йоаким Груев. Оттук научаваме, че по заръка на Найденов Геров през лятото на 1849 г. Йоаким Груев продължава да преподава на Константин и Георги (по-млад брат на Йоаким Груев) „допия скритур“¹⁵ – двустранно счетоводство. Точно по това време, може би придобили самочувствие и вдъхновение от получената теоретична подготовка, двамата ученици, заедно с Рашко Петров, учредяват своето търговско дружество. Книжката отразяват краткия период на този смел опит, завършил, както изглежда от счетоводния анализ, със загуба.

Отрицателният резултат на начинанието кореспондира с писмо от 19 юли 1849 г. на Константин Геров до брат му Найденов, в което по-младият брат напомня с разкаяние за споменатия по-горе момент през 1847 г., когато решава да се отклони от учението и да се заложи с търговия. В този контекст той загатва, че и през лятото на 1849 г. близките му вероятно не одобряват неговите нови предприемачески занимания: „[...] тато Ви е думал нешто в писмо за мене [...] За това Ви моля, ако е истинно, да не мислите, че аз пак съм правил такива работи, каквито правех пред Вас, сир, да искам да остава учението [...]“¹⁶.

Макар и приключило със загуба, смелото предприемаческо начинание на копривщенските ученици е интересен шрих от тяхната ранна биография. Този опит може би дава нова насока на техните житейски планове и пътища. След като малко по-късно, през 1850 г., Найденов Геров открива пловдивското българско класно училище, Константин, Георги и Рашко продължават обучението си там¹⁷. В периода на Кримската война, когато Найденов Геров е принуден да напусне родината си, негов заместник на поста главен учител става брат му Константин, който след края на войната продължава образованието си в Русия. През 1863 г. той се завръща в България с намерение да стане учител в София, но, покосен от туберкулоза, умира

през същата година. На него и на братя Миладинови Любен Каравелов посвещава най-популярното си произведение „Българи от старо време“. Вторият участник в сдружението – Георги Груев, става един от изявените водачи на българските църковно-национални борби. През 1877 г. е заточен в Мала Азия заедно с екзарх Антим I. След Освобождението на България Георги Груев заема важни постове в управата на Източна Румелия. Най-младият от тримата – Рашко Чорапчиев, завършва медицина във Виена. През 1862 г. е един от участниците в Първата българска легия на Раковски, след което се установява като лекар в Пловдив. Той е един от пловдивските българи, допринесли за освобождаването на Васил Левски от затвора през 1863 г., и един от двамата копривщенци, на които Апостолът, в знак на приятелство, изпраща снимката си с четническа униформа от 1867 г.

След краткото представяне на историческия контекст, в който възниква копривщенското ученическо търговско дружество и кратките сведения за учредителите му, прилагаме счетоводния анализ на неговата документация, който разкрива в детайли предприемаческия устрем и търговския размах на младите съдружници.

КОМЕНТАРИ И ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ ВЪРХУ ЗАПИСКИТЕ НА ФИРМАТА В КОПРИВЩИЦА, ДЕЙСТВАЛА ПРЕЗ МЕСЕЦ ЮЛИ 1849 г.¹⁸

Димитър Димитров, д.е.с.

Съгласно представените сведения, трима жители на гр. Копривщица образуват търговско „съдружество“ по взаимна договореност. Фирмата най-вероятно е замислена като доставчик на стоки на едро за помалките търговски предприятия – бакалии или специализирани магазини за нехранителни стоки, както и за мащабни търговски операции към клиенти от Цариград, Белград и Виена. Съдружниците внасят първоначално личен капитал – пари, стока или задължение (вересия) с кратковременна отсрочка, в очакване на паричен приход в близко време. Вноските са оценени в грошове – основната парична единица. Фирмата разполага единствено с каса и няма банкова сметка. Печалбите или загубите от предстоящата дейност се разпределят между съдружниците пропорционално на размера на внесения капитал за всеки от тях. Тъй като липсват юридически уточнения, разпределението на печалбите или загубите се извършва на доверие. Дейността започва на 1 юли 1849 г. Според счетоводните записвания, почти месец, съдружниците владеят

¹³ ИАНГ, Т. I, с. 379.

¹⁴ Геров, Н. Извод от физика. Част първа. Белград: Правителствена книгопечатница, 1849.

¹⁵ ИАНГ, Т. I, с. 379.

¹⁶ Пак там, с. 379–378.

¹⁷ Цариградски вестник, бр. 47, 11 август 1851 г.

¹⁸ По ръкопис от НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, л. 1–33.

двустранното счетоводство, което е предимство в познанията им спрямо тефтерите с едностранно счетоводство, характерно, възможно, за някои по-дребни търговци.

1) На 1 юли 1849 г.

Внесен капитал от съдружниците, като са посочени общите суми, предоставени от всеки един от тях.

- I. Костадин Геров внася в касата 125 000,00 гроша броени пари;
- II. Георги Груев внася в касата 33 236,00 гроша броени пари и стока на стойност за 29 260,00 гроша. Сборът на неговия капитал е равен на 62 496,00 гроша
- III. Рашко Петров внася стока за 23 420,00 гроша; и вересии (задължение за допълнително внасяне на пари или стока) в размер на 19 580,00 гроша. Или общ капитал в размер на 43 000,00 гроша.

Сумата на целия капитал се равнява на 230 496,00 гроша, която не изглежда малка, като се има предвид възрастта на съдружниците.

- I. 125 000,00 гроша са равни на 54% печалби или загуби за сметка на Костадин Геров;
- II. 62 496,00 гроша са равни на 27% печалби или загуби за сметка на Георги Груев;
- III. 43 000,00 гроша са равни на 19% печалби или загуби за сметка на Рашко Петров.

Изчисленията са направени въз основа размера на вноските, вписани в документа.

2) 6 юли 1849 г.

Предадена е стока за Узунджово на братя Гешоолар – на вересия, със срок на изплащане, на стойност 7733,00 гроша. От касата са изплатени като разход и 5,00 гроша за посредничеството.

3) 8 юли 1849 г.

Предадена е стока на Сотир Чекердеки – кафе за 4727,00 гроша и сукно от Лайпциг за 7280,00 гроша. Общият сбор на стойностите на стоките е

равен на 12 007,00 гроша. От тях половината – 6003,50 гроша, са платени в брой, а другата половина – 6003,50 гроша, на вересия, която ще се издължи в срок до 41 дни (след 31 юли 1849 г.).

4) 8 юли 1849 г.

Искане за полица от Господин ДШ и друж. за стока във Виена, със срок 91 дни, за 3012,50 ф. Стойността на стоката се равнява на 13 872,00 гроша (сукно от Лайпциг) и 3128,00 гроша (друго сукно) – общо за 17 000,00 гроша. [Съкращението ф. в случая означава най-вероятно мерна единица за натурална величина – фюир]. Пояснителният текст от тази дата свидетелства, че фирмата работи и на вересия до времето, когато ще продаде получената стока.

5) 12 юли 1849 г.

Получено е кафе от хаджи Ахмед за 5400,00 гроша.

Текстът след операцията съдържа правило за отчитане на стока, приета на склад, за която не е ясно кога ще бъде продадена. Посочено е, че получената стока трябва да се запише като задължение към доставчика, докато се продаде.

6) 15 юли 1849 г.

Продаденият ориз от Михаил Бей – 8000,00 кила по 11,50 гроша, се равнява на 92 000,00 гроша. На Михаил Бей – вероятно посредник, трябва да се предаде полица, която да се плати при предявяване от негова страна – ависта – в срок от 11 дни.

7) 15 юли 1849 г.

Следващият текст обяснява осчетоводяването на отпуснат паричен кредит – вземане, към длъжник плюс добавената лихва от 13% като вид финансов приход. При отпуснат кредит на Михаил Хаджи Стоев за 10 000,00 гроша, с лихвен процент, ръстът в дължимата сума – ажио – от 13% – се равнява на 1300 гроша. Това е чист финансов приход от тази операция.

8) 17 юли 1849 г.

Частично изплатен дълг, приравнен в грошове като обща сума, е

върнат в махмудии, холандски жълтици и рубли. Общата сума в грошове се равнява на 4280,00 гроша. Остатъкът за погасяване е равен на 1723,50 гроша.

9) 17 юли 1849 г.

Текстът от тази дата посочва, че към стойността на закупен ориз трябва да се прибави и разходът за пълнене на чувалите. Закупени са 800 чувала ориз за 4800,00 гроша и разходът за хамалите за пълнене и измерване на чувалите е равен на 1600,00 гроша, или общо 6400,00 гроша.

10) 18 юли 1849 г.

Изпратени за продан на Продром Хаджи Христов в Цариград 3000,00 кила ориз, още 300 чувала готови, с разходи за пълнене и мерене на обща стойност 36 900,00 гроша.

11) 20 юли 1849 г.

Закупена стока на склад за 60 000,00, като от касата е изплатена и загуба от 1500,00 гроша, вероятно поради обезценка на стоката.

12) 20 юли 1849 г.

Предадена стока на клиент за 18 000,00 гроша срещу полица – възможност за отложено плащане. В склада е начислена и загуба от 750,00 гроша от обезценяване на стоката.

13) 23 юли 1849 г.

Изплатено задължение към доставчик в размер на 1750,00 гроша.

14) 24 юли 1849 г.

Изплатено задължение по полица от 19600,00 гроша и е начислена печалба от 400,00 гроша, поради надценка на стоката.

15) 25 юли 1849 г.

Получен кредит от 46000,00 гроша за подкрепа на паричния поток!

16) 26 юли 1849 г.

Получена стока за 30 000,00 гроша срещу бросени пари от 12 000,00 гро-

ша и издадена полица за 18 000,00 гроша като задължение към доставчика.

17) 26 юли 1849 г.

Приход в касата от продадени стоки в размер на 31 250,00 гроша.

18) 26 юли 1849 г.

Печалба от преоценени стоки в размер на 500,00 гроша.

19) 28 юли 1849 г.

Изпратена авансово стока на клиент за 28 750,00 гроша, като към общата сума е добавен и разходът за амбалаж – чували, на стойност 2000,00 гроша.

20) 28 юли 1849 г.

Отпуснати са за продажба в Белград 2500,00 кила ориз за 28 450,00 гроша плюс разходите за пълнене и измерване – 2000,00 гроша, или общо 30 450,00 гроша.

21) 29 юли 1849 г.

Придобиване стоки на склад срещу издадена полица от 40 000,00 гроша като задължение. В общата стойност влиза и загубата от обезценка за 400,00 гроша, вероятно поради забавяне.

22) 29 юли 1849 г.

Изплащане на задължение по полица на стойност 92 000,00 гроша.

В текста се споменава наличието и съхранението на счетоводни книги – още едно доказателство, че българските търговци са познавали двустранното счетоводство. Когато проследим изменението на наличностите в сметките „Каса в грошове“ и „Стоки на склад“, може да направим следните изводи:

Касата в грошове започва с начално салдо в размер на 158 236,00 гроша. За периода на дейност тя има приходи от 92 933,50 гроша (от операции 3, 5, 8, 15 и 17), но 46 000,00 гроша – почти половината, – не са от търговска дейност, а от получен кредит (операция 15).

Разходите на касата от 207 855,00 гроша (от операции 2,7,9,10, 11, 13, 14, 16, 19, 20 и 22) надхвърлят приходите и формират отрицателен паричен поток в размер на 114 921,50 гроша, с което намаляват почти четири

пъти първоначалната наличност и на 29 юли 1849 година тя се равнява на 43 314,50 гроша.

За същия период предстоят вземания от вересии – внесени в първоначалния капитал или от предадени авансови стоки и от кредит, на обща стойност 64 436,50 гроша – повече от три пъти спрямо първоначално предоставените вересии от съдружника Рашко Петров. Това забавя своевременните постъпления в касата и вероятно е една от причините съдружниците да потърсят заем (операция 15).

Стоковите наличности на склад в началото на месеца се равняват на 52 680,00 гроша. В края на периода те нарастват до 94 340,00 гроша. Това количество гарантира, че фирмата е снабдена с достатъчно стока и може да отговори веднага на определени търсения. Но почти двойният ръст от натрупаните стокови запаси забавя тяхното обращение. Тази тенденция потвърждава косвено отрицателния паричен поток.

Изплатените разходи за амбалаж, хамалски услуги и обезценяване на стоките са с 6655,00 гроша повече от приходите от лихви и малките печалби от надценки.

Представените данни са достатъчни, за съставянето на приблизителен баланс на фирмата към 29 юли 1849 година. Записаните активи на обща стойност от 202 091,00 гроша, съпоставени с първоначалния капитал от 230 496,00 гроша (операция 1), отразен в пасива, водят до финансов резултат – загуба от 28 405,00 гроша за целия месец юли 1849 година. Поради краткия времеви период това не е кой знае колко лош резултат, но все пак дава повод за по-внимателна преценка при следващите възможни сделки.

Като заключение могат да се направят следните изводи:

1. Счетоводството на фирмата се води чрез двустранно записване, което говори за добрата подготвеност на специалистите, отчитащи стоките. Освен чрез пряко записване на търговските операции, документите съдържат и пояснения за извършените сделки.
2. Фирмата започва дейност, добре снабдена с парични средства, което обещава сигурен паричен поток.
3. Фирмата има възможност да отпуска кредит от парични средства, като получава за това лихвено възнаграждение при обратно издължаване на заема. Този вид финансова операция увеличава прихода на предприятието.

4. Фирмата борава с ценни книжа – полици, като вид платежно средство. Те се издават с различен срок и по различни причини. Тяхната стойност се изплаща в парични единици при предявяване [ависта, от италиански]. За съдружниците такъв вид документи са редовно платежно средство.
5. Търговците приемат възстановяването на задължения по авансово отпуснати стоки, с разсрочено плащане, в други парични единици – махмудии, холандски жълтици и рубли. Приравнени към грошовете, те вероятно отчитат и курсовите разлики в деня на погасяване на задължението, макар че няма подобен запис сред операциите. Въпреки това, можем да считаме, че търговският персонал е запознат със стойността на платежните средства и борава уверено с тях.
6. Вересиите, записани на името на Рашко Петров, най-вероятно предполагат изплащане в парично изражение, което би подкрепило наличностите в касата.
7. Фирмата е снабдена с достатъчно стокови запаси, което дава възможност част от тях да се отпуска авансово на клиентите, при определени срокове за тяхното погасяване.
8. Фирмата приема сделки от посредници като Михаил Бей, който продава стоки от нейно име и отчита резултатите чрез операция с издадена полица.
9. Търговският екип притежава вносни стоки като кафе и сукно от Лайпциг, вероятно според предпочитанията на клиентите.
10. Фирмата не се ограничава с търговия на местно ниво. Географията на търговските им интереси и дейности, както и на паричните единици, е доста впечатляваща. Освен към Узунджово, навярно за прочутия панаир, стоки се изпращат към Цариград, Белград и Виена, което говори за увереността, с която съдружниците извършват износ.
11. Приетите авансово стоки, от гледна точка на предпазливостта, се записват постъпили в склада и се балансират с равностойно задължение към доставчика. Това предполага внимателно наблюдение на търсенето на стоката и акуратно изплащане на задълженията.

12. Сроктът на представените записи не надхвърля повече от месец и затова не могат да се посочат чувствителни приходи от пряката търговска дейност.
13. Фирмен баланс, донякъде приблизително, може да се състави чрез данните от касовата наличност, вземанията от вересии и стоковите количества в края на месеца. Техният сбор, отнесен към първоначалния баланс, показва отрицателен паричен поток и загуба в грошове. Приходите от надценка на стоките и от лихва не покриват разходите поради обезценяването и разходите за хамали и амбалаж.
14. Въпреки отрицателния финансов резултат, в което няма нищо неестествено за краткия период, общата оценка посочва, че съдружниците са положили всички усилия, включително и взимане на кредит, за да функционира без прекъсване новосформираното предприятие.

ДЕЦАТА НА ЛЯСКОВЕЦ ОТ XIX ДО СРЕДАТА НА XX в.

Д-р Диана Митева
град Лясковец

THE CHILDREN OF LYASKOVETS FROM THE 19TH TO THE MID-20TH CENTURY

Diana Miteva PhD
Lyaskovets

SUMMARY

Lyaskovets is one of the few villages in the Bulgarian lands where, as early as the 19th century, attention was given to the education and secular development of adolescents. This early progress was influenced by the privileged status of the settlement, the presence of churches in every neighborhood of Lyaskovets, and the St. Peter and Paul Monastery. As children were raised in Bulgarian Christian families, customary law and children's folklore played a fundamental role in their upbringing. Local leaders and teachers undoubtedly contributed to the development of young men and women, while the presence of expatriate gardeners supported their growth and opportunities abroad.

Keywords: *Lyaskovets, 19th century, education, upbringing, children's folklore*

* * *

През втората половина на XVIII век вследствие на промяната в търговските пътища и включването на Балканите в европейския капиталистически пазар започва изграждането на буржоазната структура на българската общност в Османската империя. Така преходът на българското общество към модерната епоха слага началото на своя отпечатък върху процеса за формиране на българската интелигенция и определя нейния облик. Първоначално тя се набира от средата на духовенството, а това е показателен фактор за трудното отгласване от традиционните ценности, удължавайки процеса на формиране на светска интелигенция. Заради слабите икономически възможности на българската

буржоазия първоначално не могат да се създадат български учебни заведения, подготвящи висококвалифицирани специалисти с дейности в областта на интелектуалните занимания. Родителите са принудени след обучението на децата си в килийните или елино-българските училища да продължат тяхното образование в чуждестранни, като този процес продължава до средата на 30-те години на XIX век, когато се появяват първите български светски училища. След средата на XIX в. постепенно се осъзнава необходимостта от специални грижи за здравето, образованието и духовното развитие на подрастващите. Повишава се стремежът да се осигурят нужните условия за това.

Лясковец е едно от малкото селища в българските земи, в което още през XIX в. започват да се полагат грижи за обучението и светското израстване на подрастващите. Този процес започва там в ранен етап благодарение на наличието на няколко фактора. През 1538 г. султан Сюлейман I (1519–1566) издава крепостен акт „мюлк-намейхумаюн“, чрез който подарява на зет си за вечно владение четири села от Търновско – Лясковец, Арбанаси, Долна и Горна Оряховица, заедно с техните жители. В документа е записано, че *„раята там не се измъчва, напада и изтезва, следователно не се третира като проста рая и селището притежава статут“*.¹ Още тогава лясковчани получават привилегии, потвърждаващи се и от следващия владетел султан Селим II (1568–1574). Последният издаден акт в тяхна полза е ферманът от 16 юли 1810 г. на султан Махмуд II, който също удостоверява правата им. За периода от 1538 г. до 1810 г. са изготвени общо 11 фермана, описващи споменатите преимущества на населението. Изложените в посочените документи блага са в сила до издаването на „Танзимата-Хаирие“ през 1839 г., когато се отнемат, а при управлението на султан Абдул-Азис (1861–1876) те са окончателно премахнати². Оттук следва заключението, че благодарение на високото обществено положение на селището, децата, живеещи в него, притежават изначално по-голям шанс за интелектуално и нравствено израстване.

Следващият фактор, оказващ влияние върху развитието на децата, са църквите във всички Лясковски махали, тъй като през периода на Възраждането те се превръщат в места за обучение и възпитание на подрастващите. Първото килийно училище е създадено около 1810 г. при църквата „Св. Димитър“. В периода 1815–1820 г. към храм „Св. Атанас“ примерът е последван от жителите в Кондювската махала. По данни от изследователите, 1825 г. или 1832 г. към църковен храм „Св. Никола“ също

е изградено училище. През 1847 г. и в църквата „Св. Георги“ е основано школо, а последното учебно заведение от този тип е при църквата „Св. Васил“ и датира от 1856 г. Отначало в голяма част от училищата се използва гръцки език, но през 1840 г. в Лясковец започва съпротива срещу местното гръцко духовенство. Това обстоятелство спомага за поэтапното налагане на употребата на славянския език и в тях. Средата на XIX в. учителите Никола Козлев и Недю Жеков въвеждат взаимната (Ланкастърската) метода в поверените им учебни заведения, което подобрява и улеснява обучението на децата. Що се касае до образованието на момичетата, съобщава се за смесени паралелки в училището при църквата „Св. Георги“ и за Девическо училище, открито през 1870 г. към църквата „Св. Атанас“³.

До средата на XIX век състоянието на лясковските училища не е особено добро. Тези данни се установяват от статии, поместени в различни възрожденски вестници и списания – в-к „Македония“, в-к „България“, сп. „Училище“, сп. „Читалище“ и други. Сравнително рано за възрожденския период, през 1868 г. и 1875 г., две от споменатите училища се превръщат в класни – едното е двукласно, а другото – трикласно.⁴ Най-ярък пример за образователен градеж в Лясковец е обединението на три от учебните заведения в Главно шестокласно училище, което е официално открито на 11 май 1871 г.⁵ То е с общо ръководство, програма и каса. Въвеждането на нови методи на обучение и гимнастиката в работата му пораждат конфликти между местните чорбаджии и неговия главен учител Недю Жеков. В писмо до П. Р. Славейков той споделя за трудностите, които среща, и отбелязва, че *„Лясковец, което е място за наука, кръвнишки гони своите учени синове“*.⁶

Относно стремежа на лясковските младежи и девойки да получат по-висока степен на образование, ключова роля изиграват изпитите в края на учебната година. Те са въведени на 10 април 1860 г. от учителя Павел Калянджи⁷, а заинтересоваността на местното население към тях показва наличието на високата им степен на интелектуално развитие. В писмо от консула на Австро-Унгарската империя в Русе Оскар Монгтлонг до австро-унгарския политик граф Дюла Андраши, през 1872 г., се съобщава, че български младежи и девойки се обучават безплатно със стипендии в Русия и, че през месец юли за Киев ще бъде изпратена група от шест

¹ Минев, Д. Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци. София: „Илинда-Евтимов“ ЕООД, 2004, с. 34

² Минев, Д. Град Лясковец..., с. 35 – 39.

³ Генчева, Ц. Просветното и културно развитие на Лясковец през XIX век. – В: Лясковец в миналото. Велико Търново: ПИК, 1994, с. 109 – 112.

⁴ Пак там. с. 113 – 114.

⁵ ДА – Велико Търново, ф. 83К, оп. 1, а.е. 1.

⁶ В-к Македония, г. V, бр. 45, 09.09.1871

⁷ В-к България, г. II, бр. 64, 08.06.1860.

търновски девойки, две от които са от Лясковец⁸. В друго писмо, също от 1872 г., руският генерален консул в Русе А. Н. Мошнин информира руския генерал Николай Павлович Игнатиев, че сред изпратените пет момичета да учат в Русия е единадесетгодишната Ана Димова от Лясковец⁹. Данните от кореспонденцията потвърждават, че девойките вместо да прекратят обучението си и да се омъжат, продължават да се развиват в други държави, надграждащо общоприетите български стандарти.

Безспорно наличието на манастира „Св. Св. Петър и Павел“ в Ляковските земи е фактор, влияещ положително върху образованието и социализацията на децата. Тъй като той не прекъсва дейността си по време на османското владичество, местното население е в постоянен контакт с духовенството, най-вече при обработката на земите. От сведения на писателя Цани Гинчев се установява, че по време на жътва освен момите и момците малките момчета също ходят с монасите, за да носят снопи и вода¹⁰. Става ясно, че контактите с монасите въздействат на техните виждания и възпитание и извън храма, във всекидневие.

Манастирът се включва дейно в църковните и политическите борби, разкривайки пред обществото позицията си спрямо използването на славянския език и отхвърлянето на чуждата власт. По мое мнение, поддържането на връзка с духовенството обяснява промяната в интелектуалното развитие на ляковчани и техния интерес към светско и духовно образование на децата им. Появата на първото специализирано богословско училище в българските земи на 12 май 1874 г. към манастира „Св. Св. Петър и Павел“ издига още повече неговия авторитет и този на селото, към чиято територия е позиционирано. То функционира дванадесет години и подготвя видни български духовници, учители, учени и общественици. При него е съществувало ученическо дружество „Опознай себе си“ със своя собствена библиотека. Освен духовни се разискват още философски теми, което развива мисленето на обучаващите се в учебното заведение лица. След преустановяване на дейността му неговият библиотечен фонд е предаден в библиотеката на СУ „Св. Климент Охридски“. В периода между двете световни войни манастирът изпълнява и други социални функции – общежитие за руски бежанци, църковно-певческо училище и дом-работилница за глухонеми момчета, изучаващи дърводелство¹¹. Следователно, въпреки другите дейности,

които упражнява, обучението в манастира демонстрира приемственост и определен тип социализация, влияещи върху цялото местно общество, включително и над децата.

Относно възпитанието на подрастващите в Лясковец първостепенна роля играе обичайното право, защото те са част от християнските семейства. Бащите имат пълна власт над синовете си до създаването на ново собствено домакинство, а над дъщерите си – до омъжването им. От родителите се изисква да хранят рожбите си и да се грижат за тях докато станат готови сами да изкарват прехраната си. Момчетата биват учени на занаят или ги настаняват на работа, а момичетата участват в приготовленията на сватбения си чейз. Децата са длъжни да изпълняват волята на родителите си, да им помагат в изхранването на семейството и да ги поддържат когато остарееят, защото могат да бъдат изгонени или лишени от наследство. Само чедо от мъжки пол има право да наследи бащата, а момата получава това, което ѝ се даде по милост¹². В случай на развод децата остават при майката или бащата, а ако са извънбрачни, грижите за тях се поемат от нея. При смърт на някой от родителите рожбите получават дял от наследството, а ако те са малолетни и баща им е починал, се определят техни настойници – майка, дядо, брат или друго заслужаващо доверие лице¹³. Децата имат право да притежават свое имущество без да могат да се разпореждат с него докато са непълнолетни. Тези функции се изпълняват от мъжа, но той не може да го продава или отчуждава¹⁴.

Най-широко разпространено възпитателно средство е боят, прилагащ се от родителите и роднините. Освен телесните наказания се използват и други, предизвикващи срам, например окачва се табелка с провинението на врата на детето. Първите години от живота на подрастващите протичат под грижите на майката, а играта им е основното занимание докато тръгнат на училище. В Лясковец, тъй като голяма част от бащите на момчетата са гурбетчии градинари и са далеч от дома, те са ангажирани в земеделието и отглеждането на животни. Същевременно с това, до седем-осем годишна възраст те се забавляват на улицата с топчета и ашици, участват и в различни банди. Момичетата си гостуват през комшулуците, играят на кукли, топка, плетат венци и практикуват други колективни игри¹⁵.

¹² Андреев, М. Българско обичайно право. Правно-историческо проучване. София: Наука и изкуство, 1979, с. 208.

¹³ Иванова, С. Брак и развод в българските земи (XVI–XIX в.). // *Известия на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“*. Том XXII (XXVIII), [за 1994], 1996, с. 161.

¹⁴ Бобчев, С. С. Сборник на българските юридически обичаи. Част I. Гражданско право, отдел I – Семейно право. Пловдив, 1896, с. 273.

¹⁵ Данова, Н. Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите (XVII–XIX в.). София: Парадигма, 2023, с. 185 – 207.

⁸ Българско национално революционно движение 1868–1874 г. Чуждестранни документи. Т. II. София: „Св. Георги Победоносец“, 1992, с. 147.

¹⁰ Гинчев, Ц. Ръкопис, 1889 г. Архив на Специализирания музей на гурбетчийското градинарство (СМГГ) – Лясковец.

¹¹ Минев, Д. Град Лясковец..., с. 181 – 184.

Чрез *българския фолклор* се разкриват различните жизнени етапи в развитието на човека и се налага строга регламентация по отношение на детското присъствие в живота на общността. В народната култура детството е период за подготовка и постигане на социална зрялост, като в зависимост от пола се преминава обучение с оглед на развитието в бъдеще като мъж или жена¹⁶. Характерни за Лясковския край са *приспивните песни, зальгалките, детските песни с наричания за природата, броенки, пословици, скоропоговорки, песни за детски игри* и други. Детските наричания за природата имат обръщение и препратка към животни, растения и птици – „Умрял Герман от суша за киша“ (песен, използвана за измолване на дъжд)¹⁷. Броенките се отличават с ритмичност и римуване, затова често нямат особен смисъл, а скоропоговорките се използват като средство за упражнение на устния говор.

Детските фолклорни игри с песен претворяват реалния живот, затова от XIX до средата на XX в. те се прилагат в Лясковец и имат функцията да подготвят бъдещите поколения за участие във всички сфери на традиционния бит и празничните обреди. Тук се открояват най-ярко два типа: песни-игри, сътворени от възрастните, и песни-игри, сътворени от децата. Те се разглеждат също като част от традиционната двигателна култура, защото съчетават в себе си пеене и танц. Детските игри се практикуват предимно без играчки – с въображение, като пръчката става конче, пушка, сиво зайче и прочие. Такива са: „Седнало е Джоре дос“, „Боряно Борянке“, „Зайко Кукурайко“ и други. Те могат да се разделят на два вида – със състезателен характер (възпитаващи ловкост и съобразителност) и театрално-подражателни (пресъздаващи моменти от живота на възрастните или техните обредни практики)¹⁸. Към втория вид спадат: „Юнак граби мома“, „Хитра снаха“, „Тодор и Тодорка“, „Зойка и майка й“, „Миланчо и майка му“, „Снощи за вода отидох“, „Стара баба“, „Работна мома“ и други¹⁹.

Според вида на участниците фолклорните детски игри, практикувани в Лясковец, се разделят на *три типа* – *за момичета, момчета или смесени*. Тези за девойките са съпроводени с песен и танц, защото пресъздават

бъдещите момински обреди. Чрез игрите на младежите се практикуват тичане, броене, скокове, мятане т.е. имат връзка с мъжката дейност, начин на живот и психика („Челик“, „Прескочи кобила“, „Гоненица“, „Купаница“ и др.). Смесените са по-редки, защото демонстрират взаимодействието между двата пола и техните разделителни характеристики, наблягайки най-вече на процеса по избор на спътник в живота и женитбата („Кралю/Калю Порталю“, „Котка гони мишка“, „Орел и квачка“ и пр.)²⁰.

Данни за визията на лясковските деца извличаме от съхранените снимки в Специализирания музей на гурбетчийското градинарство – Лясковец. Те датират от края на XIX до средата на XX век и са самостоятелни, семейни или групови училищни портрети. Обръщам внимание на факта, че самостоятелните и семейните фотоси са от архивите на градинарите гурбетчии, които са с различна визия за възпитанието и мястото на рожбите си в обществото. На една от снимките прави впечатление наличието на лично посвещение от учител към ученичка, което е необичайно за разглеждания период.

С появява на модерното светско училище в българските земи се осъзнава спешната нужда от книги за деца, затова първите от този тип литература са свързани с образованието. През 50-те години на XIX в. публикациите, посветени на особеностите на детското развитие и проблемите, свързани с възпитанието, се увеличават. *Темата за специалните грижи при отглеждането на детето* е разгледана щателно през 1872 г. от лясковския учител Тоню Икономов. В няколко поредни броя на сп. „Читалище“ той публикува материала си „За хранянето и храната на човека“. В него той обръща внимание на отглеждането на малкото дете, храненето му, продължителността на съня и други жизненоважни функции, свързани с неговото израстване²¹. Много от лясковските учители са книжовници, спомоществователи, редактори, читалищни и театрални дейци, пишат и издават учебници и книги. Те правят също преводи на учебни помагала и художествена литература, които достигат до тамошните деца и въвеждат нови методики в преподаването. Така се променя съзнанието на родителите и техния мироглед за бъдещето на децата им. През 1870 г. в селището се създава ученическо дружество „Съединение“²², което е показателен пример за грижата за децата и интелектуалното развитие на местните младежи.

Благоприятен фактор върху модернистичния модел на поведение в

¹⁶ Карамихова, М. Чудесата и децата. – В: Градиво за изследване на детето, децата, детството, кн. II, Велико Търново: Фабер, 2020, с. 71.

¹⁷ Интервю с Десислава Дукова, преподавател по Народно пеене в „Школа по изкуствата“ към НЧ „Братство–1884“, град Павликени, 15.01.2025 г. (Личен архив)

¹⁸ Дончева, Ю. Българските детски фолклорни игри в съвременната педагогическа теория и практика на детската градина. – В: Кръгла маса на тема: Образование и възпитание за утре – между традицията и иновациите (предизвикателства и хуманистични перспективи). Фондация „Човешчина“. София: Авангард Прима, 2015, с. 414 – 416.

¹⁹ Моллов, Т. Материали за фолклорното богатство и фолклористиката в Лясковец – В: Лясковец в миналото. Велико Търново: ПИК, 1994, с. 207 – 214.

²⁰ Дончева, Ю. Българските..., с. 416 – 417.

²¹ Сп. Читалище, г. II, бр. 13, 01.04.1872, с. 567 – 578; бр. 14, 15.04.1872, с. 615 – 628; бр. 15, 01.05.1872, с. 663 – 673.

²² Генчева, Ц. Просветното..., с. 120.

семействата и начин на възпитание за тамошните деца оказват лясковските гурбетчийски градинари. Тъй като те работят през лятото в съответната държава, а през зимния сезон се връщат обратно в родното си място, носят със себе си новите европейски разбирания и достатъчно парични средства, които да вложат в образованието и облеклото на собствените си деца. Тук трябва да се вземе предвид обстоятелството, че една част от момчетата тръгват на гурбет с близките си още като деца между 12–15-годишна възраст. Благодарение на съхранената автобиография на писателя, учителя и градинар-гурбетчия Никола Козлев ние можем да надникнем в емоционалния свят на децата градинари. *„Едничката ми работа беше да поливам. И цяло лято, ден и нощ киснех във водата, без сън и почивка, защото докато изкарам единия край на бахчата, на другия край пак изсъхне. Сънят ми беше прав, на крака, без да усетя кога съм паднал. Събуждах се, когато пазвата ми се напълнеше с вода. Ставах като болен за сън, но чорбаджиите ми, тези безсмислени и диви варвари, не помисляха, че от месец не съм спал, та поне за два часа да ме сменят, краката ми, които денонощно киснеха във вода, бяха се напукали като с нож нарязани и от тях течеше кръв“*²³.

Гурбетчиите градинари създават дружества, като първото учредено е в Лясковец през 1850 г.²⁴ В тях членуват също учители и свещеници. Според уставите им техните представители са задължени да съдействат за развитието на образованието, подпомагането на църквите и благоустрояването на селата. Затова те финансират обучението на младежите и деvojките в Одеския Ришельовски лицей, Николаевската и Белградската гимназия, Земеделското училище в Кнежевац, Новоросийската учителска семинария, Духовните академии в Одеса, Киев, Кишинев и Белград, Педагогическия институт и университет в Москва, Великата сръбска школа, Пражкия университет и други институции²⁵. В изброените учебни заведения изучават история, право, естествени науки, химия, математика, овладяват различни езици и се превръщат в новата Лясковска интелигенция, разпространяваща впоследствие знанията си почти по цялата територия на българските земи.

Наблюденията върху изворите в национален мащаб показват, че в предмодерните времена хората не проявяват интерес към възрастта на своите деца и не я знаят с точност. С нарастването на броя от грамотни

българи се умножават и случаите на регистрирани раждания с дати и години. За да се направи цялостен анализ на детството в селището са разгледани биографиите на 43 души, родени в Лясковец през периода XVIII – XIX век. Сред тях са тези на отец Максим Райкович, Никола Козлев, Цани Гинчев, Петър В. Оджаков, Павел Калянджи, Недьо Жеков, Димо В. Хранов, Моско Москов, Ангел Д. Беров, Професор Цани Калянджиев, Д-р Иван Касабов и други лясковчани. Тук прави впечатление фактът, че всички те имат регистрирани години на раждане, нещо което е рядкост до Освобождението.

Началото на XIX в. в Лясковец се наблюдава нарастване на интереса към даване на грамотност на децата, както и стремеж да се осигурят нужните условия за това. Отпечатаните статии и книги от местни дейци и учители, посветени на специалните грижи при отглеждането на подрастващите, са пример за високото ниво на тамошната интелигенция. Вследствие на промените, обичайното право във възпитанието им минава на втори план. Лясковец е обявен за град още през 1880 г. Благодарение на новия му статут в последните две десетилетия от XIX до средата на XX в. всекидневното там придобива нова форма – на преден план излизат светското и духовното образование на момичетата и момчетата в градска среда. Наученото в първите няколко години полага основата, върху която се изгражда по-нататък човешката личност, затова значителен принос оказват и гурбетчиите градинари, помагащи допълнително на лясковските младежи и деvojки в тяхното развитие като самостоятелни образовани личности.

²³ Минев, Д. Цани Гинчев. Никола Козлев. Живот и творчество. Варна: Комитетът за културно и стопанско повдигане на гр. Лясковец, 1932, с. 38.

²⁴ Мутафов, В. Колелото на съдбата. Българското гурбетчийско градинарство (етнографски аспекти). Велико Търново: ДАР-РХ, 2018, с. 93.

²⁵ Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. I. София: Наука и изкуство, 1957. с. 389 – 653.

ТРИ ФОТОГРАФИИ С УЧЕНИЦИ ОТ РАЙОНА НА СЕЛО ОРЕШАК, ТРОЯНСКО

Д-р Десислава Вутова

Музей на народните художествени занаяти
и приложни изкуства – Троян

THREE PHOTOGRAPHS OF STUDENTS FROM THE AREA OF ORESHAK VILLAGE, TROYAN REGION

Desislava Vutova PhD

Museum of Folk Arts and Crafts – Troyan

SUMMARY

The article presents a story from the beginning of 20th century, told by three photographs of students from the area of Oreshak village in the Troyan region. The text discusses the history of the construction of the school in the mentioned neighborhood and provides brief biographical information about the initiators of this endeavor—Hadzhi Kalcho Drenski and his son Konstantin Hadzhi Kalchev—who financially supported the building and maintenance of the school.

The three photographs capture a festive day for the students—May 11th, the day of Saints Cyril and Methodius. Some of the children are holding copper vessels, which were awarded for excellent academic performance. The photographs have been preserved and digitized thanks to the family of Maria and Ivan Enchevi, as well as the visual archive „Unforgettable Past“, created by local history researcher Stella Marinova.

Keywords: *photographs of students, Oreshak village, early 20th century, construction of the school, Hadzhi Kalcho Drenski and his son Konstantin Hadzhi Kalchev*

* * *

Настоящото кратко изложение е посветено на три ценни снимки от района на село Орешак, Троянско и историята, която е скрита зад тези интересни кадри. Фотографиите са свързани с училищния живот на

орешашката махала „Баба Стана“ и с имената на двама души с родови корени от същото място – х. Калчо Дренски и сина му Константин х. Калчев.

Според едно местно предание в родната на хаджи Калчо Дренски махала „Баба Стана“ децата минавали река Черни Осъм по камъни и дървета, за да ходят в манастирското училище. През 1885 г., след един пороеен дъжд, от преминаващите за училище дечица се удавил Марин Димитров, а Иван Полендаков едва успял да спаси Мита Дренска. Уплашените родители не пускали вече децата си на училище и се замислили какво да правят. Сетили се за богатия си съселянин, хаджи Калчо в Пловдив. Изпратили двама души при него с молба за помощ. Искали да си построят солиден мост. Той ги отпратил, за да си помисли и на другия ден им предложил вместо мост, който реката отново може да отнесе, да им построи училище. За това начинание изпратил 120 златни лири на Петко Боджаков от Троян, който да ръководи строежа и контролира изразходването на парите. Купено било място в средата на селището, собственост на Йонко Найденов. Старата къща съборили и с труда на селяните се вдигнало училище с четири стаи. Парите на хаджи Калчо се вложили в дограма, дюшеме, гвоздеи. Тук, заедно с децата от околните махали, се събирали около 50–60 ученици.

През 1912 – 1918 г. сградата започнала да се руши, тъй като учителите били на фронта, а децата не учили. Синът – Константин х. Калчов, дарил средства за възстановяване на училището. Свидетелство за щедрото дарение на двамата благодетели е надписът над входа: „Калчо Х. Дренски, Константин Х. Калчов – благодетели на училището, 1893“ (обр. 1).

Нека да представим накратко двамата благодетели: хаджи Калчо Станчов Дренски (1808–1892) е роден в Троян, възпитаник на килийното училище. На 13 години отива в Пловдив, за да усвои занаят. Издига се до първомайстор на кожухарския еснаф в Пловдив и става един от най-заможните и влиятелни първенци в града¹.

Константин Хаджикалчев (21.05.1856 – 16.06.1940) е първороден син на хаджи Калчо Дренски от втората му съпруга Теофану Ламбри х. Андоноглу. Завършва Роберт колеж в Цариград с отличие през 1872 г. Участва активно в революционното движение, а след кървавото потушаване на Априлското въстание е арестуван и осъден на смърт. Навременната намеса на американския посланик при Високата порта го спасява от бесилката. След Освобождението активно се включва в политическия живот на Източна Румелия и в борбата за обединението ѝ с Княжество България. През 1893 г. е избран за кмет на Пловдив. Депутат в III и IV Велико народно събрание и в седем Обикновени народни събрания.

¹ Хаджикалчев, К. Спомени. София: Изток–Запад, 2006, с. 25.

След оттеглянето си от политическия живот се отдава на делова работа и благотворителност. Основава училища в Троян и „Баба Стана“, а през 1917 г. – и старопиталище „Константин Хаджикалчев“ в бившата къща на своя дядо Ламбри х. Андоноглу в Стария Пловдив².

Трите фотографии представят ученици от училището в мах. „Баба Стана“. Някои от децата държат в ръцете си медни съдове. На първата снимка те са заснети с учителя си, Димитър Казаков, който е от същата махала, и с тримата майстори-медникари, които са изработили съдовете (обр. 2).

На втората снимка учениците отново са пред училището в мах. „Баба Стана“. Сред тях присъства бъдещият патриарх Максим (обр. 3).

От анотацията на третата снимка научаваме, че това са ученици от второ отделение на същото училище, 20-те години на XX век. Седналият отпред вляво е Иван Енчев (обр. 4).

Трите снимки са съхранени в семейството на Мария и Иван Енчеви и са предоставени за дигитализиране на визуалния архив „Минало незабравимо“, създаден от проучвателя на местната история Стела Маринова.

Прави впечатление, че част от учениците държат в ръце различни по вид медни съдове – тигани, тави, менчета без и с капаци, кипчета. От сведенията, които дава към снимките Мария Енчева, става ясно, че в Орешак в края на XIX и началото на XX в. съществува практика на ученици да се даряват медни съдове за отличен успех. Този момент са запечатали и описаните три фотографии. Награждаването става на празника на светите братя Кирил и Методий (11 май). Медните съдове се закупуват и даряват на учениците от същите благодетели, които строят и поддържат училището в мах. „Баба Стана“ – х. Калчо и сина му Константин. В района на с. Орешак и днес могат да се открият такива медни съдове, с които са били награждавани най-ученолюбивите деца. Те са надписани „за отличен успех“³. Медните съдове са били щедра награда, защото са скъпо занаятчийско изделие, а от друга страна – полезен предмет за бита.

Фотографиите са издирени, дигитализирани и съхранени благодарение на дългогодишната дейност на Стела Маринова, основен инициатор на това важно и благородно дело, подкрепена от НЧ „Развитие–1898“. Тя е основател на музейната сбирка „Минало незабравимо“, която съдържа

стари фотографии, документи, родословия и предмети, свързани с миналото на селото и региона. Сбирката се помещава в читалището, в кметството, а от 2012 г. е преместена в помещения в дома на Стела Маринова, на ул. „Васил Левски“ № 68 в с. Орешак⁴.

Достъпът до снимковия материал е улеснен чрез създадената онлайн платформа asamus.blogspot.com, в която от 2016 г. се качват документи и снимки, заедно с описания.

Трите фотографии са ценни за местната история не само като изображения, но и като щрих от богатата и всеобхватна дарителска дейност, която развиват х. Калчо Дренски и неговите наследници.

² Хаджикалчев, К. Спомени ... с. 10 – 12.

³ Два съда – тиган и медник, е получила като награда за отличен успех Лала Нанкова Кюркчиева (родена 1921 г. в мах. Липова могила, Драшкова поляна – поч. 2001 г.). Съдовете са съхранени от нейните наследници. Информацията ми е предоставена от Нина Димчева Димитрова – правнучка, р. 1981 г.

⁴ Авджиева, Ел. Музеи. Истории за хора с кауза. Велико Търново: „Фабер“, 2022, с. 107.

**„ДЕНЯТ НА ДЕТЕТО“
ОТ СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЕСТНИЦИ
(1925 – 1954)**

**гл. ас. д-р Милена Катошева
ИЕФЕМ – БАН**

**„CHILDREN'S DAY“
FROM THE PAGES OF BULGARIAN NEWSPAPERS
(1925–1954)**

*Assist. Prof. Milena Katosheva, PhD
Institute of Ethnology and Folklore Studies*

SUMMARY

The article explores how Children's Day was portrayed in various Bulgarian newspapers between 1925 and 1954 – a period spanning from the adoption of the Geneva Declaration of the Rights of the Child to the official establishment of June 1 as International Children's Day. It highlights key aspects of the activities carried out by the Union for the Protection of Children in Bulgaria.

Keywords: *Children's Day, Bulgarian press, Geneva Declaration of the Rights of the Child.*

Повод за написването на този материал е една стара фотография от семейния ни архив. Правена е в Брезник по време или непосредствено след края на Втората световна война. Момичето вляво е моята баба – Теменуга Седефчова, р. 1932 г. в Брезник. Баба не искаше да си спомня за тези години на ужас и немотия, затова и аз знам малко за тази фотография,

но тя говори сама – чрез погледите на момичетата, чрез облеклото и обувките им... А може би са се снимали по повод някой празник: Деня на светите братя Кирил и Методий; Деня на народните будители? Или пък снимката е по повод Деня на детето – един от най-обичаните и най-почитани празници, дори и в наши дни?

И понеже вече няма кой да ми разкаже, разлиствам страниците на старите вестници, които са запечатали като снимка събитията от онова време. Първо преглеждам течението на в. „Мир“ – най-дълго излизалия български ежедневник. Още веднага след Първата световна война се образува активно движение в полза на децата, което през 1920 г. се превръща в Международен съюз за закрила на децата, със седалище в Женева¹.

През 1923 г. Главният съвет на Съюза издава декларация за правата на детето, която през 1924 г. е приета официално от Генералната асамблея на Обществото на народите. „Тая декларация е посрещната симпатично от много сдружения за покровителстване на децата в различни страни: към нея са се присъединили вече Франция, Великобритания, Италия, Швеция, Швейцария, Белгия, Дания и Сърбо-Хърватско-Словенско“².

Декларацията за правата на детето гласи:

- 1) Детето трябва да се постави в условия на нормален развой, материално и духовно;
- 2) Детето, което гладува, трябва да се нахрани; болното трябва да се лекува; закъснялото в развитието си дете трябва да се насърчава; заблуденото дете трябва да се отвърне; сирачето и изоставеното дете да се прибира и подпомага;
- 3) Детето първо трябва да се подпомага във времена на бедствие;
- 4) Детето трябва да се постави в условия да се издържа и трябва да се закриля срещу всяка експлоатация;

¹ Жеков, Ал. Децата в нашите дни. //в-к Мир, бр. 8947, 02.02.1930, с. 1.

² Сп. Педагогическа практика, бр. 1–2/ 01.01.1924.

- 5) Детето трябва да се възпитава така, че най-добрите му качества да се поставят в услуга на неговите братя³.

През същата 1924 г. във Виена и Будапеща се провежда IV Международен конгрес за закрила на децата. Сред делегатите на конгреса е известният български лекар и общественик д-р Стефан Ватев (1866–1946). След като се завръща в България, той се заема с учредяването на Съюз за закрила на децата в България, подкрепен от множество столични благотворителни организации, от Българския червен кръст, от Българския женски съюз. България е приета за член на Международния съюз и през юни 1925 г. в София се поставя началото на Съюза за закрила на децата в България, с пръв председател – д-р Стефан Ватев. След него този пост заема г-жа Констанца Ляпчева, известна със своята активна благотворителна дейност в полза на децата.

През същата година в Женева се провежда международна конференция по въпросите за детското здраве. Именно там се появява идеята за отбелязване на Ден, специално посветен на детето. От страниците на вестник „Зорница“ научаваме, че в София „е образуван комитет под председателството на митрополит Стефан и г-жа Ляпчева, който ще организира с разрешението на министерството на просветата на 30 май „Ден на детето“. В този ден ще се събират помощи, ще се дадат забави от учащите се, ще се продават брошури и пр., и с получените средства ще се подпомогне откриването на някои ученически колонии⁴.

А ето и отразяване на вече отминалото събитие: *„Ден на детето. София, 31 май. Вчерашният ден бе определен за ден на детето. Ученически комисии събираха помощи из целия град в полза на летните детски колонии“*⁵.

Смятайки, че „грижите за българското дете са залог за утрешна здрава

и благоденстваща България“⁶, през 1927 г. цар Борис III подписва Указ, с който 8-ми май официално е обявен за *Ден на детето*, първоначално под патронажа на сестра му княгиня Евдокия, а после и на съпругата му царица Йоана.

*„В понеделник, 8-ми май, е денят на детето. Всички официални власти, дружества и комитети за деня на детето правят големи приготовления. Ще бъде издаден специален вестник „Ден на детето“, за който е написал специална статия и Н.В. Царя“*⁷.

Вестник „Мир“ също обръща внимание на тази новина, като допълва, че в специалното издание посвещения ще има също от Н. В. Пр. Софийския митрополит Стефан, от Председателя на Министерския съвет г-н Андрей Ляпчев, от министъра на Народната просвета г-н Найденов, както и статии от най-видните наши професори, лекари, социолози и педагози.

В следващия си брой „Мир“ помества на първа страница обширен водещ материал от Т. Николов за Деня на детето⁸. Ето и отзвук от събитието:

*„Вчера в цялата страна се е празнувал денят на детето. Във всички черкви сутринта са се държали проповеди. В София държа проповед в „Ал. Невски“ Н. В. Пр. митрополит Стефан. Сутринта учениците устройха манифестация из града, а след пладне – игри в Борисовата градина. През целия ден се продаваха значки, вестници, лотарийни билети и др.[...] Г-жа Ляпчева посетила красноселския комитет за отпразнуване на деня на детето. След молебена г. д-р Юр. Стоянов държал беседа на майките по отглеждане на децата“*⁹.

Година по-късно „Мир“ ни дава и кратък откъс от телеграмата, изпратена от Н.В. Царя и Н.В. княгиня Евдокия до проф. д-р Стефан Ватев по повод Деня на детето:

„Благодаря най-сърдечно, вам и на Съюза ви, за изказаните ми приветствия по случай „Деня на бълг. дете. [...] Радвам се искрено, че

³ Пак там.

⁴ В-к *Зорница*, бр. 20, 19.05.1926, с. 4. [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от // <https://shorturl.at/UyhDR>

⁵ В-к *Борба*, бр. 1531, 01.06.1926.

⁶ В-к *Мир*, бр. 8054, 07.05.1927.

⁷ В-к *Зорница*, бр. 18, 04.05.1927, с.1. [онлайн] Посетен на 25.11.2024. Достъпно от // <https://tin.al/FY4o3>

⁸ В-к *Мир*, бр. 8052, 04.05.1927, с. 1 – 2.

⁹ В-к *Мир*, бр. 8055, 09.05.1927, с.2.

хубавата идея се подема съчувствено от цялата страна и пожелавам по-голямо преуспяване на усилията на Съюза за закрила на децата – бъдещето на родината. – Царят¹⁰.

„Благодаря ви сърдечно за хубавата вест и се радвам най-искрено за успеха, който е имало вчерашното празнуване в страната деня на българското дете, успех, който в голяма степен се пада и на дейността на съюза ви.“ – допълва княгинята¹¹.

Още с учредяването си Съюзът за закрила на децата в България взима решение Денят на детето да бъде отбелязван в Неделята на Мироносците. Отбелязва се в третата неделя след Великден, обикновено в периода април-май.¹² За това свидетелства и Варненският общински вестник: „Влизаме в подготвителната седмица за деня на детето, който ще се отпразднува тази година в неделята на Мироносците — 29 април“¹³.

А една реклама от първа страница на пловдивския вестник „Борба“ ни показва, че празникът продължава да се чества на този ден дори през 1940 г.: „Ден на детето – 12 май, неделя на Мироносците. Голямо утро във Военния клуб. Урежда Съюзът за закрила на децата – Пловдив, 10 и пол. часа преди обед – вход свободен“¹⁴.

Ето с какво въодушевление е представен празникът на страниците на вестник „Български вик“:

„Денят на детето. Софийските улици са пълни с деца, наредени в стройни редове. В листопадния есенен ден детските страни са червени, очичките им светят радостно, гласчетата им се сливат с уличния шум. Денят на детето! Не, това е по-скоро ден на бъдещите граждани. Ден, в който ние се задължаваме да се грижим обществено за тези, които

ще ни наследят. Да бъдат здрави, запазени, нахранени, обути, облечени, почистени. Ден на детето! Колко много има да се желае. Да крeпне българското дете“¹⁵.

От съобщението разбираме, че празникът се е провел на 29 октомври 1929 г., като може да се предположи, че датата е свързана с 1 ноември. Интересно е, че вестник „Черно море“ също посочва тази дата за честване на празника:

„Ден на детето. За трети път – на 29 октомври тази година ще бъде отпразднуван Денят на детето. В цялата страна имало основани досега 2600 градски и селски комитети. В София от меродавни и отговорни лица е образуван върховен комитет“¹⁶.

„Варненски кореняк“ ни дава повече информация за тази „нова“ дата за отбелязване Деня на детето. „1 Ноември е избран като ден на детето. Днес е денят, в който се призовава вниманието на всички за онези, които ще бъдат утрешни български майки и бащи. За ония, които ще продължат делото на България“¹⁷.

Освен в София, Пловдив, Варна, клонове на Съюза се създават и в други по-големи градове. В Русе клонът е създаден още на 21 ноември 1926 г. след Учредително събрание, проведено в салона на Окръжното управление, като председател става Негово Високопреосвещенство Митрополит Михаил. Задачите, които си поставя Русенският съюз са много, но основна цел е да се грижи за всестранното физическо и духовно развитие на детето.

През 1930 г. Съюзът за закрила на децата вече има 28 градски клона, 95 селски комитета, 220 дружества и 1827 граждани. Разрастването продължава и през 1934 г. градските клонове вече са 59, а селските – 294¹⁸.

¹⁰ В-к Мир, бр. 8367, 22.05.1928, с.2.

¹¹ Пак там.

¹² Чорбаджиева, Т. За началото на празничния ден на детето – как е отбелязван в Русе преди 100 години. – [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от <https://rousse.info>

¹³ Варненски общински вестник, бр. 169, 21 април 1928. [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от http://catalog.libvar.bg/view/show_pdf_issue.pl?MATERIAL=article&image_id=1082414805.1637214101849060108

¹⁴ В-к Борба, бр. 5707, 10.05.1940, с.1. [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от <https://shorturl.at/AH1RS>

¹⁵ В-к Български вик, бр. 24,29.10.1929.[онлайн] Посетен на 26.11.2024. Достъпно от: <https://shorturl.at/AH1RS>

¹⁶ В-к Черно море, бр. 82, 25.09.1929 [онлайн] Посетен на 23.11.2024. Достъпно от: https://show_pdf_issue.pl

¹⁷ В-к Варненски кореняк, бр. 7, 01.11.1929 [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от: https://show_pdf_issue.pl

¹⁸ Стоянова, Р. Съюз за закрила на децата в България. – В: Енциклопедия Дарителството. [онлайн] Посетен на 22.03.2025. Достъпно от: <https://daritelite.bg/sayuz-za-zakrila-na->

„Децата в нашите дни са най-добрият залог за бъдещето и най-ценното наследство, което можем да оставим след себе си. Да се потрудим чрез тях да внесем вдъхновено строителство във всички области на живота на хубава България, на която не липсват условия да бъде и тя една приказна страна“¹⁹. – завършва статията си във в-к „Мир“ известният по онова време журналист Александър Жеков.

Интересен прочит на празниците ни дава русенският литературен вестник „Летопис“:

„Стремежът за обнова на живота у нас създаде склонност да се празнуват много дни от годината. Разни съсловия професионални сдружения и други избират по един ден за собствен празник. Сама по себе си идеята е добра, но предвид на тежките стопански несгоди, това празнуване се явява смешно. Празникарството често носи белега на лицемерно празнуване, което не дава благоприятни резултати за културния ни напредък, особено като имаме пред вид, че ние със закон унищожихме много празници, с които народът беше свикналъ от векове. [...] Създаде се „Ден на детето“, от грижа за детето, майката напуска своята къща и тича на събранието, където ще се приказва за него, а когато се върне оттам и види, че то си е оцапало рокличката, здраво го натупва, за да запомни, кога се е празнувал неговия празник!“²⁰.

Около датата на честване Деня на детето в редакцията на много вестници се получават писма с репортажи и разкази как е преминал празникът. В някои вестници дори са обособени в специална рубрика – „Ден на детето в нашето село“. (Такова разказче е: „Празника на детето в нашето село“, което можете да видите в Приложението²¹).

Ето как протича един „Ден на детето“ в Голямо Белово:

„Празникът на детето бе чествуван по особено тържествен начин

в селото ни. По почин на директора на прогимназията г. Никола Конев, подпомогнат от останалите учители, на 11 т.м. вечерта се образува факелно шествие от учениците, чиито стройни редици, бодри стъпки и звуците на марша се сливаха с шума на пенливата река и отекваха далеч въ нощта. На следната сутрин се отслужи на площада молебен, след което се състоя утро в салона на читалището. Говори за празника учителката г-жа Мара К. Дамянова. Програмата, твърде богата и разнообразна, завърши с представяне на малка пиеска, под ръководството на учителката г-жа Зашева. В трапезарията се даде обяд на бедните ученици. Павел Мартинов“²².

Интересна информация ни дава вестник „Беломорие“ през 1941 г. На страниците му е публикувано нареждане на Кавалското полицейско комендантство, в което се съобщава, че „въпреки изричното постановление на Закона за общественото подпомагане, с което се забранява просията под каквато и да е форма, забелязва се едно постоянно увеличаващо се нарушение на този закон“. Комендантството забранява просията и „всякакви събирания на помощи, с изключение на тези, уредени по случай „Деня на детето“, „Празника на розите“ – в полза на дружеството за борба с туберкулозата, благотворителното д-во „Червен кръст“ и Деня, определен за събиране помощи за пострадали от войните“²³. Това е още едно доказателство за важността на Деня на детето в онези години.

През 1949 г. за Международен ден за защита на децата е обявена датата 1 юни. През следващата година празникът за първи път е честван едновременно в 51 страни по света.

На 14 декември 1954 г. ООН и ЮНЕСКО обявяват 20 ноември за Световен ден на децата. Датата обаче не се приема навсякъде и Денят на детето в различните страни по света е определен според местните условия и традиции. Съдържанието и смисълът на празника обаче навсякъде са сходни – това е ден, посветен на усилията да се постигне щастие за всички

detsata-v-balgariya/

¹⁹ Жеков, Ал. Децата в нашите дни. // Мир, бр. 8947, 02.02.1930, с.1.

²⁰ Стефанов, Д.Г. Празникарството. // Летопис, бр. 2, 14.10.1933, с.1.

²¹ Варненски новини, бр. 3931, 25.05.1935. [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от: // https://sshow_pdf_issue.pl

²² Борба, бр. 5713, 17.05.1940.

²³ Беломорие, бр. 4, 27.10.1941. [онлайн] Посетен на 24.11.2024. Достъпно от: // <https://shorturl.at/zQC0x>

деца²⁴.

„Празника на детето“ в нашето село

(разказче)

„В нашето малко село на празника на детето, по инициатива на главния учител, децата дадоха сценка в полза на бедните ученици. След забавата всички деца се разотидоха. Останах сама в училищния двор и потърсих с очи Боянка, детето на училищната слугиня, която се помина едва преди месец. Всеки учител подред взимаше детето да го храни и да се грижи за него. Тая седмица Боянка беше моя. Детето стоеше мълчаливо и по лицето му се очертаваше некаква мъка. Колкото и да се мъчех да го разсея, то оставаше мрачно и печално.

— *Всички си отидоха* – промълви най-после детето и гласът му трепереше.

— *И ние ще си отидем. Ти огладня ли, Боянке, или се измори?*

Детето обърна главата си към мене, две едри сълзи се търколиха по бледните му бузи.

— *Не ми е гладно, нито ми е жедно, г-це, но ми е мъчно. Нещо ме боли тук...* (и детето показва сърдцето си).

— *Хайде, Боянке, побързай, че се заоблачи, ще вали дъжд.*

— Децата си отидоха, повтори детето.

— Нали си отиваме и ние!

— Но те си отиват при бащите, при майките си, те са деца, днес е техният празник.

Нищо не можах да продумам, мъката на детето се предаде и на мен. Дъжд зароси и като хванах Боянка за ръка, прибягнахме. Скоро влязохме в двора, а оттам в моята стая. Стаята беше пълна, с ученички от моето отделение, даже имаше деца и от други отделения.

— *Тези обувки са за Боянка* – викаше детето на обуцаря Петър.

— *Тази рокля мама я уши за Боянка, като шиеше моята* – каза едно по-големо момиченце от четвърто отделение.

— *Ето и кошница с баница, яйца, масло, една хубава подвързана книга* – викаха вкупом децата.

И Боянка се завтече, взе книгата и радостно извика: „*Детски свет*“, „*Детски свет*“ и аз ще чета вече като *Иванка Щерева*.

Бех учудена от добрите сърдца на селяните, които беха тъй щедри към сирачето. Празника на детето беше действително празник и в нашето село, защото щастливите деца изтриха сълзите на едно бедно дете.“

Т. Димитрова

²⁴ [онлайн] Посетен на 26.11.2024. Достъпно от: // https://www.nationalgeographic.bg/a/8798-otkde-vodi-nacaloto-si-mezdunarodniyat-den-na-deteto#google_vignette

**КЪМ ЕТНОЛОГИЯ НА ДЕТСТВОТО –
ПЕТНЕНЕ И ИЗПЕДЕПСВАНЕ В КРАЯ
НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК.
ЕДНО ПРОДЪЛЖАВАЩО ИЗСЛЕДВАНЕ**

**Симеон Милъов,
етнолог, гр. Батановци**

**TOWARD AN ETHNOLOGY OF CHILDHOOD –
UPBRINGING AT THE END OF THE 19TH
AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
AN ONGOING STUDY**

**Simeon Milyov,
Ethnologist, town of Batanovci**

SUMMARY

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, elements of folk culture could still be observed in the upbringing and care of rural children in large families. I conducted this research during 1985–1986 as part of earning a professional qualification, and it has continued over time, as the study of childhood deserves our attention. In addition to the conclusions from the study, the narratives of six respondents from Central Western Bulgaria are included.

Keywords: *children, childhood, age, age stages, upbringing*

* * *

Традиционните методи за етнографско наблюдение и описание не са загубили своето значение за антропологията, защото „преди всичко друго това, което правят антрополозите, е етнография“¹. Настоящото съобщение е опит да представя част от дипломната ми теза „За социализацията на детето в традиционното общество в Средна Западна България – края на

¹ Морган, Джон, Джъст, Питър. Социална и културна антропология. Много кратко въведение. София: Изд. „Захари Стоянов“, 2005, с. 27.

XIX и началото на XX век“. Направих записки по темата още през 1976 г., когато проучвах календарните празници и обичаи в селата Долна и Горна Секирна, Станьовци, Душинци и Ерул. За написването на дипломната теза през 1985–1986 години посетих дванадесет села за интервюта с двадесет и пет възрастни хора². Петима от тях бяха родени в края на XIX, а останалите – в началото на XX век. Всички са отраснали в големи семейства – баща, майка, женени синове с техните семейства, неженени дъщери (петнадесет до двадесет деца в една къща и един двор)³. Част от направените наблюдения и изводи описах в книгата „Иворна вода“, в двадесет страници, посветени на детството⁴.

За термините

Терминът *възраст* се употребява навсякъде, където възниква необходимост да се фиксират процеси и изменения от живота на човека, протичащи във времето. Възрастта и полът са ясни определители на мястото и ролята на индивида в общественния живот. Но проблемите с изучаването на човешката възраст и свързаната с нея възрастова терминология са разностранни.

² Дипломната теза защитих на 29.10.1986 г. в катедра „Архивистика и помощни исторически дисциплини“ при СУ „Св. Климент Охридски“, след едногодишна специализация.

³ Информаторите: Борис Славов Милев, р. 1911 г., от с. Бела вода, женен и живее в Батановци; Зора Рангелова Георгиева, р. 1896 в Батановци; Йордан Павлов Алексов, р. 1901, от с. Слаковци; Краля Банкова Алексова, р. 1896, от с. Режанци; Куневка Зарева Пейчева, р. 1900, от с. Бела вода, омъжена в Батановци; Лазо Георгиев Шопкин, р. 1896, от с. Селищен дол; Наталия Тодорова Дойчева, р. 1922 г., от с. Гоз, омъжена в Слаковци; Стамболка Теофилова Тодорова, р. 1911 г. в с. Селищен дол; Димитър Михайлов Швальов, р. 1919, от с. Прибой, незавършена гимназия, готвач; Еленка Богданова Раинска, р. 1904 г. в с. Долни Раковец, неграмотна, домакиня; Еленка Димитрова Казачка, р. 1914 в с. Долни Раковец, неграмотна, домакиня; Мирчо Иванов Николов, р. 1900 в с. Поцърненци, 7-ми клас, шофьор; Филка Методиева Николова, р. 1920 в с. Поцърненци, 4-то отд., домакиня; Цветанка Стоянова Швальова, р. 1924 в с. Прибой, 5-ти клас, домакиня; Михаил Крумов Гьорев, р. 1918 г. в с. Беренде, 4-то отд., миньор; Добринка Григорова Гюрина, р. 1906 в с. Ярловци, 4-то отд., домакиня; Станко Григоров Спасов, р. 1898, с. Ярловци, начален учител; Цила Тодорова Иванова, р. 1888 в с. Ярловци; Васка Рангелова Миткова, р. 1902 в с. Милославци, 4-то отд., домакиня; Катерина Иванова Йоргова, р. 1915 в с. Радово, омъжена в Турковци, 4-то отд., домакиня; Петър Андреев Станков, р. 1897 в с. Милославци, 4-то отд., строител; Росика Георгиева Здравкова, р. 1936 в с. Турковци, 6-ти клас, домакиня; Роза Захариева Спасова, р. 1916 в с. Баба (Неделково), женена в с. Филиповци, 4-то отд., домакиня. Записките са предадени в ДА–Перник, ф. 1177, необработени. Записки от лятото на 1986 г.

⁴ Милъов, С. Иворна вода. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993, с. 69 – 86. В други части на България *иворът* наричат *ивер* – място, където в каменни вдлъбнатини се събира вода от дъжд, сняг или роса, но от *ивора* не изтича водата като от *извор*. В Средна Западна България *иверът* наричат *ивор*.

Индивидуалното развитие се фиксира в понятия като „онтогенеза“, „жизнен цикъл“, „жизнен път“, „биография“, „в течение на живота“ и техните съставлящи – „стадии на развитие“, „възраст“. От друга страна, социално-възрастовите процеси и възрастовата структура на обществото се описват с термините „възрастова стратификация“, „възрастово разделение на труда“, „възрастови групи“, „поколения“ и т.н. Възрастовият символизъм обхваща термините, които показват отражението на възрастовите процеси и свойства в културата – „възрастови обреди“, „обреди на преход“, „възрастови стереотипи“ и др.

От друга страна, възрастовият символизъм, като подсистема на културата, включва още няколко взаимно свързани елементи: *приетите в културата критерии за възраст, възрастовата терминология – хронологична възраст и условна възраст.*

Периодизацията на човешкия жизнен цикъл пък включва продължителността и задачите на неговите *основни етапи: приписваните възрастови свойства или възрастови стереотипи* – черти и свойства, приписвани в културата на лица от дадена възраст и явяващи се за тях подразбиращи се норми; *символизация на възрастовите процеси* – представата за това как протичат или са длъжни да протичат израстването, развитието и преходът на индивида от една възраст в друга; *възрастови обреди* – ритуали, посредством които културата структурира жизнения цикъл и оформя взаимоотношенията на възрастовите слоеве, класи и групи; *възрастова субкултура* – специфичният набор от признаци и ценности, по които представителите от даден възрастов слой, клас или група осъзнават и утвърждават себе си в качеството на „ние“ в отличие от всички останали възрастови общности⁵.

* * *

В следващите редове представям разбирането на населението от трите етнографски области на Пернишка област (Граово, Мрака и Знеполе) за възрастовите степени и нормативните критерии за възраст, с акцент на особеностите в детската възраст.

При мъжкия пол от трите етнографски групи:

- 1) „Кежџ“, „Жокџ“, „Будџ“, „Будџ“ (Граово); „Пужџ“, „Пижџ“, „Кендо“, „Пендо“ (Мрака); „Пулџ“, „Милџ“, „Кенџ“, „Пацџ“ (Знеполе) – с такива предпазни имена се обръщат към новородените, които още не са получили свето кръщение. В миналото кръщава-

нето е ставало от третия до седмия ден. От началото на XX век този период се удължава до една година;

- 2) „Дете у постилци“, „бебе“, „пеленаче“ – до 1 година;
- 3) „Дете на груди“, „сисалче“ – дете до три годинки. Жените често кърмят момченцата до много късно с надеждата, че през това време няма да забременеят или прекъсват кърменето, за да забременеят.
- 4) „Момче“, „пацанко“ – до 5–6-годишна възраст.
- 5) „Воловарче“, „салапатняк“, „пишлигаръц“ – от 5-6 до 12-14 години.
- 6) „Пушрак“, „пропущняк“, „момчурляк“, „самовилняк“, „мужкаръц“⁶ до 15–16 години.
- 7) „Ергени“ – над 15–16 години.
- 8) „Младоженя“ – до една година след сватбата.
- 9) „Баща“ – мъж с дете (деца). Мъж с дете може да си пусне мустаци и да влиза в кръчма.
- 10) „Дедо“ – мъж с внучета.
- 11) „Старец“ – мъж с правнучета.

Означените възрастови степени с термините от 1 до 5 се смятат за деца. Пушраците не са вече деца, но не са и ергени. Те стават ергени, когато преминат обичай на преход в нощта на Гергьовден, като след това могат да участват в сурвакарската дружина на Нова година и може да се/да ги женят. Споменавам този факт, защото често, по различни причини, са женели момчетата на 12–14 години и дълго време в този регион се е задържала практиката на т.н. „снахачество“⁷. Случвало се е някой от ергените да не се ожени до 23–25 години или да остане неженен, него назовават „матор“ (стар ерген). „Младоженята“ е по-близо до мъжете, но той ще стане такъв до първия след сватбата Ивановден, когато къпят младоженците. Прави впечатление, че възрастовите степени до ерген се фиксират с хронологична възраст и преминаването към по-висока степен се съпровожда с определени обреди на преход. С термините баща, дедо, старец е фиксирана условна възраст, заради различната хронологична възраст, на която всеки един мъж е станал баща, от която зависи и преминаването в следващата възрастова степен. Овдовелите мъже са наричали „скръмок“ или „оролец“ (Мрака), „удовъц“ (Знеполе).

За сравнение с горната скала е интересно да видим как тя е определена в „Колелото на живота“, рисувано от банските зографи Михалко

⁵ Кон, И.С. К проблеме возрастного символизма. // Советская этнография, № 6, 1986, с. 98 – 106; Кон, И.С. Ребенок и общество. Москва: Наука, 1988, с. 65 – 10.

⁶ Всички наименования означават и: „Верно е, мъжко си, ама още не си ерген“.

⁷ Мильов, С. Иворна вода, ..., с. 61 – 65; Христов, П. Снахачеството у българите. // Българска етнология, 1992, № 3, с. 3 – 15.

Юванов и Димитър Сирлещов през 1882 г. в църквата на село Бистрица, Благоевградско⁸.

- 1) „Отроча“ – лет 7
- 2) „Отрок“ – лет 14
- 3) „Юнота“ – лет 21
- 4) „Юноша“ – лет 32
- 5) „Муж“ – лет 45
- 6) „Муж стар“ – лет 60
- 7) „Старец“ – лет 80

Няма съмнение, че тази скала отразява тогавашни възгледи за етапите от жизнения цикъл при мъжете и по всяка вероятност в онова време църковно-християнските и народните представи за наименованието на отделните периоди от живота на мъжа да са съвпадали. Но детето до седемгодишна възраст липсва.

При женския пол възрастовите степени и възрастова терминология се оформят по следния начин:

- 1) „Кéжа“, „Кéжана“, „Жока“, „Буда“ (Граово); „Пужа“, „Кéнда“, „Пíжа“ (Мрака); „Пуле“, „Кéна“ (Знеполе) – обръщения към новородените до деня на кръщенето.
- 2) „Дете у постилци“ – „пеленаче“, „бебе“ – до 1 година
- 3) „Момé“ – от 2-3 до 5-6-годишна възраст
- 4) „Вайца“, „ягнишарчé“, „говедарчé“ – до 10-12 години;
- 5) „Момляче“ (Граово, Мрака), „Девояче“ (Знеполе) – до 13-14 години
- 6) „Мома“ (Граово, Мрака), „Девойка“ (Знеполе) – над 15-17 години
- 7) „Невеста“ – една година след сватбата, до първия Тодоровден
- 8) „Майка“ – жена с дете/деца
- 9) „Баба“ – жена с внучета, правнучета
- 10) „Бабишкер“ – много стара жена

Възрастовите степени от 2) до 4) включват групата на децата. В скалата на възрастовите степени липсва „дете на груди“ или „сисалче“, защото майките много рано отбивали децата с надеждата да забременят по-рано в очакване за момче. Щом момлячето стане мома, може да се омъжва. В тази възрастова степен, когато момата е преминала 22–23 години, наричали „мома под пръстен“ (Знеполе) или „застанала“ (Граово), „застояла“ (Мрака). В зависимост от това на каква възраст „минава под венчило“, тя става „невеста“, „майка“, „баба“. Терминът „невеста“, освен

⁸ Божков, Ат. Бански художествен център. Албум. София: Български художник, 1985, с. 90.

че означава определена степен от жизнения цикъл, определя и това, че е нечия съпруга. „Това е невестата на Тодор!“, например. Овдовелите жени са наричали „оскърмуля“ (Граово), „расукалка“ (Мрака).

Както момичетата, така и при момчетата, преминаването от една възрастова степен в друга се санкционира с определи обичаи на преход – при момичетата до възрастовата степен „невеста“, а при момчетата до „младоженя“.

За термините „изпедепсване“, „петнене“ и „възпитание“

В края на XVIII век поп Пунчо от село Мокреш, Ломско пише своя енциклопедичен сборник и в него четем поучение, озаглавено „Слово с како подобае човеку и всякому православному християнину е да придет ден и час да почне да тражи себе жену.“ То съдържа напътствия от двайсетина листа⁹. „Коги хочет некой да се жени, требе да има четири очи да избере себе жену, да буде от баща научена на секакво добро и от майку изпедепсана и како да [е] и кротка и смирена и покорлива и срамна и мудра и богубоязна [...]“. От тези близо 40 страници се разбира в какво и как майката да изпедепса женското чедо.

От майка *изпедепсана*¹⁰ и от баща научена. Изпедепсаният човек е добродетелен и научен да се труди.

Другият термин, който непрекъснато чувах при срещите с респондентите е „петним“ – *възпитавам, поучавам* или *оправям, турям ред*; *непетнен* или *неизпетнен* означава *невъзпитан*¹¹ и се среща само в Средна Западна България.

Този дълъг процес петнене и изпедепсване днес го знаем като възпитание, но тази дума, въпреки че е била позната още от десети век, започнала да се употребява в училищното детеводство от XIX век.¹²

⁹ Поппунчов сборник, 1796 г., НБКМ: Славянски и други ръкописи, Сигн. 693, л. 320 – 343. Достъпен от // <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sr?id=4> Гаврилова, Г. Поп Пунчо – духовен мост между Средновековието и Възраждането. // *Хроники от Северозапада*, ч. IV. В. Търново, 2006, с. 185 – 190.

¹⁰ Геров, Н. Речник на българския език. Т. 2 (Е-К). София: Български писател, 1976, с. 265. *Изпедепсам* (или *изпедепцам*), от *изпедепсвам, изпедепсвам* – изучавам нещо добре. Изпедепсвам някого – изучавам го.

¹¹ Български етимологичен речник. Т. 5. Падеж-пуска. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, с. 202. Петним – *възпитавам, поучавам* или *оправям, турям ред*. *Непетнен* или *неизпетнен* означаваше *невъзпитан* и се среща само в Средна Западна България (Кюстендилско; Софийско; Трънско); Станьовци, Брезнишко; Комшица, Годечко) – *оправям, туря ред* (Кюстендилско Краище); *непетнен* – *невъзпитан* (Кюстендилско), *петни* – повелит. накл. в израз: *петни врага до прага* (Геров; Станьовци, Брезнишко, Пирот).

¹² Български етимологичен речник. Т. 1 (А–З). София, БАН, 1971, с. 204. *Възпитавам, възпитам* – развивам нравствени качества у някого, приучавам; *въспитати* – отхранвам, отглеждам, *възпитавам* – термин, който се среща в Хрониката на Константин Манасий.

Така че, питаните от мен някогашни родители, без да знаят думичките възпитание, са се справяли успешно с приучването към живеенето в семейството и хорските общности. Те просто са отглеждали децата, като са ги петнели и изпедепцвали. И са се готвели за всичко това.

Китайска поговорка казва, че човек се възпитава сто години преди да се роди. Ние обикновено казваме, че са важни първите седем години. Това не е съвсем така, защото още от времето, когато отрочето от женски пол станело мома, ѝ се вменявало да спазва определени забрани, та бъдещото дете да е здраво и читаво. Не трябвало да ѝ се прескачат краката, за да не са криви краката на детето, а като „влезне у разбой“ (да тъче, б.а.), не трябва да яде, та бъдещото ѝ дете да няма мъх по устата.

Твърде много са забраните и препоръките по време на бременността:

Когато снахата усети, че е забременяла, трябва да каже на свекървата – да проговори навреме детето; Преди залез слънце бременната да не е на извор, река, вода, за да не я „уплетат с косите вили и самовили“ – детето да не се роди мъртво или недъгаво; Да не се присмива на чужди недостатъци – детето ще ги има същите; Да не яде загоряло ядене или да „огриба загорело котле“ – да не се „завари“ (залепи) езика на детето и да не проговори; Да не рита свиня – ще пораснат остри като четина косми по врата на детето; Да не гледа огън в тъмното – да не излизат мехури по тялото на детето; Да не яде глава на риба – иначе детето ще хърка с нос; Да не слуша квичене на свиня – да не хърка детето с гърлото; Да не прескача кожа на животно – да няма болки в корема (да не е „клиняиво“); Да не гледа мъртвец и да не държи свещ – ще е жълто детето; Да не яде бърбек и „мъдо“ – ако е момче, ще има херния, „че му се спуци мъдото“, а ако е момиче – „срамът, че е син като бърбек“; Да не прескача ръжен – да няма синя вена на носа или челото; Да не прескача ярем – гушата на детето да не е набрана, „ярмчеста“; Да не прескача въже – да не се увие пъпната връв около врата на детето; Да не рита или прескача изпражнения от свиня; Да не седи на „козинява“ черга – да няма детето косми („чекутинье“) по тялото; Да не седи на дръвник – ще му е цепната устата; Да не яде заешко месо – детето ще спи с отворени очи и ще се плаши на сън; Да не яде ядено от мишки или червеи плодове – да не се подсича под мишниците и между краката; Да не яде на праг – детето

ще страда от гърло; Да не яде на заход слънце – да не плаче детето и да няма задух; Да не си чисти ушите с вретено – ще го болят ушите; Да не яде лютиво – ще има висока температура („че се ожарва“) детето; Да не „лежи“ с мъжа си срещу петък или празник – детето ще има неизлечими рани; Да не венчава, защото една от двете, невестата или бременната, ще е много нещастна; Да не кръщава – такава жена не може да се отрече от дявола, защото носи в себе си „немиросано“ дете; Да не работи на празник – ще роди трудно; Да не пие вода от счупен съд – да не е самото детето; Да не гледа как колят животно – да не хърка („ръка“) детето.

От паметта на века се знае, че децата правят семейството, затова казвали – „семејство без деца е като бунар без вода“. Децата били желани и колкото повече идвали (раждали), толкова по-добре, защото „има ли челяд, има и сполука“. Различен бил броят на децата и се движел от пет-шест до десет, като гледали, ако е възможно, раждането им да е през две-три години, та да се осигури не само приемственост при тяхното включване в домашната, полската и животновъдна дейност, но и в бъдеще отрасналите да се грижат за по-малките си братя и сестри. Родителите се радвали на всяко новородено, но предпочитали роденото да е момче. Когато се раждало момиче, се радвали, че още една жетварка се е „притурила“, а когато новороденото било момче, казвали „на бащата заместник пристигна“.

За момчетата и момичетата се полагали наглед еднакви грижи при отглеждането, „чуванието“. В грижите за по-малките деца се включвали вече отрасналите деца на стринки и етърви. Тях наричали „вайци“. Те покровителствали по-малките си братя, сестри и братовчеди – от тях по-малките усвоявали навици и знания.

Отношението към децата от пет-седем годинки е предимно грижливо и топло, а към по-големите също е грижливо, но по-сурово. Никога обаче родителите не са били равнодушни към децата, а съотношението между наказания и поощрения винаги е било в полза на похвалите и поощренията.

В *петненето* и *изпедепцването* са включени знанията и практиките за отглеждане на детето, за да стане възрастен. В двете понятия най-важен е принципът на личния пример. В него включвали уважението и зачитането на всяка различност; деликатното насочване на децата да проявят заложеното в тях от Бога; преценяването обема от работа според възрастта и възможностите им; поощрението и подкрепата; твърдата, но деликатна намеса в личното пространство на децата; ангажираността им в труд; свободата да играят в разновъзрастовите групи на големите семейства, на тези в махалата, по полето и в училище. Държали децата да спазват установените порядки, почитта към по-възрастните и роднините, изпълнението на посланията задължения. Всичко това, а и още много, е било *петненето* и *изпедепцването*. Към него се прибавяли приказките,

Съставена е от едноименния византийски историк през 1142/3 – 1153 г. Днес са запазени пет български превода на Манасиевата хроника: Ватикански – направен през 1331–1340 г.; Московски – датиран в 1345 г.; Хилендарски – от 1510 г., написан в сръбска редакция на среднобългарския език; Тулчански от 16-ти – 17-ти век и Новгородски от 17-ти век – също в сръбска редакция. Ватиканският ръкопис е създаден през периода 1331–1340 г. по поръчка на цар Иван Александър. Московският ръкопис от 1345 г. е вторият превод на български, поръчан от българския цар Иван Александър (1331–1371).

песните, разказите за минали времена, разни реални или вълшебни случки. Поощрявали ги да играят подвижни и словесни игри. Така децата усвоявали опит, трупали свой, та после наученото от петненето да предадат на своите деца. Деликатно ги оставяли да наблюдават, да се досещат и усвояват сексуалните практики, но нито децата, нито родителите открито говорели за това.

Възрастните не били щедри на милувки, никога не употребявали думата „обичам те“. Предпочитани били поощренията и похвалите. Не че не се е случвало някое момче да го бият често заради сторени бели, както при дедо Лазо от Селищен дол или бай Георги Скачкаро от Драгичево,¹³ но това не е било основното при петненето и изпедепцването. Необяснимо ми е пристрастяването към боя и наказанията в килийното и взаимното училище, та чак до средата на XX век, при това много често с родителско съгласие.

Родителите са били строги и справедливи. Знаели са по себе си, че при отглеждането на децата се оформяли предпоставките за бъдещия трудов и социален живот на човека¹⁴ и че детето има потребности, надхвърлящи елементарната грижа за тялото му. Знаели са, че нито една дума, казана или премълчана, не е безобидна за неговото развитие, че те имат силата да градят, да рушат, да потискат или лекуват човешкото същество.

* * *

В уверение на това, което споделих дотук, предлагам да прочетете разказите на баба Зора Мартинова и дедо Найден Лепоин от Батановци, Куневка Митова от Бела вода, дедо Лазо Шопкин от Селищен дол, Борис Славов Милев от Бела вода и баба Цила Тодорова от село Ярловци.

АНКЕТИ НА РЕСПОНДЕНТИ

Зора Мартинова (баба Зора) е дъщеря на стария учител Рангел Мартинов Михов Хранов и е родена четири години преди края на XIX век в Батановци, а нейният съпруг **Найден Георгиев Тричков** е адвокат и е роден две години след нея. Ето нейният разказ, преплетен с разказа на нейния мъж:

„Детето като се роди, е човек. Докато не е кръстено, му викат „кѐжо“. Кѐжо му казват на галено и като е малко по-големо: Ей, кѐжо, ти наспа ли

се, стани да те видиме!“ Кръстените деца ги викат с умалителни имена. На Найден му викали Наце. До четири-пет години детето го пращат да свърши некая посилна работа – да нагледа гъските дали не са влезли в градината, агнетата да не са излезли. И момчетата, и момичетата ги „редат“ *[накарват ги да свършат някаква работа, б.а.]* по равно.

Най-напред ме научиха да пасем „бибищата“ *[бибѐ – малкото на гъската, б.а.]*, а вече по-голема почнах да пасем гъските или кажат: айде да помогнеш на деда ти, да нараните овците, да наскубеш сено, да отнесеш кошо. И за големите и за по-малките работа много. Помагала съм навънка, а мама и стрина искат да помагам и на тех: нарежи лук, сложи дърва у печката, я омеси това тесто. На Благовец, на седем години бех, стрина току отдели брашно: днеска е Благовец, я да замесиш! И ме учи. Погачѐто го туриме на масата и *[х]айде*, сички да си земат, да видат колко е благо. На седем-осем години вече излизаме на секаква работа, а и у къщи помагаме вече сичко. С по-малки мотички кѐпаме, но с големи сърпове жънем.

До третата година и момчета и момичета са с по една ризка и едно елече. На третата година загасуя момчетата. След Европейската война дойде леля от София, та ни направи гащички и долни елечета, не сутиени, а елечета. Другите ни се смеят. Викаха ни „мъжкударьѐ“, защото сме обули гащи.

На хоро момето тръгва и преди да ѝ е дошъл „месецо“, кое как е буйно. Децата различно ги влече. От родителите също зависи как ги учат. И от децата зависи – едни искат да помагат, други искат да си играят.

До пет години децата не ги ограничават в нищо, оттогава започват да ги приучват да гледат и слушат, та до 14–15 години. Момчетата са по-самостоятелни. Родителите се радват повече на момчетата. „Кога се роди момче и пироните на къщата се радуя“. Пироните за люлките у къщи.

За бебето се грижи докрай майката, а по-големите ни оставят при баба. Ние тръгваме за жънем, а баба ни изпраща и вика: „На аджийската нива ли че жънете? На нея като ойдете, нека момите запоя, та като отидем на дръвнико да зимам дърва, да им чуем гласо. Много ми мило да им чуем гласо, като отидем да готвим“. Аджийската нива е на „Аджията“ от Костовите – одил на хаджилък. Брат му беше магер на църквата – Цветан. Негов син е Йордан Цветанов Костов – Дане, обикаляше да коля свинѐте.

Детето го кърмат до 3 години най-малко. На дедо ти Найден най-малкия брат Круме, като отидох у техния дом, също до третата година го кърмеха. Наш Мичо (Димитър) мама също го кърми до 3 години. Гледат да ги кърмат по-дълго, защото млекото е много хранително. От сиромашия. Нема със що да ги хранат, а и децата не плачат като „цицат“. Докато детето е „повивци“ *[в пелени]* майката или бабата му дават хлеб

¹³ Мильов, С. Пос. съч., с. 51 – 54.

¹⁴ Терзийска, М. Ще излезне ли детството? // *Българско списание за образование*. Брой 1, 2015, с. 104.

у плат да смуче. Детето се отбива напролет, след Великден. Слага се у пазуката *[пазвата]* пуздра *[остатък при чукането]* от коноп. Детето иска, ама го боцка и само се отбие.

Децата ги петнат от малки да са чисти. Тата на сички посипваше сутрин и вечер. Дали защото беше учител, татко бе по-привързан към децата от мама. Сутрин той ни буди или вика: „Полежете, ако няма работа“. А вечерно време без него не сме заспивали, по три пъти че дойде да ни види.

Децата не са ги били и не са ги наказвали. Не си спомням и да са ни фалили *[хвалили]* много. Само тата понекога рече: „Ти не можа да го свършиш, а тя как можа!“

Ние бехме 14 деца с тия на стрина – преди Мичо и Ванче да дойдат, да се родат, де. Ядохме на „паралия“ *[ниска маса за хранене]*, а на голема маса шестте по-стари деца и кое как стане по-големшко (замомело се), извикат ни на големата маса. Стрина си земала голема прачка *[пръчка]* и ако некой дигне гюрултия и она тропне: „Види се, види се, ако не съм се обърнала!“ Сѐка къща беше детска градина.

По два пъти на ден готвехме – за обед и за вечера. Татко беше повече с нас децата и със стрина – да готвиме, да месиме, да ткаеме *[тъчем]* – кое как „пристигне“ *[порасне]*. На дванайсе години затках, а за сноване – кой как е имал мерак. Коя е по-маненка, гледам и коя мома щом излезне от разбойо *[тъкачен стан]*, улезнем у него. Изпокинеме *[изпокъсаме]* жичките *[на основата или на вътъка]*, ама не ни се карат.

Момичета не ходехме да суровакаме, а само момчета. После тръгнаха и момичета със суровачки. Играехме си с момчетата, тринайсе деца едно по друго. На друго место – не, само пред къщи. Играеме на жмичка, свинкя *[вид игра с тояги]* с момчетата. По-големи вече играеме само момичета – играеме хоро, пееме, учиме се от по-старите. Командват по-големите, после ние командваме по-малките.

Момчетата играят на чалник, ама нема много време за игра – „че утеча говедата“ *[ще се изгубят]*. Имаха и прашки, плетени. Един като направи нещо и другите гледат от него.

Шума крастехме от върбите. Старите крастат – децата помагат. Сички на шума.

Берехме дренки и „япрак“ *[листа от вид дъб]* за боядисване от „шибок“, едно ниско такова, и береме шумата. Чак у Бела вода на Голо бърдо одехме. С него се боядисва жълто-червеникаво.

Черно се боядисва така: Жените съберат от децата пикоч и го слагат у връчва и я заравят у гюбрето *[гюбре – тор]*, да е топло. Слагат чернилка и от япрако. Накроеното слагат и следат 14 дена да стои и тогава го „отвода“ и се пробърка и след 20 дена става черно.

Децата ходат на хорото, ама играят отстрана. Иначе у махалата се

съберат и се учат. Ергенин, кой иска да води хорото, купува халва и даде на момите. Водачо и излитачо *[който играе на края на хорото]* си купуват местата. Ние сме се учили от по-старите от нас моми. Сека не пееше. Кой какъв мерак имаше. Вечер се познаваше кои моми от кой род са като пеят – тия са от Ветвини, тия са от Карини.

Дедо Найдено допълва как са раснали момчетата:

Аз се бех заергенил на четринайсе години, а преди това отиваме на Сурова с Тинката у Мартиновите, а дедо Спасе вика: „За моми ли дойдот?“ А ние с дървени суровачки. Пцетата ни биркая *[кучетата ни гонят, б.а.]*, а ние у една ръка сурвачка, у другата тояга.

Събираме що ни дада(т), а ергени вече, и носиме у манастиро. („Св. Възнесение“, в Батановци). Сготви се, ядеме там. Намацани. Немаше тогава като сега преличени с дзвонци. На Коледа не сме одили.

Рибите много ловехме. Препишиме реката *[преградиме реката]*. У сека къща – серкме *[рибарска мрежа]*. И с ръце сме ловили. Мрена риба.

През 1915–1916 г. бех ученик в Радомир и когато наближеше 1-ви януари, мои съученици от Краището започваха да се стегат за „Сурова“. Търсеха звънци, обсъждаха какви ще се прават. Готвеха се. Като ученик през 1917 г. в Кюстендил, преди зимната ваканция, съучениците от 8-ми клас от Кюстендилско и Радомирско Краище (Габров дол, Кошарево, Беренде) също почваха да се готвят за „Сурова“. Разбрах какво правят и като си дойдох ваканция, събрахме се десет души. Направихме невеста, младоженя, поп, тупанджия, цигани с дисадзи, охрана на групата. Аз бех охрана, вързах „зуница“ *(тканица)* на едно кросно и това ми беше пушката. Само се нацърниме да не ни познаят. Без ликове, без маски, пет-шест звънца. Ходехме по къщите и нищо определено не правехме. Даваха ни месо, сланина, брашно, ябълки, ракия. После се събрахме. Готвихме, пържихме. На следващата година вече не ходих. Другите обаче се правиха, та до сега. В Черна гора също почнаха отпосле да се прават *[да се маскират]*. Лесковчани и планиничани се правеха от по-рано.

На Гергьовден у старите гробища, там беше и мегдана, попо си чете. От агнето долната челюст и предна десна плешка зима. И много кожи. „Да се земе една черна кожа“ – вика на нас (14–15-годишни), Стоимен Божилов, кмето и църковен настоятел. Попо нема да се пази, вика ми, земи черна кожа. Земах кожата. Скрих я. Кръчмите колко са, сека да напълни по една стомна ракия и вино. И от дома 4–5 души бехме – аз, Евгенчо Анев, другите двама, не помним. Вечерта ни извикаха да ни дадат виното, ракията и свещи, да обиколиме синоро. От старите не ходи никой. От кръчмата на дедо Ане до Манастир ни изпратиха. Оттам през Голо бърдо. Първо от Разсолковата бара право нагоре до Пладнище. Там се срещат синорите на Бела вода, Радомир и Батановци – палиме свещ и режем парче от кожата.

После на запад през Поклопенец до Айдучка ливада. Там дедо Иван Ангев имаше нива и я ореше с овес. Оттам през Усоето доле до мосто и по ж.п. линията до Лесковска бара, Бушляк, Св. Петка. С лесковчани се делиме от Света Петка до Касапин дол по билото, до Суитеровини. Парче от кожата зариваме къде се срещат синорите. Свещ запалиме и оставиме да гори – да не бие град. По Дренъ, та у Турчевите. Дедо Андон и дедо Гиго – имало обичай да чекат групата. Оставили от ягнето и ни пържат яйца. После над Сугаревите, над Костовите (кожа и свещ), Чангини ливади, Върневата кория, Млади манастир, Раец до Грънчарица. Към три часо – у Яшарските. Те ни чекат да ни дадат конье да минеме през река Конска при Грънчарица, после нагоре къде Вучковите до Богдановдолска бара, Барье, та на Бърдо при Пеласикина чешма. Делниче е наполовина до Грамагье, по мостето при Разсолковите, та на Манастир [Батановския манастир]. Сека година различни деца. После може да са „мечкаре“¹⁵.

Мъже у женска работа не се бъркат. Мъжа си е майстор за сичко у дворо, а за къща – майстор строител се вика. Кой се труди – има, кой не се труди – сиромаш. От четири години тръгнах с биволите. Конете за вършитба също ми бежа грижа, свинете – на свинар. У Джурковица [местност, б.а.] ги пасеше един циганин. Цанят го за брашно, боб. Събираше свинете при „Амбаро“ [селският хамбар от времето на Мидхат паша], къде сега е Серги Костов. Пасе ги по Голо бърдо и като ги пусне, они право дома си одат. Овцете – на бачия [общо стадо на дребни скотовъди]. Слуги имаме, та не съм бил по цел ден при овците.

От старите се учехме, като гледаме що прават.“

(Запис 16.II.1986 г.)

* * *

Баба Куна е у нас, 12.IV.1986 г. Първо ми каза две броилки за жмичка. После записах нейните спомени за детството.

Куневка (Куна) Зарева Пейчева, по мъж – Гроздан Митова. Родена 26.III.1900 г. в с. Бела вода, от Пендовия род, учила е до 4-то отделение, домакиня. Баба е на съпругата ми Лиляна. Отраснала в семейство от баща, майка, седем сестри и един брат, починал на 10 години. Бащата Заре е миньор и дърводелец, а извън мината е земеделец и скотовъдец. Умира през 1917 г. Дядото се казвал Пейчо. Не знае името на прадядо си. Имали са 20–30 дка имот. Бедно семейство, с малко имот. Работели са на

чуждо. В селото богати са били Радевите, Узунските и Меанджийските, с над 100 дка. Разликата в годините на сестрите е две години. Глава на семейството е бащата, имотът е негов. Когато умира момчето, а по-късно и бащата, в къщата идва от Перник най-голямата дъщеря с мъжа си и става „заврен зет“, но става и „сайбия“ на дома. Това става още приживе на бащата след колективно обсъждане. Бащата е поискал да е така. След идването на зетя имат 60 овце, 1 крава, чифт волове, 2 коня („две коньи“), свинки – една хранят за клане, една гледат за домазлък. „Орехме жито, царевица и градина пред дома“.

„[...] Мъжка работа е на полето – да изоре, да окоси, връзва снопи, вършитбата, дене сено, да докара дърва. Работи миньор, ама си гледа къщната работа – гради, кове, претриша покриво. Женска работа – плетене, предене, тъкане, шиене; копане, садене, гърлене, пластене, жътва. Мама ни учеше: „Айде, деца, да ви научим да плетете, ткаете, предете, шиете! Сичко ни е учила. Да месиме леб, баница [...]“.

[...] Майката не противоречи на бащата пред децата. Всички чакат бащата за ядене, без него не сядат. Никаква прека дума. Жената зима решение по женските работи, мъжа по мъжките. Помним една зима, по-големата ми сестра точи баница. Татко и той седи така, нема работа зимата и току рече: „Айде сега ти, Куне, че сучеш (предеш)“ После рече: „Айде, Станке, сега ти!“

На 12–13 години почнала да точи баница. „Майка ни учеше за сичко. И тата ни учеше да помагаме на хората, да не сме кавгалии.“

Не помни татко им да ги е галил. Галел е момчетата (три, на зет му). Бил е много внимателен. Не ги е бил, не им се е и карал.

„[...] И мама не ни е била, караше ни се добронамерено. Не ни е наказвала никак. Тата ни хвалеше пред сички, ако некоя от сестрите е свършила нещо добре [...] Не са ни наказвали в никакъв случай. Радвали са се като направиме нещо и току пред сички кажат: „Лоза това изплете, Куна ушила кукла“ и такива работи [...]“

„[...] Завърших 4-то отделение и требваше да продължим. Тата беше съгласен, но мама един ден като говореха за това, рече, че е добре да си седим дома, да научим сичко що трябва да знае една жена. Беше я страх да ме пусне у прогимназията. Тата се съгласи. Сичко се научих, но не учих [...]“.

[...] Един ден дойде една комшийка при мама да си думат, а аз пуших воловете, а съм си обула опинците, увила съм вървите, а накрайо кука и не съм я закачила, а въдицата се фанала за опиньоко на десната нога. Стръкнах се и куката ми откина месо. Не ми се кара. Отреза от кожушето вълна, зъгоре я и тури на раната. Яаах [яздех] кобила. Качвам се на нея един ден и тръгнах при воловете. Среца ни един човек стар и яз от срам

¹⁵ Повече за обичая: Милъов, С. Батановските „преличници“. // Български фолклор, г. 24, № 4, 2000, с. 68 – 72; Милъов, С. За един обичай на преход. // Известия на регионален исторически музей–Перник. Т. 2. Велико Търново: Фабер, 2014, с. 357 – 361.

паднах пред кобилата [...].

[...] На събор сме одили само у Бела вода на „Разкръстена неделя [...]“

[...] На осиновено дете не се сменя името [...]

[...] Най-добре е децата да са „мешани“ – и мъжки, и женски [...]

[...] Първото дете се родило целото с косми. Момче, три дена у деветио месец – не си „долежало“. После се изчистило. Детето докато се кръсти му викат „кежо“ – на момчетата, и „кежа“ – на момичетата. Детето се отбива, като забременее майката. Момчетата може до три години да сисат [бозаят]. Бабата му „сече страх“ [вид магия], като го е страх да прооди. Детето се стриже от кумо на една годинка. На първи зъб дават „златно“ паре. Зъбите не сме мили [...]

[...] На трета годинка момчето са го „загашували“, а като стане на 15–16, му запасвали пояс. Момчетата като бебета са „кежо“, после му викат момчето, па „пущарак“, па „ерген“. Момчетата са „кежа“, па моме, па момичета и тогава моми. Слушала съм ка кажат „нашето кокошче пронесе“ – дошъл му е „месецо“ (месечния цикъл) [...]

До 8-10 годинки децата си играят и тогава почват да ги учат на работа: „Почнеш ли училище – почваш да работиш“. Учили са ги да са чисти от три годинки – да си плиснат сутрин три пъти на очите, да обуят десния крак пръв, момчетата да завиват пояса от десно на лево. От 15–16 години момичетата знаят да работят всичко вкъщи, а момчета от 13–14 също могат да работят всичко.

„[...] Хлеб замесих за пръв път на Благовец на 7–8 години. „/Х/Айде – вика мама – днеска е Благовец, да земесиш, да ти е благо яденето.“ След като оправиме сичко – изметеме, измиеме, айде да легаме, да ни е благо спавъе. Запрехо на 3–4 годинки, сички зимат да предат и я с другите. Чорапи заплетох пак на 3–4 годинки. У стан влезнах на 13 години. По-старата сестра ме уведе, а нея я е учела мама [...]

[...] Дали дете ще е добро или лошо, зависело от родителите. Да е убаво или грозно – какви са родителите. „Убавото си е убаво докрай. Като маненко може да е грозно, а като порасне, става хубаво.“ За едно момче е хубаво да е работно, а жената да е хубава и работна [...]

[...] Чеиз почнах да праим като се за жени Лоза, сестрата пред мене. Праиме за едната и тя земе сичко, после сички праиме за другата. Като почнахме да си работим сичко дома, тръгнахме по къщите – сè ни роднини, сè комшии и не ни плащаха, а само ядене. На хоро тръгнах около 15–16 години. На хорото се учехме отстрана. Малките не ги пущат – бутат ги отзад. Дружихме си дома сестрите и малко от комшийските. Правехме си кукли от парцали, а есен – от царевичите. Тате ни правеше свирки „пискала“. Играехме си на „сватба“ – от това къде сме гледали, „кръщене“, на „къщи“, готвиме „манджи“. Куклите ги праиме с литащи,

ризи, люлки за куклите. Правехме си герданчета, венчета от глухарчета, гривнички. Купени играчки немахме...

Друсам, друсам кобилка,
Тежок товар носила,
Три ореа шупливи,
Три ябуки цървиви.
Усопе се кобилка,
Расипа си товарок,
Търчете деца да берете.

* * *

Мари, мацо, дирлиндацо,
Дигни нога, пуши вода,
Да промелъе воденица,
Да си смелъе турчин брашно,
Да наранъи турчетия,
Турчетия, дечетия.

* * *

Мечка сина женъеше
За лисица довица
Собрани се сватбари,
Орлове църни попове
Шарени свраки званици,
И ситни врабци гячета.
Мечка тесто валяше
По-малко го валяше,
Повече го лапаше
И на мечета даваше.
Свинкя манджа готвеше,
С муцуна я бъркаше,
Комар дърва цапеше,
Муа оро водеше.
Присмея се му ако мару,
Че му е тънка снагата,
И са му дълге краката,
Комар се люто расърди...

(Тая песен я пееше една жена от село Калища).

* * *

По двор оди Аждер беговица,
 Сълзи ронъи и се Боге молъи:
 „Дай ми Боже рожба да си родим,
 Змия да е, ама рожба да е!“
 Дал и Господ рожба да си роди,
 Носила го девет месеца.
 Дошло време дете да си роди
 И родило се едно коло змия.
 Она тражи кърпи и пелени,
 А оно бегало и под дзид се крило.

(Запис 12.IV.1986 г., Батановци)

* * *

Лазар (Лазо) Георгиев Шопкин, от с. Селищен дол, 90 години,
 4-то отделение, земеделие, животновъдство. Правел пищалки,
 двоянки, гъдулки; плетял кошове и кошници. Имал зъболекарски
 клещи и вадел зъби на хора и животни.

Дедо Лазар са петнели повече с бой. Не чуваше, та въпроси му задавах писмено. Завършил е четвърто отделение и се занимавал със земеделие и скотовъдство. Майсторски е плетел кошници и кошове, правил е пищалки, двоянки, кавали и гъдулки.

В семейството са били трима братя и три сестри. Когато е бил на три годинки, имал брат на дванадесет години, но го е убил, „треснал“ гръм, та останали пет. Шестте деца майка му ги е раждала през три години. После дедо Лазо е имал осем деца – пет момчета и три момичета.

„Нашите са дошли от Църна трава (*селище днес в Р. Сърбия*). Били четирима братя, като един от тях бил войнук и е служил в султанските конюшни у Цариград. После и той дошел у Селищен дол. Марко бил най-малък [...]

[...] Ка бе дете баща ми колко ме овикваше, биеше, не ти е работа. Овчарче бех с него, чирак. Па ме остави сам и се замаем – я ягоди че берем, я друго и овците влезнат у пакост. Он ме претури и бой до посерка (посиране). Еднъж ме прати за вода, оно обед и силна жега. Шопка имаше една чешма, и яз с магарето та там. Наточих вода, она водата шоботи, па се бърличках, бърличках. Закачих боклето на магарето, ама се забавих. Дигна тоягата, а я избегах из кориите. Завале дъжд и чуем, че ме ъка:

„Лазо, Лазо“, ама аз си траем. Огладне и вечерта се прибирам, та като ме улови, претури ме [повали ме] и извади нож да ме коля. Настъпи ме на гърдите и ми чете, чете, па ме манà. Много пъти ме е бил.

Сутрин от три часо стаеме. Он че музè [дои], я че карам. През дено заспим и овците па у пакост и па бой. Много. Чудим се как съм издържал.

Като деца играта ни беше да се бориме, рипаме, игра на свинкя. Одехме по врабчетия, свраки, чавки и им стураме [вземаме] яйцата през март, като почнат да снасят, та напуниме по една капа с яйца. Като одимах деца правех на децата играчки, правим им пилица. Ние не сме имали никакви играчки.

Най-напред одехме със сурвачки, ама само момчета. Суровашняците (сурвашките) беха делани [цепени]. Яз ги правех най-красиви. Тия що имат кошери, ни пазарат да не даваме от деланото, та после да им отнесеме талашо да го сложат при кошерите. Само момчета със суровачки. Баща ми ми казуеше [казваше], че Коледата повече са зачитали от Суровата.

На стопанина пееме така:

Добро ютро, Стане нине,
 Стане нине, господине,
 Я излезни дар да дариш,
 На момица по жълтица,
 На момче по момица.
 На стопанката пееме:
 Добро ютро, Станеница,
 Станенице, лепа голубице,
 Я излезни дар да дариш,
 Сос вино паница.
 Добро сме те дома заварили,
 На златна Нова година,
 Сос маненки дечица,
 Сос маненки яренца,
 Сос маненки ягненца,
 Сос маненки телчина,
 Сос маненки пиленца.
 Тъка, тъка баби пиленца,
 Каде одили, се тука доодили,
 Дърво зелено, догодина,
 Догодина до амина!
 Казваше това и плачеше.

Едно време одехме и по Сурова, ама немаше ликове (маски). Облечеме се у кожуси наопако, изцърниме се с църно от тиганьо, до дръжката нали

има блажно. От други села дождаха сурвашкаръе. Я бех дете и се криех. Ние почнахме да се пра/в/име след Европейската война.

Баща ни ме е учил да косим, да клепам косата, как да ма/х/ам с нея, да ж/ъ/нъем и да не се порежем. На петнайсе годин се почна оранъето и ме е учил как да държим ралото, а я един път изпущих ралото, та посече воловете. Ама се научих.

Като се ожених на деветнайсе и се редиме братята по година да овчаруеме. Купувах свирки пищялки, па реко, защо я не си направим. Опитах и погодих [успях]. Па като заправих, та продавах по събори. По овци ги правим. Двойнки правех, кавали големи. Свърдли купувах от циганите. Кемента праих, но не се научих да свирим. Като дете много съм си правил свирки от върба, а от кората – зурни, и свирехме на Гергьовден. Кавали – гайдунците от жито. Като одимах деца, правех им свирки и ги учех. Много гатанки са ми казували.

Баща ми беше казувал една приказка за един, който искал да се ожени. Той е от Сопица, Тота, от семейство на попове. Тука имал един чича, па и дошел. Той му казал приказка за Соломон. Един като него се заженъил, а имало три моми – едната била богата, другата с къща, а третата – само красива. Отишел при Соломон, а он си играл с опрес/х/и. Питало го момчето: „За коя да се оженъим?“ – и оно си казало за момите. Соломон рекъл – я знам, ти не знаеш; стани ти, я да седнем; ти знаеш – и си заминал. Почудило се момчето какво му казал и отишло при тоя, къде го пратил при Соломон. Казал ти е: богатата че ти казва: „Я знам, ти не знаеш“; втората е на къща и че ти казва: „Стани ти, я да седнем“; третата че каже: „Ти знаеш!“ Нея си земи!

Между децата кавги нема.

Орото е дарба. Учихме се от по-големите, ама секи не може. Учихме се какво ли не по кози и по овци.

Мометата си връзват червен конец като видат щъркел, викат им жерави. „Жерове-перове, жераме-пераве“ и они почнат да се въртат над село.

До седем години сме одили с ризета. Като видеа, че паците ни са пораснали, ни обуя бенебреци. Като ергенче сме се събирали през нощта на Гергьовден на „Китка“ от Ноевци, Гигинци, Габров дол, Бегуновци. Не си ли видел слънцето горе, не си бил соборджия, не ти е читава работата. А ментето ми със седем реда гйтани по пазуката. Моя дружина бехме пет души. Една пора и една влака [на една възраст] и никой не командуете.

Израснал съм с овчарлък и с къотеклък от бащу ми.“

Записах и част от родословието и се оказа, че сме от един род Марковците. На тръгване си купих от дедо Лазо едно кеме и една пищялка за пет лева.

(Запис 11 май 1986 г.)

ЖИВОТЪТ НА ДЕЦАТА В ГРАОВО ДО СРЕДАТА НА XX в.

Аделина Георгиева
краевед, гр. Перник

THE LIFE OF CHILDREN IN GRAOVO UNTIL THE MID-20th CENTURY

Adelina Georgieva
Local Historian, Pernik

SUMMARY

This report explores the lives of children in the Graovo villages of Yardzhilovtsi, Zidartsi, and Bogdanov Dol until the mid-20th century. It describes the patriarchal family structure, the role of children within it, and the traditions associated with their birth and upbringing. The report presents children's games, entertainment, and educational methods, emphasizing that from an early age, children actively participated in household and agricultural work. It also includes authentic rhymes and lullabies in the local dialect. Despite hardships and poverty, childhood in these villages was filled with games, celebrations, and family traditions.

Keywords: childhood, Graovo, Yardzhilovtsi, Zidartsi, traditions, folklore

* * *

„Баба е била на шест години.
Като са си тръгнали турците,
са ги крили у сламата децата.“
баба Първанка Маркова (1924–2022)
с. Богданов дол

Детството – възраст, за която човек си спомня винаги, когато се почувства сам, слаб и незащитен. Време, когато е бил безгрижен, щастлив и обичан. Дали това обаче в действителност е било така в граовските села? На този въпрос съм се опитала да дам отговор с настоящия доклад с уговорката, че наблюденията ми се отнасят основно за децата, родени и живели в селата на Граово до средата на XX век. Животът на тези от по-заможните градски семейства е бил различен. Дори бих поставила рамка, като се ограничи само до селата Ярджиловци, Зидарци и Богданов дол, откъдето са източниците на данните, използвани в изложението ми.

До средата на XX в. по граовските земи все още преобладават големите семейства, означавани като задруга, род, фамилия. В тях живеят заедно няколко двойки от едни родители, със своите деца и внуци. Семейните отношения в задругата се характеризират с типична патриархалност, изразена в почитане на най-стария мъж. След него в йерархията е бил най-големият син и т. н. Жената в задругата е почти безправна. Нейната власт се простирала до къщната работа и гледането на децата, чието място в големия род е било поставено най-ниско. В продължение на хилядолетия децата са били сред най-угнетените в обществото, а периодът на детството се е считал за маловажен. Преминаването през него е трябвало да стане колкото се може по-бързо, за да навлезе човек в истинския живот на възрастните, където да заеме подобаващо място.

Бих искала да започна с раждането и ролята на детето в семейството на граовския селянин, а именно – продължаване на рода и осигуряване на работна ръка за полето и животновъдството. В посочения период организацията на селския живот се е основавала на консервативни патриархални принципи. Името на рода и неговите активи са се предавали по мъжка линия, което автоматично поставяло мъжката рожба в по-привилегировано положение от женската. На момичетата се гледало като нещо временно принадлежащо на семейството – някой, който ще продължи друг род, но не и бащиния. Без претенции да навлизам в сферата на антропологията, бих казала, че горепосочените факти, както и невежеството с високата детска смъртност, са сред определящите фактори за голямата раждаемост сред селските жени. Статистически не съм проследила по колко деца средно е раждала една жена, но в село Ярджиловци, откъдето основно произтичат наблюденията ми, се наблюдават случаи както за семейства, които са били бездетни, така и за такива като това на Таке и Лиса Ковачеви, родили 21 деца (от които едва шест са достигнали зряла възраст)¹.

След раждането на бебето и прехода му в света на хората чрез цял

комплекс от езическа обредност, която е добре проучена от етнографите, новородените били кръщавани възможно най-бързо, за да не починат некръстени и да се превърнат в „навъе“.² Записването на новороденото или неговото легитимиране е било грижа на бащата, дядото или старейшината на рода, който отивал в църквата, където свещеникът го нанасял в съответния регистър с даденото му от кръстника име. Нерядко се случвало децата да бъдат записани на дата различна от рождената им. Така например, Иван Карин от с. Ярджиловци разказва, че според майка му Цветанка Такева (1920–2018, с. Ярджиловци) е бил роден на Разпети петък през 1938 г., който през тази година е бил на 22 април. Иван обаче е „записан“ в църковния регистър на 2-ри май и това се счита за негова рождена дата. Според него това се е случило, тъй като всички са били заети с предстоящия Великден и са отложили административната работа за по-спокоен ден. Историята на Верка Кирилова Павлова, също от с. Ярджиловци, е още по-впечатляваща. Тя заявява, че според майка ѝ е родена на 01.09.1930 г., а е вписана в регистъра на 03.02.1931 г., което се счита и за нейна рождена дата в официалните документи. Тя смята, че причината е преждевременното раждане, била е много хилава и не е било сигурно оживяването ѝ. Така близките ѝ са изчакали няколко месеца. Верка Павлова не само е оживяла, а към момента се радва в добро здраве на деветдесет и петте си години.

След преминаването на онези четиридесет дни, в които бебето не било съвсем в този свят, животът му тръгвал по добре установен ред. Поверявано било за отглеждане на по-големите сестри и братовчедки или на стари баби, наричани „вайци“³. А майките след четиридесетия ден от раждането се включвали отново в домакинската и полската работа. Грижата за бебетата се е състояла в това да са повити, нахранени, доколкото е възможно, и поставени в люлката вкъщи или на полето. До прохождането бебетата са повивани с **повойници**⁴. Баба Първанка Маркова (1924–2022) от с. Богданов дол си спомняше следното: „Сложиме го да му пресипеме вода, па го повиеме. Стегам, стегам – да не е патраво. Със що го повиеме? Църдже от кълчища, па парче от пантолони, па от кошуля парчета. Па като го стегнем и оно дуби.“. Когато майката не е имала достатъчно кърма, бебетата са „дохранвани“ с брашнена вода или в най-добрия случай – с мляко (овче, краве или козе). И отново баба Първанка разказваше: „Като не стига кърмата на родилката, земеме

² навъе – персонажи от народните вярвания в Граово, олицетворяващи душите на починалите без да са кръстени, пеленачета.

³ вайца – диал., някой, на когото е възложено да се грижи за бебето в отсъствие на майката.

⁴ повойница – диал., специално платно за повиване на пеленаче.

¹ А. Георгиева – личен архив.

та вържеме у тензух захар и леп – като бабирона. Смука и изсмука сичко. Они гладни, пища, а ние ги друсаме, па ги водиме на баячки – били фанали очи. У Бела вода при рускинята ги водехме (касае се за прочутата баячка Марика, която беше румънка и лееше куршум). Она ни каза: – Оттука като пойдете, нема да се обрацате и нема да говорите.“

Когато се случило пеленачето да умре до навършване на годинка, на погребението не са допускали майката и не се е носел траур. От днешна гледна точка може би изглежда жестоко, но историята, която съм записала, разказана ми от Иван Карин, и впоследствие потвърдена от Верка Павлова и от Цветанка Богданова (1921–2024), всичките от с. Ярджиловци, звучи невероятно, въпреки че е с щастлив край. В рода Григорови от с. Ярджиловци на една от снахите се ражда момче. При раждането майката умира, като освен новороденото, оставя и други деца. Бащата е бил в безизходно положение. Не е имал майка, нито друга роднина от женски пол, която да му помага да отгледа пеленачето. Не зная доколко е истина, но, според селските легенди, било решено да погребат детето заедно с майката. Добрата орисница се явила в лицето на някоя си Баба Стойка от Гълъбовите и рекла на Ристена – снаха в Еринините, която нямала деца: „Ризо, невесто, погледни какво убаво дете! Земи го, да ти се завърта деца!“ Ристена я послушала и взела детето. Кръстили го Стамен. Впоследствие родила и свои. Когато пораснал, Стамен се оженил за Евдокия Карина. Нейният баща – дедо Миалко Карин, на свой ред осиновил Стамен и го направил един от наследниците на имота си.

Прави впечатление, че въпреки преобладаващите многодетни фамилии, доста разпространено явление по селата е било осиновяването. Обикновено бездетни семейства са осиновявали деца на свои многодетни близки, но често са осиновявани (призетвани) зетьовете, особено в поимотните родове с много обработваема земя, където са били нужни мъже за работа. Такъв е случаят и с гореспоменатия Стамен Карин.

През 2017 г. Цветанка Такева ми разказа как е била осиновена от чичо си и после върната отново на родителите си. Цветанка е деветнадесетото по ред на раждане дете на споменатата по-горе Лиса Ковачева. Родена е на 26.01.1920 г. в Ярджиловци. Братът на баща ѝ нямал деца. Той и жена му пожелали да осиновят едно от децата на брат си и се спрели на Цветанка, която по това време е била три-четиригодишна. Осиновена е по законния тогава ред. Когато ми разказа тази история, нямаше ясни спомени колко време е живяла у чичови, но си спомняше добре защо е била върната на родителите си. Разказа, че двамата братя живеели в две отделни къщи в един двор. В един зимен ден тя си играла дълго на двора и се намокрила, след което се прибрала в новия си дом. Биологичният ѝ баща я наблюдавал от дома си и отишъл при жената на брат си да провери дали

е преоблякла мокрото дете. След като установил, че не го е сторила, той се разгневил много и си я прибрал въщи. За да си я върне законно обаче, е било необходимо отново да минат през съдебна инстанция. Цветанка си спомняше, че са ходили при съдия, който я попитал „Кой ти е баща?“ и тя посочила биологичния си – Таке. Разказах тези по-характерни случаи, защото илюстрират отношението към децата в разглеждания период. Не бива да се счита, че същите са изолирани, тъй като при разговорите ми на терен много често съм се срещала с подобни истории. Както се вижда, борбата за оцеляване е започвала със самото раждане на детето.

Как е протичал животът на малкото в първите месеци? В люлката, на пода, когато е пълзяло, а по-късно в „дубалката“⁵. След като прохоят, били обличани с дълги ризки – „кошулки“⁶, независимо от пола. Не са подстригвали дори и момчетата до навършване на определена възраст. Сплитали са косите им на „рубачета“⁷.

Да занимават малките деца основно е било задача на по-възрастните членове на семейството, които не са били заети с някаква работа. Най-често занимавката се е състояла в подрусване на детето на колене и припяване на **песни и залъгалки**:

Друс, друс на Петрус.
Клас, клас на Калкас.
Меси зелник, та на Перник.
Пцета лая у Владая.
Вуци вия у Совия.

* * *

Ринги, ринги рае.
Наш петел играе.
Чужд петел го гони
за кило бонбони.

Забавлявали са малките със залъгалки като „Гусу, гусу, бабо“, „Дай, бабо, огънче“, „Цапа, цапа цонки“ и „Буба лази, нещо тражи“.

Тъй като през месец юни 2024 г. Общинският исторически музей в Брезник публикува Учебна тетрадка „Детски игри от Граово“, където са описани голяма част от игрите и залъгалките на децата от нашия край, аз ще представя само някои, които не са влезли в изданието. Наред

⁵ дубалка – диал., изработена от дърво стойка, подобна на проходилка.

⁶ кошуля – диал., риза

⁷ рубак – диал., плитка

с приказките за Кумчо Вълчо и Кума Лиса на децата са разказвани и *залъгалки-питанки* в стихотворна форма. Споделям две такива, които съм записала през 1978 година от прабаба ми Дота Димшева Карина (родена на 12.09.1889 г. в с. Копаница, Радомирска околия, починала 1982 г.).

*Седи дедо на дубица, та си плете ръкавица.
Защо ти е, дедо, ръкавица? – Да си берем тревица.
Защо ти е, дедо, тревица? – Да си раньим прасенце.
Защо ти е, дедо, прасенце? – Да ми пуци масчица.
Защо ти е, дедо, масчица? – Да си смежем колцата.
Защо ти е, дедо, колцата? – Да си карам дръвцата.
Защо са ти, дедо, дръвцата? – Да си палъим огинец,
Защо ти е, дедо, огинец? – Да си греем бабата.*

*Ту-ту теленце, къде си ми одило? – У бабини жабкини.
Що работа бабини жабкини? – Остра коля.
Защо остра коля? – Да бода дедо Данчула.
Кам тоа дедо Данчул? – Избегал воз път.
Кам тоа път? – Ураснал трава.
Кам таа трава? – Опасла я крава.
Кам таа крава? – Отелила вол.
Кам тоо вол? – Поорал белия.
Кам таа белия? – Ключнал я гълъб.
Кам тоо гълъб? – Избегал у гора.
Кам таа гора? – Отсекла я секира.
Кам таа секира? – Скрила се у ковачо.
Кам тоо ковач? – Скрил се у мей.
Кам тоа мей? – Лизнал го молец.
Кам тоа молец? – Ключнал го петел.
Кам тоо петел? – Изел го рът.
Кам тоа рът? – Ошел при царо и рекъл „трът“.*

След залъгалките, идвало времето и на *приказките*. Имам чувството, че най-популярната приказка из Граовско е била „Болен здрав носи“. Нямаше баба от детството ми, която да не я знае. Всъщност в повечето случаи знаеха само нея. Моята баба Лиляна Зарева от Зидарци ми е разказвала и приказки, в които се срещаха персонажи като вампири и „навъе“, но, за съжаление, не съм ги записала.

С какво са си играли малките деца? С пръчки, орехчета, дървена лъжица и всякакви предмети от бита, до които се доберат. По-сръчните

бащи са изработвали дрънкалки и играчки от дърво.

С порастването на децата и детерминирането им по полово принадлежност се разделяли и игрите – игри за момичета и игри за момчета. Любими и независими от пола били „Жмичка“ и „Гоненица“. Верка Павлова си спомня за игра, свързана с политическата обстановка в света тогава: „[...] Препишат реката и играят на Америка и Русия[...]“ А Иван Карин споделя: „[...] Като станеме четири-петгодишни, ни пращат летоска да пасеме гъски, есенно време береме из гората едно-друго, а като поотраснем още малко – заминаваме говедарчета, овчарчета, караме пращаната у гората да ги журиме и така. Най-сме обичали да одиме говедарчета, оти ако застанем покрай къщи, се че ни намерат некаква работа, а така ем пасеме говедата, ем по цел ден играеме [...]“ Момчетата играели „На моме“, „Прескочи кобила“, „На жмичка“, а момичетата на „Сляпа баба“, „Бели пеперудки“, „Булки с макове“, „Дама“, скачане на въже.

Всички тези игри са чудесно представени в книгата „Детски игри от Граово“⁸. Към момичешките игри може да добавим и такива, при които се пресъздавали епизоди от празничната обредност на граовци, като най-често това била сватбата. Играещите си разпределяли ролите, като най-желана била тази на булката. Според възможностите се обличали както възрастните участници в сватбата, изпълнявали елементи от ритуалите и най-вече кулминацията – хоро с байрак. Проявявали са изключително въображение при намирането на реквизит за този вид игри: „[...] Правехме си чеиз от листа на орехи. За игли ни служеха шиповете на джанките[...]“ – спомня си Катина Стоянова от с. Дивотино (род. 1944 г.). А Еленка Петрова от с. Дивотино (род. 1944 г.) разказва: „[...] За байрак връзвахме една моя копринена рокличка. Помним, че леля ми я беше купила от София[...]“ В периода на празниците, свързани с пролетната и лятна обредност, брането на цветя е било едно от любимите занимания на момичетата. Ходели са за цветя – полски или горски, и са плели венци от тях, подражавайки на „каките“, които вече лазарували. За тези момичешки занимания ми е разказвала моята баба Лиляна Зарева от Зидарци (1921–2003). А баба Първанка Маркова допълва: „[...] Като нема дъжд да вали, се одеше вайдудули. Момичета се накихме с цветя. Събираме яйца, брашно. Обикаляме селото и нееме: Вайдудуле! Дай Боже дъжд, да се роди ръж! [...]“ Разбира се, не само сватби и цветя са занимавали умовете на малките девойки. Пресъздавали са в игрите си всичко, на което са ставали свидетели в едва започналия им живот: правели се на съседки

⁸ Детски игри от Граово – когато бабите и дядовците ни бяха деца. Учебна тетрадка. Брезник: ОИМ-Брезник, 2024.

или етърви и се кълнели през плетовите. Или си играели на „Парастас“ – т.е. пресъздавали погребение или помен на починал.

Колкото и да се говори лошо за **хигиената** на селското население през този период, моите сведения клонят към срещуположното мнение. Ето какво помни баба Първанка: „[...]Къпехме се на събота. Децата – укорито. Първо мъжките и у същата вода – женските. Един по един[...]“ Иван Карин разказва, че са имали истинска „баня“ в селската им къща, която се е намирала в местността Раздолци на с. Ярджиловци. Представлявала е помещение, полувкопано в земята. Част от самата къща. На високо била инсталирана каца, която пълнели със затоплена на огнището вода. Канелата на кацата служела за душ. Водата се оттичала по издълбан канал в пода на къщата. Там се къпели всички от фамилията.

Безгрижието и идиличният живот свършвали рано за децата – когато били в състояние да извършват някаква работа в домакинството. От ранна възраст децата били включвани в трудовия процес по осигуряване на прехраната. Момчетата са носели вода, хранили домашните животни, готвели и месели хляб. От малки се учили на ръкоделие, предене, тъкане, плетене и шиене. Момчетата пък пасели овцете, говедата, карали са ги на реката да ги напоят, помагали при събирането на дърва за огрев, сено и друга храна за животните.

Когато децата били включвани като помощници в бита, се променял и социалният им статус. Те не са вече бебета, деца, а се превръщали в мъжки и женски рожби. Облеклото ставало диференцирано – момчетата ги обличали с гащи, потури и ментета, а момчетата – с кошули и сукмани. Към средата на XX век, по маниер на градското общество, навлезли панталонки и ризки за момчетата и роклички за момчетата. Изработвали са се от тъкани, произведени в дома, и по изключение са закупували платове от градовете Перник, Брезник и София. Разказвали са ми, че са минавали и амбулантни търговци, както и цигани – катунари, които също са били доставчици на различни стоки. За по-студените дни са им обличали плетени жилетки (фигурета), шили са ямурлуци за момчетата. Рядко са обличани с кожуси и кожени дрехи. Не всички деца са имали какво да обуйт. В разглеждания период опинците са били масовата обувка на селянина. По-заможните са могли да си позволят обувки или ботуши, но така или иначе в големите фамилии никога не стигали до децата и особено сираците, отглеждани по традиция в рода на бащата. На въпроса ми какво са обували като деца, Лиляна Зарева ми е разказвала: „[...]Какви ти опинци? Опинци носехя само мъжъете, оти имат многу работа. Жените и децата одиме боси или с вунени чорапци, а оздоле им изплета от шума от моруза стъпала, закърна ги на чорапите и с това щрапаме. Тръгнеме къде Стража на копанье и дока излезнеме от нас по

баиро, они се се смандърсая и се изпокинат[...]“ Иван Карин си спомня за децата от рода Сремкини: „[...]Они беха бедняци. И зимно време децата одехя босички[...]“

По отношение на **храненето** е известно, че децата са сядали на отделна маса от възрастните. Първо са се хранели мъжете, възрастните хора, после децата. Баба Първанка си спомня: „[...]Апа како сме ги ранъили. Нема нищо. Много деца. Маса и столчета мъненки. Туриме им у едно паниче и кой свари – яде. Абе млеко, бе, масло, бе, оти не сме им мазали!? Постен качамак със захар[...]“ Когато са ходели да пасат животните, са си носели хляб с лук или сирене. Яли са и плодове от дървета и храсти. Лакомства не е имало. Единственото сладко нещо, което са хапвали, е бил пчелният мед. Верка Павлова сподели следното: „[...]Мама ни хранеше с петмез от сливи. Сутрин, обед, вечер. Нема друго. Беше ми се отварило от тия сливи[...]“

Верка си спомня тежките години през Втората световна война. Тогава по селата са ходели служители, отговарящи за изхранването на войската, и са събирали всякакви продукти от къщите: „[...]Помним бехме заклали прасе и мама беше напълнила една връчва със спържа да има що да ядеме. Беше излезнала некъде, а аз бех сама дома. Чух по едно време иде оканье из маалата и разбрах, че са дошли да събират храна за войската. Бърже грабнах връчвата и я скрих – имахме едно скривалище у градината. Те ти я по едно време мама иде и се чуе отдалеко – вие на умрело. Она помислила, че са ни земали спържата и реве с глас. Такова ми беше детинството. Ни съм имала играчки, ни съм имала обуца. Работа и мизерия. Това помним от тогава[...]“

Какви са били методите на възпитание на децата? Каиша и пръчката. Децата не са били глезени и с тях не са се отнасяли мило дори и майките им. Обръщенията към момчетата са били по-често „гад ниеден“, „сине майчин“, „сополкьо“, „посерко“ и т.н. Не са били по-любезни и към момчетата – „скубла“, „мърлюша“, „сополюша“ и др. В добрия случай – „сине“, „черко“ и „мике“. Често наказание на непослушното дете (освен бой с дървена лъжица, точилка, метла, нишалка и други уреди от домакинството) било въдворяването му на тъмно и страшно място. Обичайно това били зимникът, кочината с прасето или кокошарникът. До тези наказателни мерки прибегвали предимно жените, отговорни за възпитанието, и били насочени обикновено срещу палавите момчета. Момчетата, извършили бели, обикновено се сблъскали с гнева на старейшината, бащата, старио. И там наказанието е едно – бой. За всички момчета. Защото няма време да води разследване кой точно е виновникът. Иван Карин си спомня за такъв случай, в който старейшината на рода Карини е прилагал много соломоновско наказание.

„[...]Ние, десетина момчурляци пасеме говедата и си играеме по ливадите. Ама сме се унесли и сме улезнали у житото на деда Коле. И сме го се утъркали. Арно, ама ни видел некой и ни наклеветил на Карата. И те ти го иде с коньо и отдалече ока: *Строй се! Ние се строяваме по големина и он ни нарежда сами да си биеме шамари. От най-големия почваме. Ние сите си биеме леки шамарчета, ама дойде ред на последнийо – Симе. И он като мина и ни извърте на сите по такъв шамар, та свет ни се зави. Обаче Карата виде тая работа и каза: Айде сега по още един път. И те тогава се оттепахме здраво на Симе. Накрая он се разрева и вика: Чичо, тия ме бия силно! [...]*“ На въпроса ми дали и момичетата са наказвани по подобни начини, Иван Карин обобща: „[...]А, тех не ги биеха. Они беха кротки[...]“.

Немалка роля в живота на децата във визирания период е заемало **училището**. В село Ярджиловци – център на моите наблюдения, килийно училище е открито в далечната 1849 г. – създадено и издържано от селската община. През 1883 г. е построена отделна сграда за класно училище. В с. Зидарци основно училище съществува от 1870 г., като преди това, както и за да бъдат обучавани в прогимназиални класове, децата са посещавали ярджиловското училище. Приблизително по същото време в почти всички граовски села са открити училища. След създаването на Третото българско царство, със Закона за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата се въвежда задължително обучение в първоначалното училище, което продължава 4 години и е безплатно. Училищата продължават да се издържат от общините. В изпълнение на закона нашите бедни селски дечица тръгват на училище – задължително поне до четвърто отделение. Ролята на училището е голяма и то не само като образователна институция. То осъществява още социални, здравнопросветни и възпитателни дейности. Така например, учителите са наблюдавали здравословното и социалното състояние на децата, и са били длъжни да информират при съмнения за нередности. Ето какво писмо пише учителката в Началното училище в с. Зидарци – Елисавета Арсова:

„До ярджиловския медицински фелдшер
От Елисавета Арсова

Един от учениците е болен от гърло. Елате, моля, да го прегледате дали от обикновено гърло боледува или е някоя заразна болест (скарлатина/дифтерит), за да се забрани посещаването на тази къща. Също да се отстрани сестричето на болния ученик от училище.

26.04.1929 г.“⁹

⁹ ДА–Перник, ф 219К, оп. 1, а.е. 2, с. 31.

* * *

А директорката на ОУ „Отец Паисий“ – с. Ярджиловци, съобщава:

„До Г-на участъковия лекар

с. Батановци

Съобщава Ви се, Г-не лекаре, че при училището има масово заболяване на ученици от заушка.

28.10.1943г.

Директор: В. Масленкова“¹⁰

Независимо от наличието на фелдшер селяните рядко са прибегвали до него. В повечето случаи са лекували децата под ръководството на някои вещи жени, каквито е имало във всяка махала. Такава е била Дота Карина от с. Ярджиловци. Освен че е баела от страх на децата, била е пчеларка, давала е и съвети на младите жени как да се грижат за бебетата си. Основният ѝ метод на лечение е бил: „[...]Дай му медец, изкърпи го, разтрий му крачетата, увий го да преспи и оно че се оправи[...]“.¹¹

По време на Втората световна война, когато децата били не по-малко засегнати от недоимъка, училищните власти организирали безплатни трапезарии, раздавали на нуждаещите се ученици дрехи и обувки, събирали средства и подпомагали бедни деца. В ДА–Перник се съхранява следното писмо:

„До Г-н директора на Прогимназията
с. Ярджиловци, Радомирска околия.

Инспекцията има сведения, че в с. Ярджиловци кръглият сирак Станчо Викторов е останал без ничия подкрепа, почти на улицата.

Инспекцията Ви предписва, Г-н Директоре, да се погрижите за издръжката на този кръгъл сирак, за да може да продължи образованието си. За направеното донесете на инспекцията.

17.12.1935 г.

Областен училищен инспектор“¹².

По време на Втората световна война в село Ярджиловци са били евакуирани гимназисти от гр. София, сведения за което се съхраняват в ДА–Перник.

* * *

В заключение мога да споделя своето мнение, че независимо от негодите и трудностите в битието на селяните в годините до средата

¹⁰ ДА–Перник, ф 77К, оп. 1, а.е. 27, с. 263.

¹¹ А. Георгиева – личен архив.

¹² ДА–Перник, Ф 77К, оп. 1, а.е. 17, с.35

на XX в., децата са си оставали деца и колкото непосилни да са били времената за всички, за тях това са били безгрижни, волни и пълни със смях и игри дни. Лишени от истински играчки, за тях играчка е ставала всяка пръчка, всяко камъче, всяко парцалче и тревичка. Те не са били глезени, но не са пренебрегвани и лишавани от нито един празник на възрастните. На празника те са били неизменно с тях наред село и ту се сплитали в краката на играещите, ту се въргали в прахта, ту „дзедзали“ накрая на хорото. Та кое ли граовско дете не е учено да играе право хоро на „Боряно, Борянке“?! Не ходели на театър и концерти, но в дългите зимни вечери всяка ода се превръщала в сцена, където се играели игри при отблясъците на огъня, където се разказвали древни истории за герои и митични създания, където се слушала най-блестящата поезия, написана не от един човек, а изпята от цял един народ в народната песен. И пред чистите им детски очи се е появявала онази Ружа с „лека ръка“ и „весела снага“, която „леко пее, далеко се чуе“ и онзи Марко, пред когото „дали гърми, ил се земя тресе“. Пристъпвали са пред очите им юначни левенти, красиви невести и загадъчни самодиви... И така неусетно децата пораствали и се превръщали в работливи, честни, макар и малко сурови хора – нашите предци, чието време бих искала да се помни.

БРОИЛКИ И ДЕТСКИ ИГРИ ОТ РАДОМИР И РАДОМИРСКО ДО КРАЯ НА XIX – XX ВЕК

Мария Николова
гр. Радомир

COUNTING RHYMES AND CHILDREN'S GAMES FROM RADOMIR AND THE REGION UNTIL THE END OF THE 19TH–20TH CENTURY

Maria Nikolova
Town of Radomir

SUMMARY

The report presents the function and classification of children's counting rhymes and games preserved until the end of the 19th–20th century in the Radomir region. The sources for these are residents of Radomir and villages in the Radomir area.

Keywords: *counting rhymes, children's games, functions, classification*

* * *

1. Тема, цел и структура

Темата на доклада пряко кореспондира с акцента на VI научна конференция Общество, култура, образование (ОКО): Децата и детството. Историята на децата и детството до края на XIX век. Целта на доклада е да представи функцията и класификацията на детски броилки и игри, запазени до края на XIX – XX век в Радомирския регион.

2. Функции на броилките и детските игри

Броилките и детските игри имат огромно значение в личностното и общностното социално развитие на децата през всички етапи на човешката история. Фрагменти от антични съдове, мозайки и играчки свидетелстват за много игри, възникнали в древността. Находки по Балканските земи доказват, че игрите на ашици, зарчета, дама, топчета,

обръчи са познати от хилядолетия¹. Една от най-интересните картини на прочутия фламандски художник Питър Брьогел Стария е „Детски игри“, създадена през 1560 г. по времето на Ренесанса в Западна Европа. Според изследователите на картината, нарисуваните в нея 168 момчета и 78 момичета, играят на 230 игри. В много от тях разпознаваме игри, които са се играели по българските земи, включително и в Радомирско, до края на XIX век, играят се и днес.

В своята статия „Детските игри – проекция на древни представи и ритуални практики“ Ваня Колева отбелязва, че „Игрите в българската традиция, освен развлекателен, имат познавателно-различителен и възпитателен характер: приучават децата на труд; спомагат за овладяване на необходимите им умения; внушават уважение и почит към по-възрастните; формират естетически усет. Заедно с това игрите носят реликти от древни вярвания. Отглас от ритуала, те съдържат топоси, които са код за разбиране на знания от далеч предхождащите времена“².

Броилките и детските игри имат разнообразни функции. Създадени в най-ранен етап на човешката цивилизация, те отразяват степента на социално-историческото развитие на общността в дадения регион и съответстващата му култура.

Функции на броилките и детските игри:

- забавление и развлечение;
- образование и възпитание;
- физическо развитие и укрепване;
- инициация за момчета и момичета.

Разглеждайки живота на децата в различни етапи от социално-историческото развитие на обществото, Д. Елконин анализира много задълбочено проблема за генезиса на детската игра³. Специално значение имат игрите за инициация на момчетата (подготовка за физическо израстване и укрепване, за възпитаване на характера и закрила на рода). Трудно е да бъде проследено възникването на тези игри. Широко разпространените борба, хвърляне, скачане, стрелба, катерене, дуелиране са игри от дълбока древност.

Интересен е проблемът за целите на детските игри. Л. Виготски посочва, че играта не е дейност без цел. Във всяка игра може да бъде открита цел. Показателни са игрите с правила, при които целта е победа, т.е. целта

определя смисъла на играта. Заради нея се извършват всички игрови действия и тя определя отношението на участниците към дейността⁴.

Според Л. Леонтьев основен мотив в играта е самият процес на действие, а резултатът е следствие. Целта е да се играе и това е основният мотив на участниците⁵. Игрите с универсална цел – победа – имат изявен състезателен характер и са насочени към развиване на определени физически качества и умения на момчетата: бързина, ловкост, сила, ориентация, силна воля, които са едни от най-ценните качества на бъдещия воин. Така играта се превръща във възможност за развиване и укрепване на физическите, интелектуалните и психологическите качества и умения на децата и юношите в един изпълнен с войни и набези свят, в който най-важното е да бъде осигурено оцеляването и защитата на рода и на племето. Игрите се превръщат в основа на обучението и възпитанието на характера. Широко разпространени сред момчетата са и игрите с предмети – занимания, възникнали преди хилядолетия с цел обучаване във воински умения. Формирането на духовни ценности също е част от обучението и възпитанието на подрастващите момчета и юноши: възпитаване в традициите на рода, опазване на завещаното от предците чрез езика в броилките, песните, приказките и игрите.

Игрите за момичета се обособяват на по-късен етап от ясно дефинираните игри за момчета по обясними причини. През вековете от най-ранна възраст момчетата стоят къщи до майките и бабите си, за да помагат в къшната работа, на полето или в градината, в отглеждането на по-малките братя и сестри. Играта като забавление е била рядко удоволствие. Затова и малкото свободно време, което са имали, са превръщали отново в познати занимания: игри на майки с деца, правене на кукли, готвене с пръст, пясък, цветя, треви, подреждане на къща. До края на XIX век са били запазени главно игрите, свързани с инициацията на момчетата, с подготовката им за очакваната социална роля: физическо и психологическо съзряване за семеен живот и отглеждане на деца.

3. Класификация на броилките и детските игри в Радомир и Радомирско

3.1. Класификация на броилките

Броилките могат да бъдат разделени на групи според спецификата им:

- броилки с числата от 1 до 10 – Броилка 1; Броилка 2; Броилка 3; Броилка 4;

¹ Кои са игрите, които играем от древността до днес. БТА. <https://utroruse.com/article/989645/> Посетен на 05.10.2024.

² Колева, Ваня. Детските игри – проекция на древни представи и ритуални практики. // *Електронно списание LiterNet*, 30.08.2008, № 8 (105). с. 1 **Ваня Колева** - Детските игри - проекция от древни представи и ритуални практики Посетен на 17.09.2024.

³ Елконин, Д. Психология на играта. София: „Народна просвета“, 1984, с. 17.

⁴ Виготский, Л. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка. // *Вопросы психологии*, № 6, 1966, с. 62 – 76.

⁵ Леонтьев, А. Психологические основы дошкольной игры. // *Психологическая наука и образование*, № 3, 1996, с. 19–32.

- броилки при игри (избор на участници) – Броилка 5 „Две петлета се скарая“; Броилка 6 „Камбаната бие“; Броилка 7 „Ала – бала ница“; Броилка 8 „Онче – бонче“.

Източниците за броилките и детските игри са жители на гр. Радомир и селата с. Борнарево, с. Николаево, с. Копаница, община Радомир, област Перник и с. Лозно, Кюстендилско. Броилките се използват, когато трябва да бъде избран един играч с определена роля в зависимост от играта. Броилките се произнасят на срички и на всяка сричка се посочва един участник в играта, което е своеобразно броене. Последният преброен отпада. Броенето продължава, докато остане последният играч, който започва играта.

Представената Броилка 1 и някои от детските игри са записани през периода 1974 – 1984 г. от автора на доклада. *Източници са моят дядо – Серги Тасков Велинов (1902 – 1986), роден в с. Борнарево, община Радомир, предадени му от неговия баща Таско Велинов Игнатов (1870 – 1948) и неговия дядо Велин, запазени непроменени, и моята баба – Александра Йорданова Велинова (1903 – 1985), родена в с. Николаево, община Радомир, предадени ѝ от нейната майка Венка (1883 – 1971), родена и живяла в с. Николаево, съхранени непроменени. Родоначалникът на рода – Игнат Велинов, се установява в селището, чието съвременно име е Борнарево, през 40-те години на XIX век, бягайки от с. Долна Секирна, Трънско. Друг източник на детски игри, играни в Радомир, е моят баща, Богомил Николов Стоичков (1929 – 2010). В детството си съм участвала в десетки игри, които съм записала. Използвала съм източниците за игри, които не познавам и не съм участвала в тях.*

Броилки с числата от 1 до 10.

Броилка 1. Броене на числата от 1 до 10. Източник: с. Борнарево, област Перник.

1) едноло, 2) дволо, 3) троло, 4) чивиле, 5) пале, 6) шале, 7) шандъм, 8) дадъм, 9) дервен, 10) дескръц.

Броилката има аналози и в други региони на страната⁶. Това броене на числата от 1 до 10 отразява един много старинен вариант, насочващ към връзки с древната авестийска и съвременната индо-иранска бройна

система⁸.

Сравнението между числителните имена от 1 до 10, запазени в Броилка 1 от с. Борнарево, в старобългарския език от IX до XI век и употребяваните в съвременния книжовен български език, показва тяхната несъмнена близост.

Броилка 1.

Старобългарски език:

1. едноло, ѓднпъ
2. дволо, дъва
3. троло, тръе
4. чивиле, чѣтыре,
5. пале, патъ,
6. шале, шѣтъ
7. шандъм, сѣдъм
8. дадъм, осъм
9. дервен, дѣватъ
10. дескръц, десатъ

Съвременен български език

- едно
- две
- три
- четири
- пет
- шест
- седем
- осем
- девет
- десет

Числата от 1 до 10 в запазените старобългарски паметници и съвременния български език се изговарят и пишат приблизително еднакво със съответните промени, настъпили в историческия развой на езика⁹. Въпреки фонетичните промени, има явна близост и между имената на числата от **Броилка-1** – *едно, две, три, седем, девет, десет* с названията от старобългарския и съвременния български език. Видима е разликата в имената на числата четири, пет, шест, осем от броилката и съответните имена от старобългарския и съвременния български език.

През 80-те години на XX век в Радомир се заселват много хора от различни краища на страната, работещи в Завода за тежко машиностроене „Червена могила“. Децата от тези семейства донасят със себе си различни игри от техните родни места, включително и броилки. Една такава броилка (**Броилка 2**), изпълнявана като песен, е разпространена сред момичетата, които скачат на въже или се преброяват за някаква игра: „**Ан дан тина, саракатина, саракатики, тики, ени, бени, бус!**“. Записана е от автора през 1994 г. Но нито едно дете не знае какво е нейното значение. Подобна броилка (**Броилка 3**) за числата от 1 до 10, записана от автора, е запазена от Иванка Сергиева Таскова (1931–2014), родена в с. Борнарево,

⁶ **Иванов, Ив.Т., Качешмарова, Г.** Елементи от древна, неславянска бройна система в българските детски броилки, 2010, с. 2. Статията е докладвана на IV Национална научна конференция „От регионалното към националното – етнология, краезнание и музейно дело“, 6 и 7 септември 2010 г., гр. Полски Тръмбеш. Интернетният вариант е разширен и допълнен с нови материали. ITivanov - za sayta - PUBLIKATSII PO ISTORICHESKI TEMI.doc Посетен 23.09.2024.

⁷ Българско народно творчество в дванадесет тома. Том 12. София: Български писател, 1963, с. 52.

⁸ **Иванов, Ив.Т., Качешмарова, Г.** Елементи от древна, неславянска..., 2010, с. 5.

⁹ **Мирчев, К.** Историческа граматика на българския език. Второ издание. София: ДИ „Наука и изкуство“, 1963, с. 173.

предадена ѝ от нейната свекърва, баба Василка, родена в началото на XX век и живееща в с. Лозно, Кюстендилско: „**Ан, дан, тйна, цѣфакатина, цѣфакатики, тйки, ёлин, бёлин, бус, карпѹз**“. И двете броилки се произнасят с ясно акцентирание върху отделните срички и думи. През втората половина на XX век децата я използват при различни игри, свързани с броене. Забелязва се очевидната близост между двете броилки. Според Иванов и Качешмарова тези два варианта са старинни броилки за числата от 1 до 10, запазени в различни региони на страната¹⁰.

Друга броилка (**Броилка 4**), записана от автора, е запазена от Снежана Александрова Сотирова (1944), родена в с. Копаница, предадена ѝ от нейния баща, столетника Александър Петров Пейчев (1912–2014) от с. Копаница, община Радомир, която е използвана при игри, свързана с пляскане на ръцете пред гърдите: „**Ан, дан, фили, ми, го, дан, дан, кара, кара, си, пе, до**“. Но не е ясно какво означава този израз. Забелязват се отново названията на първите две числа „ан“, „дан“ от старинната българска бройна система на числата от 1 до 10. Това доказва, че и към втората половина на XX век все още в Радомирско и в Кюстендилско са запазени варианти на старинната бройна система за числата от 1 до 10, залегнала в детските броилки и използвана от българския етнос в многовековното му развитие.

- Броилки при игра на жмичка (криеница): **Броилка 5** „Две петлета се скарая“, **Броилка 6** „Камбаната бие.“
- Броилки при други игри (избор на участници в играта): **Броилка 7** „Ала–бала ница“, **Броилка 8** „Онче–бонче“.

3.2. Класификация на детските игри

Детайлна класификация на детските игри според различни критерии предлага Ася Велева в своя учебник „Педагогика на играта“¹¹.

Записаните и проучени от автора 8 броилки и 50 детски игри, запазени и предавани в Радомир и Радомирско, могат да бъдат разделени на групи в зависимост от следните критерии:

- извършват се с движение или действие (подвижни игри);
- извършват се без движение или действие (неподвижни игри);
- придружени са с песен или без песен;
- придружени са с броене или без броене;

- извършват се с ръце или пръсти;
- извършват се с предмети – пръчки, криваци, ашици, обръчи, камъни, въжета, лъкове, стрели, дървени топки, царевични кочани, стотинки, кърпи, кукли и др.

Това ни дава основание да предложим следната класификация на детските игри:

3.2.1. Подвижни игри. Чрез движение или действие се извършват: тичане, клякане, криене, прескачане, люлеене, носене, пляскане с ръце:

- **Подвижни игри с песен с / без броене на участниците**
 - Подвижни игри с песен с броене на участниците: „Кралю–порталю“, „Ринги, ринги рае“, „Пускам, пускам кърпа“.
 - Подвижни игри с песен без броене на участниците: „Бели пеперудки“.
- **Подвижни игри без песен с / без броене**
 - Подвижни игри без песен с броене на участниците: „Гърнета“, „Гоненица“, „Сляпа баба“, „Жмичка“, „Народна топка“;
 - Подвижни игри без песен без броене на участниците: „Люлка“, „Конче“, „Магаре“, „Столче“, „Прескочи кобила“, „Чуш“;
- **Подвижни игри с ръце или пръсти:** „Броене на пръстите на ръцете“, „Пляскане с ръце“.
- **Подвижни игри с предмети** (представени са като игри по пол на участниците).
 - **Подвижни игри по пол на участниците:**
 - **Подвижни игри за момчета:**
 - игри състезания с предмети – „Ашици“, „Свинка“, „Камъчета“, „Стотинка“, „Кочани“, „Джилит“, „Топчета“, „Челик“;
 - игри-състезания за инициация за момчета – „Стрелба с лъкове“, „Дуел с мечове“, „Мятане на лугачки“, „Мятане на криваци“, „Мятане на остени“, „Прескочи–кобила“, „Стражари и апаши“, „Борба“, „Надбягване“, „Надскачане“, „Надхвърляне“;
 - игри с предмети – „Обръчи“, „Свински мехур“;
 - **Подвижни игри за момичета:**
 - игри за инициация за момичета – игри с играчки; „Майки и деца“, „Правене на кукли“, „Игра с кукли“, „Готвене“;
 - игри с песен – „Бели пеперудки“;
 - игри без песен – „Скачане на въже“.

3.2.2. Неподвижни игри. Извършват се без движение.

- **Неподвижни игри без песен (с разказване – залъгалки):**

¹⁰ Иванов, Ив.Т., Качешмарова, Г. Елементи от..., 2010, с. 6.

¹¹ Велева, Ася. Педагогика на играта. Русе, 2013, с. 53. Педагогика на играта - Ася Велева. Посетен 14.09. 2024.

„Бабо, дай ми огънче“; „Бъркало мишенце кашичка“; „Буба лази, нещо тражи“; „Жужелье, пужелье“;

- Неподвижни игри с песен: „Калинке—малинке“;
- Неподвижни игри с играчки: „Дама“.

* * *

Представените класификации на детските броилки и игри, без да претендират за изчерпателност, са опит за систематизирането им въз основа на различни, посочени от нас, критерии. Смятаме, че тези класификации, съобразно предложените критерии, обхващат спецификата и разнообразието на събраните записани и проучени от нас детски броилки и игри.

Записаните детски игри са предназначени за различни възрасти. В тях могат да участват деца от 3 до 6 години; от 7 до 10; и от 11 до 14 години. „Подвижните игри имат голямо значение за физическото развитие. В тях се формират физически качества (сила, ловкост, бързина), развиват се нравствено—волеви качества (другарство, честност, смелост); игрите повишават работоспособността и стимулират бодрото настроение“¹². Интересно изследване на детските игри с песен прави Славка Петкова-Марчевска, в което проследява връзката между различните видове детски песни и игри според това кой е авторът им, кои са изпълнителите и видовете мелодика. „С очертаване разнообразието и различните отношения на мелодия, слово и игрови движения в детските народни игри с песен, се изяснява функцията им за овладяване на традиционната култура от новите поколения. Децата чрез игрите (с песен и без песен) постепенно овладяват семейната, родовата и общинната култура“¹³.

В. Попов разграничава детските игри с песен по:

- „полово-възрастовия състав на играещите, чието разграничаване е един от най-спорните по отношение обхвата на детството (до 12, 13 или 14 години) и за вътрешното му структуриране на две, три или четири групи;
- мястото на игра: на открито (извън селището, сред селището, в двора пред къщи) и на закрито (къщни игри);
- според същността на играта и игровата цел: състезателни и развлекателни, които от своя страна се делят на фабулни, игри с хореографски елементи и други игри;
- според броя на участниците: точно определен брой,

определен брой само за отделни роли или функции или изцяло не е регламентирано количеството играещи;

- според характера на физическите дейности (с кои части на тялото, посока, амплитуда на движение) и степента на преместване в пространството: неподвижни, подвижност само на някои играещи, подвижност на всички играещи;
- според наличието и вида на атрибутите в играта“¹⁴.

III. Заключение

Проучените и описани десетки броилки и детски игри от Радомир и Радомирско, както и от съседни региони, показват тяхната специфика и своеобразие. Има близост и със запазени в цялата страна броилки и игри. Несъмнена е и връзката със старинния произход на числовите редици, запазени в броилките, както и в детските игри. Различни лингвистични и други научни изследвания доказват недвусмислено, че броилките, запазени непроменени в диалектните говори, имат връзки с авестийската и съвременната индо-иранска бройна система. Явна е и връзката между древни игри и запазените и практикувани детски игри в Радомир и Радомирско до края на XIX–XX век. Проучване в интернет показва, че се предлагат игри и играчки за деца, аналогични на запазените през вековете детски игри. В детските градини се играят много такива игри, което е добър знак, че това непреходно историческо и културно наследство от древността се съхранява и се предава като ценно духовно достижение на младите поколения.

¹² Велева, Ася. Педагогика на играта.....2013, с. 60.

¹³ Петкова-Марчевска, Сл. Детските игри с песен в българската традиционна култура. (8) Доклад-С.Петкова-Марчевска Благоевград.pdf Посетен 14.09.2024.

¹⁴ Попов, В. Български народни игри и представления. Изследване върху игровото начало в българската традиционна култура. София: „Наука и изкуство“, 1983, с. 19 – 24.

ИСТОРИЯТА НА ЕДНО ИМЕ ИЛИ СРЕЩАТА НА ГРАОВО С ЕВРОПЕЙСКОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ

Цвета Бакарска,
Регионален исторически музей – Перник

THE HISTORY OF A NAME OR THE ENCOUNTER OF GRAOVO WITH THE EUROPEAN ENLIGHTENMENT

Tsveta Bakarska
Regional History Museum – Pernik

SUMMARY

The article recounts the history of the villages Nepraznentsi and Begunovtsi in the Breznik region, as seen through the saga of a local family – the Koleshanov family – and from the perspective of a former teacher in this area. A typical Enlightenment figure and a National Revival activist, Mara Iv. Guneva embodied the spirit and virtues of the Bulgarian teacher and embraced the Breznik region as her own. Through her hosts, she discovered the spiritual strength of the people of Graovo and their determination to improve their lives. The article reveals their constant struggle for self-improvement amidst the harsh conditions of the mountains and the turmoil of history. At first glance seemingly unknown to the world, the people of Graovo emerge as colorful personalities who, through their own efforts, paved their path toward European development, self-awareness, and self-confidence.

Keywords: village of Nepraznentsi, village of Begunovtsi, Breznik region, Koleshanov family, patriarchal family, teacher Mara Iv. Guneva, history of the name Emil (French Enlightenment, 17th–18th century)

* * *

Историята на рода Колешанови тясно е преплетена с историята на училището в селището Непразненци, Брезнишко. Разказът за Колешановия род се слива с този за селото му, защото родът е основа на съществуването на родното селище през времето: минало, настояще и бъдеще.

Старото селище в Граово и неговите хора

Според турски архивни документи село Непразненци било унищожено заедно с жилищата, покъщнината, добитъка и населението през 1550 година. Било запалено и опожарено, а хората били съсечени от турските ятагани. Извили се зловещи клади. Къщите били затрити от лицето на земята. И димът се виел над родното пепелище като от кадилница. Тези, които се спасили, започнали да търсят убежище в разни посоки. Малка група се установили в ниското място край карстовия извор, което нарекли впоследствие Бегуновци (името му произлиза от глагола „бегам“, диалектна форма на „бягам“). Същото населено място по-късно било регистрирано в турските архивни документи през 1576 година като „село от 4 къщи неверници с доход 54 акчета“¹. Драматичната история на двете села напомня тази от „Време разделно“ на Антон Дончев. Селото Непразненци загива. Но започват да пушат комините на ново село. Пътят повежда към Бегуновци. Така се раждат две съседни села и те са „деца от една майка“. Пълноводната река от лица и съдби се разделя на две реки. Трудно е да се разбере през „времето разделно“ кой от оцелелите по коя река ще отплува.

Дълго време зеели развалините на опушените сгради и зидове, докато оцелелите живи бежанци не предали на потомците си онова, което преживели, което знаели или им било разказано от предците. Предали им, че като наследници имат право над земята, на която дедите им са били собственици преди гибелната година. Даже посочвали кои са собствените им дворове в унищоженото село; и това станало още когато били под османско робство. Мнозина по-решителни и с по-многолюдни семейства започнали отново да стопанисват бащините си и родови имоти: дворни места, ниви, ливади и гори. В тях построили пояти – постройки за животни. Мъжете живеели в поятите, а жените, децата и възрастните – в село Бегуновци. Османската власт си затваряла очите, защото било смутно време за Турската империя.

Така някогашното село Непразненци било възобновено. Поятите за животните се умножавали, а също и жилищата за населението. Хората трябвало да направят избор: „Къде да живея – в Бегуновци или на поятите?“

¹ Стефанов, Т. През пламъците на село Непразненци. Перник: Изд. ОК „Дворец на културата“, 2016, с. 20 – 21.

Някои скъсали окончателно със село Бегуновци, като напуснали (продали или съборили) къщите си, както постъпили Колешанови, Попниколини, Лакини, Кюркчийски, Количкови и др. Така по естествен път, без внушения или чужда намеса, хората полека възстановили заличеното село още през османското робство. Това се почувствало осезателно след Балканската и Първата Световна война.

Хората от двете съседни селища били свързани семейно и роднински. В празнични дни увеселенията били общи. Черкували се в село Бегуновци. Младежите през празничните дни отивали „на òро“ („на хоро“) в селото. Умрелите погребвали в селските гробища. Децата ходели на училище също в Бегуновци, макар че трябвало всеки ден да изминават дългия път дотам и обратно пеша.

Колешановият род

Името Колешанови произлиза от занаята на деди и прадеди: потомствени коларо–железари, населявали Непразненци през вековете. По предание родоначалникът им носел името Кòла. Именитият пернишки етнограф и един от първите директори на пернишкия исторически музей – Петко Асенов, разказва за историята и новаторската нагласа на фамилията Колешанови:

„Стоян Миленков Колешанов построява в двора си мелница, движе-на от два коня. А от седемте сина на дедо Стоян всеки се постарал да усъвършенства селото в техническо и професионално отношение. Стамен (роден 1879 г.) станал шивач, кожухар, а след това и бояджия – известен в цяло Граово. Йордан (род. 1894 г.) се занимавал със земеделие. Никола–Кòла (род. 1901 г.) станал прочут в съседните околии коларо-железар. Тодор (род. 1909 г.) завършил педагогически институт и станал учител, а по-късно – околийски училищен инспектор в Брезник. Салтир (род. 1912 г.) служил като офицер в гр. София в Първи пехотен полк. Различен път поели близнаците (родени 1918 г.): Методи специализирал в Лясковец по технологията на веялката, Мèта – открил работилница за производство на боза и петмез. А Гуна уредила ателие за машинно плетене“².

В историята на Непразненци са изброени 45 приноса на Колешановия род за развитието на селото.

Училището

Петко Асенов подчертава възрожденската просветителска мисия на семейството на дедо Стоян Миленков – Колешанов. В много от населените места наоколо били открити учебни заведения. А жителите на Непразненци, наплашени от робството, произшествията и несигурността,

а и поради наличието на училище в село Бегуновци, дълго се примирявали със страданията на децата си.

Едва през 1926/1927 учебна година, когато минавал по тогавашния път от София за село Кошарево, началникът на Софийската окръжна инспекция Георгиев забелязал многобройна група деца от различни възрасти, които играели край реката. Те го заинтересували. Тогава началникът се обърнал към селянина, който бродел из овощната градина. От Стоян Миленков (син на Миленко Антов Колешанов) инспекторът разбрал какъв е броят на децата и къде учат. Станало му ясно, че отиването на училище било цяло мъчение и за децата, и за родителите, и за учителите. Началникът се трогнал и предложил да открие учебно заведение за тези деца в с. Непразненци. Новината се разнесла из селото и била посрещната с радост, но било необходимо помещение за училището. Стоян Миленков без колебание подредил училищните пособия в една от своите постройки.

В писмо до свой колега учителят Първан Младенов пише: „Стоян Миленков не само че даде своя сграда, която да служи за нуждите на новооткритото училище в село Непразненци, и то без наем, не само че направи сграда за квартира на учителката, и то без наем, но се нае за безплатен прислужник в учебното заведение, което отопляваше със собствен горивен материал. Учителката бе приета на безплатен порцион при многолюдното му семейство.“³

Безрезервната подкрепа за училищното дело от семейство Колешанови е закономерна част от непрекъснатата борба на хората в този затънт планински край за осигуряване на прехрана и добро образование на децата им, за по-благоустроен живот. Граовци не чакат само решенията на държавата – те сами вземат съдбата си в свои ръце, защото знаят, че отговорността за бъдещето на селището им е само тяхна. Това са жилави и свободолюбиви планинци със силен дух, с волността на първични, но природно интелигентни хора, които решават със собствени идеи и дела съдбата си. В техните действия няма колебания, нито отказ и умора. Те са насочени към новооткритото училище и първата негова учителка.

Учителката

За квартира на просветителката Стоян Миленков съградил нова сграда. Скоро първата учителка се преместила в гр. Трън. На нейно място била назначена Мария Мънкова, по-късно по мъж – Гунева. Тъкмо тук, в махалата Непразненци, в голямото патриархално семейство на старейшината дедо Стоян Миленков – Колешанов, се родил, „при твърде любопитни за етнографа обстоятелства“, бъдещият технолог и рационализатор Емил Колешанов. Те са описани в очерка „Раждането на царчето“

² Асенов, П. Бащино огнище. Брезник и Брезнишко. София: изд. „Отечествен фронт“, 1969, с. 50.

³ Асенов, П. Бащино огнище..., с. 11.

и представляват действителен случай в живота на младата учителка Мара Иванова Гунева, родена през 1905 г. в с. Сухиндол, обл. Великотърновска, завършила Шуменското педагогическо училище. Учителствала през 1927 – 1929 г. в с. Бегуновци, махала Непразненци – Брезнишко, а по-късно и в Свищов, в Сакелариевото училище. Съпруга е на известния краевед на Свищов Иван Гунев⁴.

Данните за личността на Мара Иванова Гунева, както и редакцията и коментара на семейното предание, дължим на етнографа Петко Асенов, проучил обстоятелствено очерка ѝ.

Очеркът ѝ, според увода му, е написан към 1934 г., около 5 години след като тя е напуснала учителстването в Непразненци, където била наета да обучава „слети отделения“ в началното училище в една учебна стая, в частна сграда – собственост на Стоян Колешанов – старейшината на патриархалното семейство, състоящо се от седем сина и три щерки, заедно с няколко им млади семейства. Училището – посред двора на Колешанови, както и квартирата на учителката, до общата им „одая“ – били безплатни.

„В такава среда тя се сродява с духа на тукашното население, с малко странный му диалект, с нравите и обичаите, с празниците и обредите им. И още повече се привързва тя към 32-членното семейство Колешанови [...] Така става съпричастна и към съдбата на едно от новородените в семейството деца, на което сама пожелава да бъде кръстница [...]“⁵ В спомените си Мара Ив. Гунева разказва за раждането на „кумчето си“ – първото раждане „в одая“ в този планински край, за което тя настоява:

„[...] Моето кумче се нарича Емил. То се роди, когато бях там, и аз го кръстих и удостоих с името на прочутия Жан-Жак Русо.“ Ето как младата учителка започва да разказва историята на едно „чуждестранно име“, която става знаменателна в Граовския затънтен край, където досега не са го чували и никой не знае за педагогическата теория на Жан-Жак

Русо. Може да се каже, че това е първата среща на Граово с европейското светоусещане и просветителски дух.

Разказът на учителката

Историята започва с това, че една от снахите на семейството моли учителката да даде за малко часовника си, защото според поверието, която родилка пие вода от часовник, по-лесно ще роди.

„Безброй мисли вълнуват душата ми! Колко нови неща видях и научих тук. Сред тия прости и неукни хора изкарах практическа школа. Училището ми бе частна сграда, която се намираше в двора на моите хазяи. Щом свърши часът, бързо прибягнах до тях. Всички бяха вкъщи, родилката Анисия я нямаше [...] Започнах настойчиво да питам къде е Анисия. Въпросът ми бе за тях „гръм от ясно небе“. Та нали съм госпожица, бива ли да се интересувам от въпроси, които могат да се знаят само от женени хора?! Най-сетне свекървата глухо отговори: „Она е у егрёко“. Главата ми се замая от този отговор [...] За голямо учудване на всички, аз поех пътя за натам. А в „егрёко“ всичко е затрупано със сняг. В пооттъпкания до единия плет сняг, молитвено ударила колене на земята, стоеше нещастната Анисия. Пред нея бе сложена малка паничка с няколко въгленчета, а над тях – стрити арнаутски туперки от най-лютивите. Пиперките димят с лютивия си дим из цялата кошара. Като чу приближаващите се стъпки, тя вдигна клюмналата си глава, жално заплака и занарежда: „Даскалице писана, златна, че умрем, моме... Свидно ми е за детето, моме... Готово, отчувано, кой че ми го погледне!? Мащеха дете не гледа“... Заговорих ѝ като на сестра – тихо и съчувствено. Попитах я защо е тук, и то в такова студено време. Каква голяма беше изненадата ми от нейния отговор!

– А дѣка, моме!? Нѣма вкъщи при мъжете!

[...] Започнах да увещавам родилката, че ще се простуди и сама ще стане причина да остави детето си „на мащеха“. Тя се съгласи с мене, но трябваше да се вземе съгласието на свекървата за прибирането на родилката вкъщи“⁶.

Продължение на историята

„Вкъщи ме очакваха с най-голямо нетърпение. Очакваха да им донеса радостната вест за раждането на най-малкия член на патриархалното семейство. Казах им, че родилката трябва незабавно да бъде пренесена у дома. Предложението ми се посрещна с озлобление от снахите и премина след това в ирония. Най-старата етърва, на която не ѝ липсваше дух и чувство за хумор, ме запита да не би Анисия „да ражда царче“, та иска да го ражда вкъщи. Аз посрещнах шегата с упоритост и настойчивост.

⁴ **Иван Гунев** – известен краевед от гр. Свищов, съпруг на учителката Мара Ив. Гунева. „През целия си живот работи на попрището на културата и просвещението, читалищното и училищното дело, историята и краеведението. Стотици са статиите му в местни свищовски и централни издания, написани ерудирано, задълбочено и с любов към миналото на Свищов. Именно Иван Гунев доказва, че в Свищов са създадени първото читалище и първото светско училище, както и първата светска училищна Библиотека. Той прави ярки портрети на значими свищовски културни и обществени дейци: Димитър Шишманов, Кириак Цанков, Драган Цанков, Григор Начович. Любопитно е изследването му върху свищовските периодични издания от възрожденско време. Известна е неговата монография „Емануил Васкидович и неговото славяно-българско светско училище“. Вж: **Симеонов, Л.** Такива люде винаги ще са ни нужни – 100 години от рождението на Иван Гунев. // *Дунавско дело*, 17 – 23 XI, 2000.

⁵ **Асенов, П.** Редакция и коментар на „Раждането на „царчето“ от Мара Ив. Гунева. София: Изд. Отечествен фронт, 1969.

⁶ **Гунева, М.Ив.** Раждането на „царчето“. София: изд. „Отечествен фронт“, 1969.

Тогава всички започнаха да ми обясняват, че това, което искам, е невъзможно, защото няма отделна „одая“, където да се прибере родилката.

Тъкмо това и очаквах. Предложих им моята стая. Старата реши да отстъпи. Отидох при родилката, взех я под ръка и я отведох в стаята си. Тя не се съгласяваше да легне на леглото ми. Легна само на голия сламеник. Завих я с още едно одеяло и отидох да доизкарам последния си учебен час.

Съкратих часа, изпратих децата и с подкосени крака тръгнах за вкъщи. Колкото повече наближавах къщата, толкова повече се подкосявах краката ми. Тичешком отидох в одаята на хазяите. Посрещнаха ме всички, ухилени до уши, а старата етърва със свойствената си ирония ме вика да си видя „царчето“. В същата стая бе и родилката. Жената бе коленичила на извехтял литак, напълнен със слама. На това „легло“ тя трябваше да прекара няколко дни, докато се привдигне. Щастлива усмивка грееше на измъченото ѝ лице. Встрани от нея, върху един чувал, бе сложено „царчето“.

Така се роди моят кумец, който стана „царче“, защото имаше късмет да се роди на одър и в стая, каквото изключение, според тукашните традиции и обичаи, може да се допусне „само за царете“.

„Очеркът на Мара Гунева заслужава внимание като извор за изучаването на материалната и духовната култура на Граово и в частност – на населението от този край. А ако става дума за махалата Непразненци, голямото патриархално семейство на старейшината дедо Стоян Миленков–Колешанов, дало по възрожденски приют на училището и учителката, е не само пример при инициативата за издигането на училищна сграда, но и за ръста на икономическия напредък. След усвояването на занаятите и задомяването на братята Стоянови, под влиянието на новите икономически условия рухнали единството и основите на предишното им 32-членно патриархално семейство [...]. Както впрочем ставало навсякъде из България.“

„Очеркът, останал от 1934 г., съхранил една отдавнашна действителност от Брезнишкия край, стоял срамежливо в най-старите вещи на учителката Мара Гунева, от десетилетия забравен, превъзмогнат и преосмислен от самия живот на тъй близките до сърцето и мислите ѝ хора и преди всичко любезните ѝ хазяи, които, по собствените ѝ думи, „никога не смогнала да забрави“⁸.

Усмивката на Просвещението

Гледната точка на учителката – кръстница отразява светогледа на просветения човек, чиито разбирания влизат в разрез с традиционните

обичаи на патриархалната среда. Тя чувства като своя мисия образоването и облагородяването на хората в този див планински край. И детето, бащата на родовете Даниела Емилова Николова, се сдобива с необичайното по тия места тогава чуждо име Емил, по заглавието на възпитателния роман на Жан-Жак Русо „Емил“⁹, в който основната философско-педагогическа идея е свободното възпитание на детето; развитието на природните му дадености и характер с оглед на разгръщането на способностите му и оформянето на уникалната му личност. Основната идея в романа е, че трябва да се разчита на децата и на възпитанието им въз основа на природните принципи, за да се създаде ново общество. Според Русо възпитанието трябва да се основава върху естествените качества на детето, без да се избързва, защото има определена възраст за всяко новопридобито знание. Той доказва детството като неизбежен и необходим период от живота на човека. Идеализира детето и детството, както идеализира човека в природното му състояние. За него детето е по природа добро и в него са заложени възможностите за развитие и съвършенство, самото то е образ на съвършенството. Затова и смисълът на възпитанието се свежда до даване на простор за проява и развитие на детската природа: „Обичайте детството! Бъдете благосклонни към неговите игри, неговите удоволствия и неговите невинни инстинкти“ – пише Русо. Оттук произтича основната идея в педагогическата му система: идеята за естествено и свободно възпитание, което всъщност означава съобразяване с детската природа. Въпреки това философът не отрича значението на фигурата на възпитателя. Неговата роля се заключава в това да насочва развитието на детето до момента, в който то ще стане самостоятелно. Цялата му система следва да се гради върху естественото право на детето на свободно проявление: „Единствено има воля този, който не се нуждае от чужда помощ, за да я прояви; оттук следва, че най-голямото благо не е властта, а свободата. Истински свободният човек иска само това, което може, и прави само това, което му харесва. Ето моят основен принцип. Касае се само да го приложим и върху детството и всички правила на възпитанието ще могат да се извлекат от него“¹⁰.

⁹ Русо, Жан-Жак. Емил, или за възпитанието. – В: Обрешков, О. Избрани педагогически произведения. Предговор. София: ДИ „Народна просвета“, 1976. Прочутият философ Жан-Жак Русо е първият най-ярък изразител на идеята за свободното възпитание и родоначалник на едно от широко разпространените педагогически движения. През 1761–62 г. издава романите си „Новата Елоиза“, „Емил“ и политическия трактат „Общественият договор“. След публикуването им започва преследването на автора. и изгаряне на произведенията му. Оптимистичната вяра в природата на човека и характерният за Русо искрен педагогически хуманизъм обуславят неговото учение за свободното възпитание. Идеите му оказват въздействие върху съвременната теория на възпитанието.

¹⁰ Русо, Жан-Жак. Емил, или за възпитанието. – В: Обрешков, О. Избрани педагогически

⁷ Гунева, М.Ив. Раждането на „царчето“..., с. 37 – 38.

⁸ Асенов, П. Редакция и коментар на „Раждането на „царчето“ ..., с. 6.

Кръщаването на малкия Емил Колешанов на героя на Жан-Жак Русо е революционно събитие за тогавашния затънтен граовски край. Така се осъществява първата уникална среща на Граово с европейското Просвещение и се вплита в името на малкия Емил.

„Кумчето”, сиреч главният герой на очерка – Емил Николов Колешанов – е роден на 28 март 1928 г. в с. Бегуновци, махала Непразненци, околия Брезнишка, Пернишка област. Син е на коларо-железаря Никола Стоянов Миленков. От единствената му дъщеря – Даниела Емилова Николова – получих както този очерк, така и снимки и кореспонденция между него и кръстницата му.

Ето запазеното **писмо на Мара Ив. Гунева до нейния кръщелник Емил:**

Драги Емил,

Нямаш представа колко много спомени скъпи, свидни, незабравими събуди твоето писмо до мене. Аз, твоята кръстница, която ти избра име на героя на Жан-Жак Русо – Емил, която преди 20 год. те остави бебе на 4 месеца, сега получава писмо от същото това бебе, вече възмъжал, овладял науката на технич. образование, а най-вече хубавия звучен бълг. говор, защото аз, когато отидох за първи път във вашия край, първото разочарование, което изживях в зората на моето поприще, беше, че не разбирам езика, говора на моите деца – ученици и тоя на техните родители. Но младостта с всичко се справя бързо. Аз скоро се справих с шопския диалект и горда бях, когато го овладях. Пред децата винаги говорех правилно, литературно, коригирах всяка тяхна дума, а как се гордеех, че мога да разговарям с родителите им, с познатите си на техния звучен, мелодичен, приятен шопски диалект. Скъпи спомени имам запазени от там и знаеш ли колко много съм си мечтала някога да ви дойда на гости. Но години минаха, от грижовни все по-грижовни. Явиха ми се много пречки и причини и все по-неосъществима ми се вижда моята мечта. Обаче една ми е останала още и тя е кога се заженеш, аз да ти бъда кръстница, както кога съм те кръстила. Дано само бъдем живи и здрави и тая ми мечта поне да се осъществи. А сега знаеш ли, че много бих желала да знам, след като изкара техн. у-ще, какво възнамеряваш да правиш. Искам да ми пишеш по тоя въпрос и ако мога с нещо да ти бъда полезна, с най-голямо удоволствие бих направила нещо за тебе. Ако не си на работа още и имаш свободно време, защо не дойдеш до Свищов да се разходиш, да видиш Дунава и въобще нашия край. Сега да ти пиша нещо за мене. Аз от 10-12 години имам язва на стомаха и това лято ще ходя

на Сулу Дервент, на лечение съм 7–27 юли; ако се наканиш да дойдеш, значи след като се върна, ще ми дойдеш. Имам син студент I-ва година в София – медик, който от 1 т.м. е войник във Вратца, с. Пали лула. Дъщеря ми е в IV клас, минава за V; и малък син имам на 5 години. Много би ми било приятно ако се видим и запознаем лично, защото както виждаш държа на кръстничеството си. Живи ли са стрина Магдена, чичо Стоян, Дочка с нейните Иринка и Станчо, Марица с Драгомир и Евтика, Глиша и четвъртото беше едва току родено. Ами моите ученици Мето и Методи – близнаци, Янка, а малката сестра, която беше в I отделение (на близнаците), забравих как се казваше. Спомням си много добре и твоите чичовци Йордан (Орда), Стамен, Шата (пасеше овци), татко ти Кола – беше ковач и работилницата му беше точно под моята стая. Чудни, чудни спомени имам от вашия край, скъп ми е той и обичам го като родно място, защото наистина там се зароди в мене желанието ми да посветя живота си на най-трудната, най-отговорната, най-неоценената и най-скъпата за мене професия – учителската.

Хайде за сега толкова. Бих желала пак да ми пишеш и за всички твои роднини някои подробности, които ме живо интересуват.

Поздрави всички, всички, които са живи, и им пожелавам много, много здраве и дълъг живот.

Желая и на тебе всичко хубаво в живота. Радвай се на живота, цени го, уважавай го и той ще те щедро надари!

Много, много поздрави на тебе и твоите родители.

Твоята кръстница: Мара Ив. Гунева

Х. Димитър 13, Свищов¹¹

* * *

Семейният архив на Даниела Емилова съдържа и две черно-бели снимки, правени в някогашно фотоателие в гр. Свищов, с надписи, които се пазят ревниво, защото са свързани с кръстницата на бащата.

Семеен портрет

ПЪРВАТА СНИМКА изобразява семейството на Мара Ив. Гунева, което живее в Свищов. Снимката е черно-бяла, с ретуш, в близък план. На нея виждаме учителката, нейния мъж Иван Гунев от гр. Свищов и двете им по-малки деца. Облеклото им е градско. Мъжът е прав, жената и двете деца са седнали. НАДПИСЪТ на гърба на снимката е с български правопис от 30-40-те години на XX век и гласи: „За споменъ на добрите ми хазяи отъ мене, заедно с мъжа ми и двете ми деца, момчето минава за III класъ, а момичето за III отделение. Казват се Йорданка и Васко

произведения. София: ДИ „Народна просвета“, 1976, с. 180 – 427.

¹¹ Емилова, Д. Личен архив.

Ив.Гуневи.“

Наследницата

ВТОРАТА СНИМКА изобразява малко усмихнато момиченце в цял ръст („минава за III-то отделение“ и „се казва Йорданка“). Облечено е в народна носия с хубава бродерия от Свищовско; има сребърна гривна от две части. Държи в ръцете си цветя. Снимката е черно-бяла, с ретуш. Именно това момиче е предало на автора на публикацията Петко Асенов очерка за Емил от архива на майка си.

ДВЕТЕ снимки са адресирани до „Господинъ Никола Ст. Колешановъ, махала Непраздненци, Брезнишко.“¹²

* * *

Оказва се, че в съзнанието на кръстницата-учителка отговорностите ѝ за развитието на нейното „кумчѐ“ Емил остават за цял живот, че тя е готова да го закриля, покровителства и наставлява, да следи неговия напредък в професията и неговата съдба като съща орисница! Това е показателно за характера на българския учител и просветител през първата половина на XX век, когато много села и паланки развиват своето учебно дело и се уповават най-вече на уменията, съвестта и чувствителността му. Той наистина „се сродява“ с местата и хората, където преподава, и им дарява своите знания, младост и любов.

Емил

Записаната и разгърната семейна сага разказва за един патриархален граовски род – Колешановия – и за предопределената от нея личност и съдба на забележителния му потомък: Емил Николов, чието лично „чуждестранно“ име носи внушенията за бъдещ съдържателен живот, съгрян от светлината на Френското Просвещение, от стремежа към наука и усъвършенстване. Дарбата си на техник Емил проявява още в основното училище в Брезник. Средното си образование завършва в Механотехникума във Враца (1947 г.). Работи до пенсионирането си в Ремонтна база – Перник като „технолог първа степен“ и постига 18 внедрени рационализации с икономически ефект 100 000 лева. За дългосрочна и творческа работа е награждаван с грамоти и награди от Техническо-икономическия съвет при Мини Перник и от Научно-техническия съюз на Република България (1968, 1978, 1988). Почина през 2009 г. в гр. Перник.

Всъщност учителката би се гордяла истински със своето „кумчѐ“, ако можеше да прозре биографията му. Установените връзки с нейния кръщелник дават нов повод за осмисляне на близкото и по-далечното в

личното и общественото битие. Раждането на човека е само началото. В името на нашия герой е заложен дълбокият философски смисъл за свободното развитие на личността и на нейните способности в гражданското общество. С такъв възпитателен патос е проникнато и цитираното писмо на кръстницата до Емил. Умът, благородството и всеотдайността в служба на обществото, разгърнати творчески и окрилени с дух, изпълват със съдържание човешкия живот.

Краят на историята

И през следващото десетилетие отново същата фамилия изгражда общоселското училище. Друг потомък на Колешановия род, местният учител Тодор Стефанов (1909–1992), е завършил педагогическото училище в град Панагюрище през 1929 г. Работил е като учител в с. Непраздненци, като директор на училището в с. Бегуновци и като училищен инспектор на община Брезник. Свирил е на цигулка, бил е пчелар, добър организатор и общественик. На събрание през 1935 г. учителят повдигнал въпроса за строеж на училищна сграда. Било взето решение да се построи училище. В книгата си „През пламъците на село Непраздненци“ Тодор Стефанов представя историята на с. Непраздненци, Брезнишка община, с целия трагизъм на изпепелените жилища и избитото население. „Той – даскалът, той – учителят, всичко е преосмислил, всичко е преминало през ума и сърцето му, за да остави за потомците драматичната история на селото“¹³ и рода си. Изработеното от него представително „Родословно дърво“ на Колешанови сега е част от фонда на Регионалния исторически музей в Перник.

Изключително любознателен, Тодор Стефанов описва в детайли начина на изграждане на селските жилища и поятите и всичко, свързано със селския бит. Авторът записва непразденските легенди и предания, песни, думи, мъдрости и местни словосъчетания, особеностите на народните хора и танци.

Книгата е и автобиография на един истински народен учител с възрожденски дух. Поднася ни неподправена история на обществените процеси и събития, в които участва: кооперативното движение в селото, електрификацията, раждането на новото училище, на читалището. Авторът избягва да подчертае своя личен принос. Отличаващ се със скромността на възрожденски просветител, той пише за себе си само с нарицателното име „учителят“, без да назовава името си, и говори за себе си повествователно в трето лице единствено число. Читателят трябва да отгатне сам кой стои зад благородното название „учител“.

¹² Пак там.

¹³ Дойчинов, Д. За Тодор Стефанов и неговата книга. Рецензия. – В: Стефанов, Т. През пламъците на село Непраздненци ..., с. 5 – 6.

Ето как Граово намира своята оригинална среща и уникален път към европейското светоусещане и традиции – посредством разгръщането и ревнивото съхранение на една семейна сага; чрез развитие на ярки характери, преодоляващи препятствията на времето; чрез приноса на българския учител, който превръща изстраданата съдба на хората в своя съдба и развитието им – в своя просветителска мисия; чрез утвърждаването на будния граовски дух в контекста на трагичната история на едно малко, но героично граовско село.

Това е необикновената история на едно чуждестранно име, която подтиква носителя му Емил и неговите потомци да проявяват жива любознателност към света и да се усъвършенстват през целия си живот.

НАРОДНАТА ПЕСЕН В СВЕТА НА ДЕТЕТО

Нонка Кръстева

музикален педагог, фолклорист –
Дружество на краеведите, гр. Перник

THE FOLK SONGS IN THE CHILDREN'S WORLD

Nonka Krăsteva

Music Educator, Folklorist –
Society of Local Historians, Pernik

SUMMARY

Folk songs represent the most extensive and diverse segment of Bulgarian musical folklore. During the years of Ottoman rule, through the Liberation, and until the late 19th century, folk songs naturally became part of children's lives. For children, they served as a source of knowledge and wisdom, instilling valuable moral virtues, ethical norms, patriotism, and a sense of national identity. They also shaped children's aesthetic appreciation for Bulgarian folk music, evoking emotions, fostering socialization, and enriching their worldview.

When children listen to or sing folk songs, dance traditional games, and perform *horo* dances to music, they develop musicality, cognitive skills, speech and verbal expression, imagination, and creative potential. At the same time, these activities enhance their motor skills and physical abilities. Through all these influences, folk songs play a lasting and profound role in shaping a child's worldview and laying the foundation for their system of values.

Keywords: *child, 19th century, folk songs*

* * *

Песенната традиция на българския народ е съществена част от богатата съкровищница с народни умотворения, която имаме като наследство от предците ни. Народната песен е висша форма на проявление на

творческия народен гений, която по богатство и разнообразие на теми, жанрове и музикални параметри (размер, динамика, ладово наклонение, орнаментика и др.) съперничи с върхови автори постижения от световен ранг. Тя представлява сложен синтез между сюжетно-поетичен текст и мелодия, чрез който разказва истории, случки, събития, отразява различни явления и взаимоотношения, дава израз на радости и скърби, на тежнени и възхита, както е казал народът „Да не бе чудо станало, не би се песен пяла“. Някога и днес тя е вдъхновител за много автори, които черпят от силата и заряда на народното поетическо майсторство и създават своите оригинални творби.

Нашият фолклор¹ в богатото си разнообразие се дели на два основни дяла: словесен и музикален.

Словесният дял включва всички онези умотворения, които се предават чрез народна проза: предания, легенди, приказки, гатанки, пословици, поговорки и наричания (клетви, баяния, благословии и гадания).

Музикалният фолклор включва народните песни, танци, инструменталната народна музика и обичаи, придружени с музика и танци, като най-разгърнатият дял от тях е песенният.

През 1861 г. излиза сборникът на братята **Димитър и Костадин Миладинови „Български народни песни от Македония“**, в който за първи път са събрани и отпечатани български народни песни. По-късно се появяват други сбирки и особено след Освобождението, когато целенасочено започва издирване, събиране и съхранение на песенен фолклор от всички краища, отпечатван в сборниците за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУК). Гордост за нашия народ е огромният запас от народни песни, който имаме. Една могъща и силна Германия има записани 8000 песни, голяма и културна Франция – 50 000 народни песни, а една малка и бедна, поробвана и разпокъсвана България – 300 000 песни.

Българската народна песен е родена на село и отразява живота в него на народ, здраво свързан със земята, чийто поминък е селският труд, свързан със земеделието и скотовъдството. Характерните ѝ особености са повторемост и цикличност. Съществуват различни квалификации на народните ни песни. Според сюжетно-тематичните белези биват: митически, религиозни, юнашки, хайдушки, исторически, семейно-

битови, из робския живот, любовни, трудови, хумористични. А според функционалните белези, т.е. при какви случаи са се пеели и каква функция изпълняват, биват: обредни, трапезни, трудови и хороводни. Нерядко в песните се срещат сюжети от народната проза, пресътворени и обогатени с мелодия.

* * *

ДЕТСТВОТО е онзи период в човешкия живот от раждането до юношеството, който е изключително важен. В него се полага фундаментът на детската личност и върху него се гради по-нататъшното развитие на индивида. Този етап е белязан с възприемане и осъзнаване на околния свят, развитие както на физическите, така и на когнитивните, социалните и емоционалните умения, с развитие на творческия потенциал на детето. Период, в който се формира детският светоглед и се полагат основите на ценностната система.

Народната песен съвсем естествено влиза в детския свят. В далечното минало, преди Освобождението и годините след него през XIX век, детето живее, расте, учи се и се възпитава в семейството, в рода, които обикновено са многолюдни, с много деца на различни възрасти – по-големи и по-малки, братчета, сестрички, братовчеди, както и сред по-възрастните – родителите, баба и дядо, стринки, чичовци, лели и т.н. Почти във всеки род е имало някой по-изявен певец или певица, които са показвали майсторството си на семейни събирания и тържества. Ако не е имало такъв (такава), то са поръчвали на някоя певица от друг род да дойде вкъщи и да пее. Детето присъства на почти всички събития, на които звучат песни: при различни обичаи, когато се пеят обредни песни (календарно-обредни и семейно-обредни: лазарски, коледарски, великденски, гергьовски, сватбени), на трапеза на семейни празници, при извършване на трудови дейности, но най-много песни и веселие има на празник, на селския мегдан... Това е неговата естествена интонационна среда, в която от възрастните (майка, кака, баба и др.) то възприема песента в единното ѝ цяло – мелодия и текст, като постепенно я запамятава като припява, повтаря, подражава, запява, т.е. то вече музицира и в зависимост от неговите генетично обусловени възможности по-сетне изпълнява песни и се изявява.

В богатия ни запас от български народни песни, обнародвани в капиталните сборници или в други сборници и по-малки сбирки, детето присъства като член на семейството в почти всички видове народни песни. Безброй са песните, в които се споменава само или се загатва **образът на детето** като неотлъчна част от семейството без да е в основата на разказа, т.е. не като лирически герой, който участва в действието, а само

¹ Думата „фолклор“ има английски произход от: folk – народ, lore – знание, означава народно знание, народна мъдрост, народознание. За първи път се употребява от английския учен археолог Уилям Джон Томс в списание „Athenaeum“ от 26 август 1846 г., който обяснява значението ѝ като „традиционни вярвания, легенди и обичаи, запазени у простия народ“. Вж.: Winick, St. Two First „Folk-Lore“ [онлайн], [посетен 30.10.2024]. Достъпен от: [The Two First „Folk-Lore“ Columns | FolkloreToday](https://www.folkloretoday.com/columns/the-two-first-folk-lore-columns)

за допълване картината на семейството. Много често в песента се срещат изразите „едничко чедо на мама“, „с мъжко дете на ръце“ или „с тия ми дребни, ситни дечица“ и др., т.е. семейството е цяло, пълно с деца. Безброй са и песните, с техните варианти в почти всичките музикално-фолклорни области, в които е изграден образът на детето, мястото му в семейството и социума, вплетени в основата на сюжета. Тематиката е многообразна, със сложно преплетени съдби, които разказват за детето, но присъстват и възрастните с техните взаимоотношения, които пряко засягат света на детето.

Основните теми с образа на детето в народната песен са следните:

1) Темата за **бездетните семейства**, жалба по рожба: съпоставяйки материалните богатства, които са притежание на бездетното семейство и оценявайки, че всичко е безсмислено, ако липсва детето в семейството:

*Елено, Елено, безродна невесто,
како се лъгаме, с мерак се земаме!
Кога се земаме нищо си нямаме [...]
[...] А сега, Елено, сичко си имаме,
саде си нямаме най-мило иманье,
благо да ни гука, „мамо“ да ти вика [...]*².

Материалният недоимък е нищо в сравнение с пълната къща със синове, снахи, внуци, които са бедни, хранят се с „черна леща“, но при тях е весело, защото всеки от тях музицира – пеят, свирят, играят, съпоставено с богато нареден дом с всичко в него, но **без деца**:

- „Снощи отидох у братови си“³.
- „Пусто остало сребро и злато“⁴.
- „Дете от камък“ – бездетна невеста слуша свекърва си и взема камък, който обгрижва като пеленаче и се сдобива с рожба⁵.

² Кръстева Н. Народни песни от Пернишко. София: Нац. Музикално-фолклорен съюз, 1998, с. 13.

³ Кръстева, Н. Песенният фолклор на село Близнак, Малкотърновско. Повече за песента „Снощи отидох у братови си“ – В: Девети „Св. Николаевски“ православни образователни четения, Бургас, 2011, с. 168.

⁴ Арнаудов, М. Вековно наследство. Българско народно поетическо творчество. Том II. София: Наука и изкуство, 1977, с. 135.

⁵ Арнаудов, М. Вековно наследство. Том I. София: Наука и изкуство, 1976, с. 158.

- „Бездетка Елена и Господ“ – за вярата, за дете хранениче⁶.

2) Темата за **орисниците**, които пристигат при раждането на детето, каква зла участ предвещава една от тях и развоя в живота на детето:

*[...] Мълчете, море, мълчете,
язи ща да го орисам:
да не земаме майка му,
да не земаме детето;
да расте, да порасте,
да стане двацет години,
майка му да го ожени,
под було булка да умре!*⁷

3) Темата за **жалба по мъжко дете** – защото „женска челяд е чужда челяд“, а мъжкото дете ще остане у дома, ще поеме грижите за него, за нивите, за стоката, ще продължи рода, ще се грижи за възрастните родители. Мъжкото дете присъства много по-често в песните. Тук се среща мотивът за жената, родила няколко момичета, но отново бременна е заплашена от съпруга ѝ, че ако пак роди момиче, ще я накаже най-жестоко: ще ѝ отсече краката до коленете, ръцете до раменете, ще ѝ извади очите ...

4) Темата за **детето-сираче** и клетата му съдба.

5) Темата за **единственото дете в семейството** – „едничко чедо на мама, още на татко“, което претърпява някакво прежеждие.

6) Темата за **робството** – робинята, която върви с пеленаче на ръце и я принуждават да го остави в гората, за да може по-бързо да върви; детето-жертвения агнец, което родителите затварят в пещта да се опече, защото нямат агне; детето-еничарин от популярната песен „Еничери ходят, мамо, от село в село, мъжки деца сбират, та ги еничери прават [...]

7) Темата за **потурчването** – омъжената за турчин Мара, която родила мъжко дете „бес кокале“ и когато го завела в манастир, то се излекувало: „Детето на Мара и цар Мурад прохожда и продумва“⁸.

8) Песни, в които са вплетени **митологични мотиви** (присъстват същества от нереалния свят – самовили, самодиви, змей; красивото дете Грозданка, залюбено от слънцето – песен с много варианти).

9) Песни от юнашкия епос – „Крали Марко придобива сила и оръжие“ – седемгодишният Марко отива да пасе телците и чува писък на дете. Той му дава с шепи вода и му прави сянка с клони. Тогава идва майката-

⁶ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Том I. София: Български писател, 1968, с. 155.

⁷ Арнаудов, М. Вековно наследство. Том I, ..., с. 96.

⁸ Арнаудов, М. Вековно наследство. Том II, ..., с. 635.

самодива, той суче самодивско мляко и придобива сила⁹; песните за сестринското дете на Крали Марко или за неговото дете – Огнянчо.

10) Други теми – за некръстените деца; за лудо мъжко дете; за лошата свекърва, която все е недоволна и снахата пренебрегва детето си, за да гледа къщната и полската работа; **за вградената невеста,** която се моли на майсторите не за себе си, а за детето („...Девет майстори, до девет бракя, оstayте ми я десната ръка, десната ръка, левата бозка, да си надоям мъжкото дете...“¹⁰); „**Аврамова жертва**“ (за Аврам „гостолубец“, който обещава единственото си дете – момче, за курбан)¹¹; детето, което **изтръгнали от майката** – наклали огън, опекли го и ѝ дали да яде от него („Синовно изповедание на майка си“)¹². И още много съдби, много истории, в които в центъра е детето, около което се разнищват сложни взаимоотношения и превратности.

Песни за слушане от децата са песните, които се възприемат предимно като текст, без да ги пеят. Те са **обредни** – с пожелания за здраве на децата като коледарски, лазарски или при обичая „**Пеперуда**“, още **приспивни песни, залъгалки, припявки** и др. Слушат се и песните от репертоара на възрастните, чието повествование заинтригува детето. То следи развоя на текста, но изпълнението е трудно и тези песни не могат да се изпълняват от деца. Такива са предимно тежките и дълги епически, безмензурни песни, с голям диапазон, с речитативи и сложна орнаментика, които завладяват детското внимание. Ето няколко примери.

Лазарски песни за деца:

*А детенце, детенце, йо Лазаре!
честито ти гуганче¹³
на бел Дунав белено,
на тръндафилъ сушено,
на карамфилъ везано,
на босилък диплено,
секоя дипла и киска
и в година, Лазаре, да ...¹⁴*

⁹ Пак там, с. 213.

¹⁰ Пак там, с. 95;

¹¹ Арнаудов, М. Вековно наследство, Том I, ..., с. 182;

¹² Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Том I, ..., с. 193.

¹³ гуганче – везано кошулче, ризичка

¹⁴ Шапкарев, К. Цит. съч. с. 205.

* * *

*Бре ти, малечко, писано,
далъ си от майка родено,
иль си от земя никнато,
иль си от Бога паднато?
– Нит сом от Бога паднато,
тук сом от майка родено,
со бистра вода къпано,
со сладко млеко дуено!¹⁵*

* * *

*Лаленце се люлее на зелена ливада.
Не е било лаленце,
най е било детенце.
Майка му го будеше
и му мило думаше:
– Стани, стани детенце
да погледаш лазарки.¹⁶*

* * *

*Мари бульо хубава,
имаши дете хубаво,
облечи го в зелено,
наметни го в червено,
изведи го на двори,
да погледа лазарки,
как хубаво играят,
шити поли развяват,
жълти чехли потропват.¹⁷*

* * *

Коледна песен на деца:

*Дане, тебе пеем, Бога славим.
Стани Нине, господине!
Колко звезди в ясно небе,
только здраве в таз дружина!*

¹⁵ Пак там, с. 220.

¹⁶ Букурещлиев, М. 111 народни песни. София: Народна просвета, 1969, с. 63.

¹⁷ Пак там, с. 66.

Колко здравец по планина,
только здраве в тая къща!
Калпак круши, два орехи
за децата голомехи,
голомехи, голоскочки,
до година, до амина!¹⁸

* * *

Коледна, на момчето на станяника:

Малко момче коледжанче,
златокосо, среброносо.
Дайте ни го цар да бъде
на войската коледжанска!
– Имаме си, истина е,
ала ни е още малко,
не може се на кон качи,
не може си юзда държи,
не може си войска реди.
– Дайте ни го, не грижете,
ние сме си три крало̀ве,
три крало̀ве, три ба̀л̀ове –
един ще го на кон качи,
втори ще му юзда държи,
трети ще му войска реди.
Тебе пеем, малко момче,
да си здраво и весело,
до година, до амина,
като цвете во градина!¹⁹

В песенната традиция на българите текстовете, които децата са възприемали и пеели, най-общо може да се разделят на **три основни дяла**:

1) ПЕСНИ ОТ ВЪЗРАСТНИ ЗА ДЕЦА: специално измислени от възрастните за децата. Преди всичко това са **песни-залъгалки, скороговорки, приспивни, песни за животни, предимно хумористични, песни за заучаване различни неща от околния свят** (например, дните от седмицата, числата, пръстите на ръцете и др.). Те лесно ги заучават и запяват, защото са съобразени с техните възрастови особености: малък тонов обем, лека мелодична линия, обикновено умерено темпо,

двувременен размер. Твърде често залъгалки, броилки, скороговорки преминават в песничка и обратно: „Смок свири на върба“, „Гуси, гуси, бабо“, „Буба лази нещо тражи“, „Ала-баланица“, „Индирлига, миндирлига“²⁰.

Примери:

Комар муха водеше,
изгасна му борина.
Разлюти се комара,
рипна муха в търбуха,
извика се комара:
– Събирайте се, селяне,
донесете казани,
мушица ке вариме,
на децата цревцата,
на бабите търбуха.²¹

* * *

Айди ми, мецо Драгано,
черно ти руно не упрано,
кога дойде реканка,
тя ще го пере горканка.²²

Песен –залъгалка:

Та чие ми дете у покриви оди босо,
Тарангъосо-гъосо, нека оди босо.
Та кой му е майкя, та кой му е баща?
Тарангъосо-гъосо, нека оди босо.
Мара му е майкя, Хрисо му е баща.
Тарангъосо-гъосо, нека оди босо.²³

Приспивна песен:

Спи, пиле, спи, спи, спи,
майкя ти е на копанье,

²⁰ Михайлова, А. Спомен за песни. Народни песни от Пернишкия край, София: Сном, 1999, с. 120 – 121.

²¹ Букурещлиев, М. 111 народни песни за началния курс ..., с. 28.

²² Пак там, с. 54.

²³ Михайлова, А. Спомен за ..., с. 119.

¹⁸ Кацарова, Р. Коледарски песни. София: И „Лице“, 1995, с. 33.

¹⁹ Пак там, с. 36.

баща ти е на оранье,
секирата е зад вратата,
че ти отреже главата.²⁴

За малко плачещо дете, държано на ръце и му пеят:

Тахтир, тахтир, Богдане!
откакто ми те Богдане,
майка фурка не фати;
татко рало не прегна
на оранье не ойде,
сестра парта не фати.

* * *

Оро, оро, оришче,
на бабино буншче;
баба найде чешлишче
си изчешля главишче,
си разправи косишче
и на деда брадишче.²⁵

2) ПЕСНИ ОТ ДЕЦА ЗА ДЕЦА, ПРИПЕВКИ, ИГРИ С ПЕСЕН. Някога по-големите деца, бавейки по-малките си братчета или сестрички или пък в игра, сами съчиняват песни, които са кратки музикални форми. Те са по-често като скороговорки, обикновено с кратко съдържание по подражание на песните на възрастните за деца, с елементарна мелодична линия, малък тонов обем, дори само от един или два тона, умерено темпо, много често с думи в тях без конкретно съдържание, които допринасят за завършек на музикалната фраза, както и за по-забавно, интересно звучене на песента.

3) ПЕСНИ ОТ РЕПЕРТОАРА НА ВЪЗРАСТНИТЕ, които се изпълняват и от деца. Това са преди всичко *хороводни и хумористични* песни от репертоара на възрастните, изпълнявани предимно на семейни и селски празници, на тържества и песни при трудови дейности. Те са с достъпно и заинтригуващо детското съзнание съдържание, с музикални параметри, позволяващи да се запеят от деца.

ИГРИ С ПЕСЕН

Игрите с песен са много забавни, като децата научават и изпълняват определени движения и действия, продиктувани от текста на песента, която пеят. Те се характеризират с ладово многообразие като преобладават песни с минорна звучност, предимно в размер 2/4; от неравноделните се срещат 5/8, 7/8, 9/8 и др. Повечето са с умерено или бързо темпо, а много по-бързо при броилки и при песните за „пеперуда“. В свое изследване Мария Самоковлиева подробно разглежда обичаите по празничния календар на българина, в които децата участват, пеят или слушат съответните песни (Коледа, Нова година, Марта, Благовец, Лазаровден, Великден, Гергьовден), игри с песен „на филек“, игри по време на пости, игри по време на суша и др. Тя прави описание още на игри с песен, които се изпълняват от деца, без да са свързани с календара („Кралю, порталю“, „Отдол идеме два калугера“, „Ирименче“ и др.)²⁶. А Михаил Букурещлиев²⁷ класифицира детските игри с песен в следните групи:

- масови игри, в които всички деца пеят и играят;
- всички деца пеят, а едно или две деца играят и в даден момент се сменят;
- игри-диалози на две отделни групи, които се редуват в пеенето;
- индивидуални и камерни игри и забави с песен;
- хорца на песен.

В заключение може да се обобщи, че възприемането и изпълнението на българската народна песен от деца, нейното влияние и значение върху детската личност в годините до края на XIX век се изразява в следните основни функции:

Познавателна(информационна): При възприемане текста на песента детето получава информация за заобикалящия го свят, за случки, взаимоотношения, явления, личности и т.н. Чрез народната песен то опознава света и научава редица негови характерни особености.

Възпитателна: Песента въздейства върху детската личност, възпитавайки я в изконни нравствени добродетели, в морал и етика, в патриотизъм и родолюбие.

Емоционална: Емоционалният заряд и красивите мелодии на песните, пораждат у детето различни възбуждания и чувства. То съпреживява, радва се, тъжи, възхищава се или се възмущава. При изпълнението на песните

²⁴ Пак там, с. 120.

²⁵ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения ..., с. 387.

²⁶ Самоковлиева, М. Българските народни обичаи и участието на децата в тях. София: Музика, 1995, с. 37 – 41.

²⁷ Букурещлиев, М. Български детски песенен фолклор. София: Музика, 1986, с. 9 – 19.

или движенията то изразява своите емоции, породени от тях.

Естетична: У детето се формират естетически критерии за песенните образци на българската народна музика, за мяра, чувство за хармония, за спятост (при пеене по двойки, тройки или група) и красота при изпълнението на народните песни.

Социална: Пеейки или участвайки в игрите с песен, детето се социализира: общува с деца колкото него или по-големи, по-малки, влиза и в света на възрастните; в процеса на пеене или игра има взаимоотношения с всички тях, което допринася за неговата социализация;

Развиваща: При възприемане и изпълнение на народни песни детето музицира, т.е. развива се неговата музикалност: музикален слух, ладов усет, метроритмично чувство, динамичен слух, усвоява народностен начин на звукоизвличане, разширява се неговият певчески диапазон; развива се мисловната дейност на детето – то разсъждава върху текста на песента, прави съждения, сравнява, съпоставя, умозаклучава; развива се неговата речева активност; то обогатява речника си като научава нови думи и ги употребява в разговорната реч; развива се говорната му активност; при пеене се усъвършенстват дикцията и артикулацията му; развива се неговото въображение и творческо мислене, защото детето пеейки и играейки импровизира с глас и с движения; чрез игрите с песен, при изпълнение на различни движения – бягане, ритмично ходене, подскоци, движения с ръцете, съобразно текста и т.н., развива се физическата дееспособност, усъвършенстват се двигателни умения като сръчност, точност, ловкост, бързина и др.

* * *

Настоящата разработка маркира основни опорни точки по темата за народната песен в света на детето, базирайки се на избрани отделни и основни източници, без претенции за пълнота и изчерпателност, имайки предвид огромния запас от песенен фолклор, от който винаги могат да се добавят нови теми и сюжети, за да обогатят и допълнят едно такова изследване. Посочените примери са само бегла илюстрация на темата, което показва силата, влиянието и значението на народната песен за детската личност. Като обобщение на всичко изложено дотук се налага изводът, че народната песен в годините на робството и първите следосвобожденски години до края на XIX век присъства трайно и осезателно в детския свят – като източник на знания, мъдрост, емоционален и естетически заряд, въздейства силно върху оформянето на детския светоглед и полагане основите на ценностна система у детето.

ВОЙНАТА НА КНЯЗ БОРИС I МИХАИЛ (852–889) С ХЪРВАТИТЕ

Доника Иванова
Докторант, ВТУ
„Св. Св. Кирил и Методий“

THE WAR BETWEEN KNYAZ BORIS I MICHAEL (852–889) AND THE CROATS

Donika Ivanova
PhD Student, University of Veliko Tarnovo
„St. Cyril and Methodius“

SUMMARY

This article examines the conflict between the Bulgarian ruler Knyaz Boris I Michael (r. 852–889) and the Croatian ruler Prince Trpimir (r. 845–864) during the 9th century. It provides contextual background on both rulers and offers a critical analysis of the primary source that describes the conflict—a passage from Chapter 31 of *De Administrando Imperio*, authored by the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenetos (r. 913–959). Additional contemporary sources are also taken into consideration.

The study explores various hypotheses concerning the chronology and underlying causes of the war, with the aim of clarifying its broader historical context. Through an examination of primary evidence and modern historiographical interpretations, the article seeks to illuminate the nature of the conflict between the Bulgarians and Croats and to propose a more accurate timeline for the events of the mid-9th century.

Keywords: Boris I Michael, Trpimir, Bulgaria, Croatia, 9th century, conflict, *De Administrando Imperio*

* * *

В средата на IX век начело на българската държава застава кан¹ Борис

¹ За употребата на „кан“ вместо „хан“ виж: Николов, Г. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София: АИ „Марин Дринов“, 2005, с. 107

I Михаил (852–889†907). От баща си кан Пресиян (836–852) той наследява една обширна държава, граничеща на северозапад с Източнофранкското (Немското) кралство, Великоморавия и Хърватия². При встъпването на Борис на власт България има дългогодишни интереси в областите по Средния Дунав и новият български владетел няма намерение да се отказва от позициите си в района на Централна Европа. Макар образът на Борис Михаил завинаги да остава свързан с въвеждането на християнството сред българите, в началото на своето управление младият монарх води изключително активна и дори агресивна външна политика както в южна посока срещу Византийската империя, така и на северозапад в посока Централна Европа.

Именно в западна посока българските войски се сблъскват със силите на Далматинска Хърватия. За първия документиран конфликт между българската държава и Крайморска Хърватия научаваме от ромейския император и писател Константин VII Багренородни и съчинението му „За управлението на империята“, писано почти век по-късно. Този конфликт е предмет на настоящата статия. Накратко е дадена информация за Далматинска Хърватия и владетеля ѝ; представен е изворът, съдържащ информация за конфликта. Разгледани са някои от наложените в българската и чуждестранната историография хипотези относно датировката и причините, довели до войната. Направен е опит за изясняване на политическия контекст, в който се поражда този конфликт и неговото датиране.

* * *

От началото на IX век започва ускореното развитие на хърватските земи и постепенното им включване в европейската цивилизация. Начело на Далматинска Хърватия в средата на деветото столетие е княз Търпимир. Обикновено управлението му се поставя в периода между 845 и 864 г.³, макар че има автори, които датират властването му между 840 и 850 г.⁴ Неговото стабилно управление, както и фактът, че той става основател на управляващата династия на Търпимировичите, която с кратки прекъсвания ще властва в Хърватия до 1091 г.⁵, говорят за силата

на властта му и укрепването на Хърватия като политическа формация. Търпимир признава властта на франкския император и италиански крал Лотар (840–855)⁶.

Времето на управление на Търпимир ни е сравнително добре познато благодарение на няколко извора. Един от най-често обсъжданите е първата хърватска княжеска грамота, известна още като Дарението на Търпимир към Сплитската архиепископия. Тази грамота е широко дискутирана в историографията, тъй като в нея за пръв път се споменава за „княз (*dux*) на хърватите“ и за страна на хърватите⁷. Документът е запазен само в латински препис от 1568 г. и автентичността му се оспорва⁸. Според Невен Будак същността на документа е достоверна, но с течение на времето са правени добавки, особено относно зоната на юрисдикция на Сплитската църква⁹. Обикновено създаването на грамотата се отнася към 852 г.¹⁰ Отново според Будак, документът показва, че Търпимир все още, макар и само формално, признава франкското върховенство¹¹.

Името на хърватския владетел се среща в още няколко извора – в Чивидалското евангелие той е споменат като „*domnotripimiro*“¹², а в дарствената грамота от 852 г., както и в един фрагмент от лявата страна на фронтоната от църквата в Рижнице, той се споменава съответно като „*Tripimirusdux Chroatorum*“¹³ и „*produce Trepim*“¹⁴.

Интересни сведения за Търпимир оставя бенедиктинският монах Готшалк от Орбис, който осъществява мисия в Далмация в периода от 846 до 848 г.¹⁵ и прекарва време в двора на Търпимир. Той пише няколко богословски съчинения, като в тях оставя и сведения за личния си живот

² Божилков, Ив. Гюзелев, В. История на средновековна България VII – XIV век. Т. I. София: Анупис, 2009, с. 169.

³ Матанов, Хр. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София: Изток–Запад, 2022, с. 86. Щайндорф, Л. Хърватия от Средновековието до наши дни. София: Рива, 2009, с. 37.

⁴ Muzić, Iv. Hrvatska povijest devetoga stoljeća. Split: Naklada Bošković, 2007, s. 173–174. Според този автор войната на княз Борис Михаил срещу хърватите може да се е осъществила както при Търпимир, така и при наследника му Крешимир.

⁵ Матанов, Хр. Средновековните Балкани..., с. 199.

⁶ Šišić, F. Pregled povijesti Hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. Decembra 1918. Prva knjga. Zagreb: Knjižaracki. Sveučilišta Ijugosl. Akademije, 1920, s. 82.

⁷ Матанов, Хр. Средновековните Балкани..., с. 86.

⁸ Muzić, Iv. Hrvatska povijest devetoga stoljeća..., s. 171.

⁹ Budak, N. Prva stoljeća Hrvatske. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994, s. 21.

¹⁰ Пак там, с. 21; Матанов, Хр. Средновековните Балкани..., с. 86.

¹¹ Budak, N. Prva stoljeća Hrvatske..., s. 21.

¹² В Чивидалското евангелие името на Търпимир се среща общо три пъти. На лист 5 на два пъти се споменава името на хърватския владетел Търпимир – веднъж като „*domnotripimiro*“ и веднъж само като „*terpimer*“. Възпоменателна бележка е оставена и от сина му на лист 23, която гласи: „*Летър, сина на господаря Търпимир*“. –Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamt ausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters. IIB. Hannover, Hahn'sche Buchhandlung, 1877, p. 121, 125.[онлайн], Посетен 30.01.2025. Достъпно от: <https://archive.org/details/neuesarchiv02geseuoft/page/120/mode/2up>. Web. 12.12.2024

¹³ Muzić, Iv. Hrvatska povijest devetoga stoljeća. Split: Naklada Bošković, 2007, s. 174.

¹⁴ Muzić, Iv. Hrvatska povijest..., s. 171.

¹⁵ Gottschalk of Orbais: Life and Works A Medieval Teacher of Twofold Predestination. Web. 11.11.2024.[онлайн], Посетен 30.11.2024. Достъпно от:<http://gottschalk.inrebus.com/intro.html>.

и хората, с които го среща съдбата. В едно от своите съчинения Готшалк споменава и „*Tripemirus, rex Sclavorum*“¹⁶. Бенедиктинският монах описва как по време на престоя му в двора на хърватския владетел, Търпимир „тръгва срещу народа на гърците“¹⁷. Става въпрос за война на хърватския владетел срещу гърците, от която първият излиза победител. Тази война не е известна от други извори и все още не е изяснено за кои гърци става въпрос – дали са жителите на далматинските градове,¹⁸ поданици на ромейския император, или е византийска експедиция, насочена срещу хърватите. Изказани са предположения, че може да става дума за военни действия и от страна на Венеция¹⁹. Според Иван Музич Търпимир е този, който започва война срещу ромеите, като целта му е да подчини крайбрежните далматински градове²⁰. По-подробно сведението на Готшалк е анализирано от Тибор Живкович, който също отбелязва, че категорично Търпимир е започнал военните действия срещу гърците, но посочва, че не може да се определи дали хърватският княз е предприел тези действия, за да разшири границите си към крайбрежието или пък в опит да противодейства на възстановяването на византийската тема Далмация и засиленото ромейско присъствие в този район²¹. Като друг потенциален сценарий авторът посочва, че в конфликта хърватите влизат като франкски васали и същинските причини за войната се крият в отношенията между франки и ромеи²².

Това, което със сигурност знаем за тази война и може да бъде полезно за изследвания от нас проблем, е следното: на първо място, хронологически войната може да се постави в годините, когато Готшалк е гост в двора на Търпимир, т.е. в периода от 846 до 848 г.; на второ място, воденето на военни действия срещу византийците и то по инициатива на хърватския княз категорично показва, че той не признава върховната власт на ромейския император, както ще се опита да ни убеди Константин VII Багренородни в „За управлението на империята“; на трето място, войната между хървати и византийци се случва преди войната между хървати и българи, тъй като знаем от Константин Багренородни, че срещу хърватите воюва княз Борис, който управлява от 852 г., т.е. още преди

войната с българите хърватите са в лоши отношения с ромеите и, ако се доверим на предложения от Тибор Живкович сценарий, хърватите вече са се проявили като франкски васали в една война и в бъдещия конфликт с България е логично отново да заемат профранкска позиция.

Изворът, от който черпим информация за войната между българи и хървати през IX век, е съчинението „За управлението на империята“ от ромейския император Константин VII Багренородни (913–959). В глава 31, озаглавена „За хърватите и страната, в която живеят сега“, се намира следният откъс: „Князът на Хърватия отначало, т.е. от царуването на император Ираклий, се намирал в робско подчинение на ромейския император и никога не е бил подчинен на българския княз. Нито пък българин е воювал срещу хърватите. Само князът на България Михаил Борис тръгнал на поход и воювал срещу тях, но нямал никакъв успех и сключил мир, като дарил хърватите и бил дарен от тях. И никога хърватите не са плащали данък на българите, но двете страни често си правили взаимни подаръци в знак на приятелство.“²³

Веднага може да се опровергае първото твърдение на ромейския автор, че хърватите са се намирали в робско подчинение на василевса. Противно на това говори войната на Търпимир срещу гърците от втората половина на 40-те години на IX век, за която стана въпрос по-горе. Хърватският княз не само започва война срещу империята, но и излиза като победител от нея, което доказва, че той самостоятелно решава каква външна политика да води и дори се изправя срещу „своя“, според Константин VII, император. Друг довод против това твърдение на императора-писател е и зависимостта (макар и формална) на Търпимир от италианския крал и франкски император Лотар (840–855)²⁴.

Описаният конфликт между българи и хървати ни е познат само от горесцитирания извор. Това затруднява датирането на конфликта, както и изясняването на обстановката, в която той възниква. От цитирания кратък откъс можем да направим само няколко извода: войната между българи и хървати се води по време на управлението на княз Борис I Михаил, т.е. между 852 и 889 г.; според Константин Багренородни агресорът, иницирал този конфликт, е българският владетел; описан е и неуспешният за българската държава край на кампанията и установяването на практиката между българи и хървати да се разменят подаръци. Константин Багренородни набляга на факта, че това е първият

¹⁶ Katić, L. Saksonac Gottschalk..., s. 410.

¹⁷ Пак там, s. 410.

¹⁸ Пак там, s. 417.

¹⁹ Тъй като в този период Венеция се намира във формална връзка с Византия, това може да обясни защо Готшалк би нарекъл венецианците гърци. – Budak, N. Prva stoljeća Hrvatske..., s. 72.

²⁰ Muzić, Iv. Hrvatska povijest..., s. 181.

²¹ Живкович, Т. Јужни словени под византијском влашћу (600–1025). Београд: Историјски институт, 2002, с. 240.

²² Пак там, с. 240.

²³ Константин Багренородни. За управлението на държавата. Гръцки извори за българската история. Т. V. Съст. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Търкова-Займова, Г. Цанкова-Петкова. София, 1964, с. 207.

²⁴ Šišić, F. Pregled povijesti Hrvatskoga naroda..., s. 82.

сблъсък между българи и хървати, като не споменава преди това те да са били в добросъседски отношения, както го прави, когато описва първата война на българите срещу сърбите по времето на кан Пресиян²⁵. Дали това може да ни наведе на мисълта, че по времето на Борис България отскоро граничи с Хърватия, е трудно да се каже.

Поради оскъдните сведения за конфликта между българи и хървати в историографията се появяват различни хипотези относно датировката и контекста на войната.

Васил Златарски датира войната на Борис срещу хърватите в периода от 853 и не по-късно от 854 г. като смята, че този конфликт е подбуден от Людовик Немски (840–876) и цели Борис да бъде възпрепятстван, за да не може да окаже помощ на княза на Великоморавия Ростислав (846–870)²⁶. Според автора усилията на немския крал са били ползотворни, тъй като вече през 855 г. Ростислав воюва сам срещу него, без български съюзници²⁷.

Различен поглед над нещата предлага Петър Петров. Той извежда на преден план приликите в описанието на войната на Борис срещу хърватите и войната на същия срещу сърбите – и двете описани от Константин VII Багренородни. Според него сходствата в описанията и еднаквият завършек на двете кампании с размяна на подаръци и сключване на траен мир показват, че двете войни са се случили по едно и също време²⁸. Той датира и двете войни в 863 г., като специално обръща внимание на сведението на Константин Багренородни за зависимостта на хърватския владетел от византийския император. Според него войните на Борис от 863 г. срещу сърби и хървати са вследствие от българо-византийските отношения, също както войните на Пресиян срещу сърбите и тези на Симеон срещу сърби и хървати²⁹.

Тази хипотеза е доразвита от Васил Гюзелев. Според него в началото на 60-те години на IX век се оформят два противоположни лагера. От една страна са Немското кралство и България в съюзни отношения, насочени срещу Великоморавия, а от друга са Великоморавия, непокорният син на Людовик Немски (840–876) – Карломан, Византия, от която по молба на Ростислав във Великоморавия пристигат Кирил и Методий, Сърбия и

Хърватия³⁰. Според автора, след като Людовик Немски решил проблема с бунта на сина си, постигнал значителен успех във Великоморавия с българска помощ, а в същото време други български армии били принудени да воюват неуспешно в Сърбия и Хърватия – съюзниците на Византия и Великоморавия³¹. За войната в Хърватия, В. Гюзелев смята, че Борис лично е предвождал армията, както и че е бил принуден да сключи мир поради променливия успех на военните действия и поражението в Сърбия по същото време³². Васил Гюзелев обвързва идеята си за българо-немския съюз и със сведенията в няколко извора, които говорят, че Борис обещава да приеме християнската религия³³.

Хипотезата за наличието на големи коалиции от държави, изправени една срещу друга, е застъпена и от Пламен Павлов. Според него, в началото на 60-те години на IX век Византия организира коалиция с Великоморавия, Сърбия и Хърватия срещу България, която от своя страна разчита на Немското кралство. Той датира военните действия срещу хърватите в 863 г., като ги определя като успешни за българите³⁴.

Подобно мнение изказва и Предраг Коматина, който смята че войната на Борис срещу хърватите от 863 г. трябва да се свърже със стремежа на Византия да осуети сключването на българо-франкски съюз срещу Великоморавия и да принуди Борис да приеме християнството от Константинопол³⁵. Някои от авторите, които залагат на тази датировка на войната и това разпределение на противостоящи коалиции, свързват посочените събития и с изпращането на Кирил и Методий във Великоморавия по молба на княз Ростислав като доказателство за съюза между Великоморавия и Византия³⁶.

Войната е датирана по различен начин от Иван Божилов и Васил Гюзелев. Според тях през 853 г. българите са в съюз с моравците на Ростислав и воюват безуспешно срещу Немското кралство³⁷. За да ги изолира от моравските славяни, крал Людовик Немски подтиква към

²⁵ Константин Багренородни. За управлението на държавата..., с. 209.

²⁶ Златарски, В. История на Българската държава през Средните векове. Т. I. Първо българско царство. Ч. 2. От славянизацията на България до падането на Първото царство. София: Изд. „Захари Стоянов“, УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, с. 8–9.

²⁷ Златарски, В. История на Българската..., с. 9.

²⁸ Petrov, P. Lapolitique étrangèredelaBulgarieaumilieuduIXsiècleetlaconversiondesbulgares. – In: Byzantino-bolgarica. V. II, 1966, p. 49.

²⁹ Petrov, P. La politique..., p. 50.

³⁰ Гюзелев, В. Княз Борис I. България през втората половина на IX век. София: Наука и изкуство, 1969, с. 66.

³¹ Гюзелев, В. Княз Борис I..., с. 69.

³² Пак там, с. 70.

³³ Бертински летописи. – В: Латински извори за българската история. Т. II. Съст. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев, Б. Примов. София: БАН, 1960, с. 287; Гюзелев, В. Княз Борис I..., с. 68–69.

³⁴ Павлов, Пл. Династията на Крум. София: Българска история, 2019, с. 114.

³⁵ Коматина, Пр. Константин Порфирогенит и рана историја јужних словена. Београд, Византолошки институт, 2021, с. 203.

³⁶ Гюзелев, В. Княз Борис I..., с. 66.

³⁷ Божилов, Ив., Гюзелев, В. История на Средновековна България VII–XIV век. Т. I. София: Анупис, 1999, с. 169.

война срещу българите зависимия от него хърватски княз Търпимир³⁸.

Таде (Тадия) Смичиклас датира войната през 860 г. и посочва, че причината за нея остава неизвестна, но може би трябва да се свърже с опитите за влияние на българите над сърбите³⁹.

Фердо Шишич поставя българо-хърватската война непосредствено във времето след българо-сърбската война, като според него мирът между Борис и Търпимир е бил сключен през 855 г. С тази война той доказва, че в средата на IX век България е граничела с Далматинска Хърватия и предполага, че границата е минавала по река Босна, а самите военни действия локализира някъде из днешна североизточна Босна⁴⁰.

Мирослав Брандт датира войната в периода между 854 и 860 г. без да посочва конкретна причина за нея, но все пак я смята за следствие от неуспешната война на българите срещу франките от 853 г.⁴¹

Хрвое Грачанин поставя войната срещу хърватския княз Търпимир в пряка връзка с войната на княз Борис с франките от 853 г. Според него, проникването на българите на франкска територия е осъществено някъде в Панония, а атаката срещу Далматинска Хърватия е осъществена веднага след това. Според автора, Търпимир е провокирал българите най-вероятно по искане на франките и като техен васал, но и като съюзник на панонския хърватски княз, е изпратил военна помощ срещу българските войски в Панония⁴². Х. Грачанин определя войната срещу далматинските хървати като наказателна експедиция, при която княз Борис бил принуден бързо да сключи мир заради приближаващите се франкски отряди⁴³.

Интересно мнение за контекста на войната между българи и хървати и конкретно за участието на други държави в нея предлага хърватският изследовател Търпимир Ведриш. След задълбочен анализ на имената в Чивидалското евангелие той стига до заключението, че поради реда на изреждане на имената на групите на хърватския княз Търпимир и блатненския панонски княз Прибина едно след друго, би трябвало да има някаква връзка между тях и съответно поставя въпроса за времето, причините и обстоятелствата, при които представители на две славянски княжества от покрайнините на Каролингската империя се намират в

околностите на Аквилея⁴⁴. Авторът се опитва да докаже сключването на съюз между Търпимир и Прибина по време на общото им пребиваване във Фриули, като търси възможната причина за този съюз в проявената агресия от страна на българската държава към териториите на Източнофранкското кралство и тези на Хърватия. Според Ведриш нападението на Борис над Източнофранкското кралство е резултат от участието на българския владетел във вътрешнофранкския конфликт между Людовик Немски и Карл Плешиви⁴⁵. Без значение дали войната срещу Хърватия се осъществява по време на тази срещу франките или малко след това, за автора връзката между военните действия и сключването на съюза между Прибина и Търпимир е несъмнена⁴⁶.

За да бъде разрешен проблемът с датировката на войната, най-удачно е да се разгледа политическата обстановка в района на Средния Дунав в началото на 50-те години на IX век и в началото на 60-те години на IX век, за да се потърси мястото на българо-хърватския конфликт в цялостната картина на съперничество между Българската държава и Източнофранкското кралство, от една страна, и конкуренцията между франки и ромеи за влияние над славяните в района на Централна Европа, от друга страна.

Още с възкачването си на българския престол кан Борис I Михаил започва да води агресивна външна политика. На първо време спрямо Византия – по израза на Продължителя на Теофан, щом научил, че империята се управлява от жена, Борис започнал да се държи „по-дръзко“⁴⁷. Не са безпроблемни и отношенията с Източнофранкското кралство.

От Фулденските летописи разбираме, че още през 852 г., в град Майнц, при краля на Източнофранкското кралство Людовик II Немски (840–876) пристига българско пратеничество⁴⁸. Вероятно неговата цел е да извести франките за промяната на българския престол и да поднови мирния договор, сключен през 845 г.⁴⁹

Подновяването на мира явно не протича толкова гладко, защото

³⁸ Пак там, с. 170.

³⁹ Simičklas, T. Poviest Hrvatska. Dio prvi. Od najstarijih vremena do godine 1562. Zagreb: Matice Hrvatske, 1882, s. 183.

⁴⁰ Šišić, F. Pregled povijesti Hrvatskoga naroda..., s. 82.

⁴¹ Brandt, M. Opća povjest Srednjeg vijeka. Kniga prva. Zagreb, 1980, s. 343.

⁴² Gračanin, H. Bugari, franci i Južna Panonija u 9. Stoljeću. Reinterpretacija poviestnih izvora. – In: Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. Zbornik radova saznanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu, 23.–24. Ruina 2010. Zagreb: Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2013, s. 16.

⁴³ Пак там, с. 16.

⁴⁴ Vedriš, T. Novi pogled na Čedadskievangelijar kao izvor za hrvatsku povjest devetog stoljeća. – In: Magistra famosa. Zborniku čast Mirjani Matijević Sokol. Ur. Iv. Botica, T. Galović. Split: Književni krug, 2023, s. 187.

⁴⁵ Пак там, с. 191.

⁴⁶ Пак там, с. 192.

⁴⁷ Продължителя на Теофан. – В: Гръцки извори за българската история. Т. V. Съст. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Търкова-Займова, Г. Цанкова-Петкова. София, 1964, с. 115 – 116.

⁴⁸ Фулденски летописи. – В: Латински извори за българската история. Т. II. Съст. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев, Б. Примов. София: БАН, 1960, с. 43.

⁴⁹ Златарски, В. История на Българската държава..., с. 1.

от Бертинските анали научаваме, че още на следващата 853 г. между Людовик Немски и Борис избухва конфликт: „Българите, като взели на своя страна славяните, и, както се казва, привлечени от нашите подаръци, яростно се нахвърлили срещу немския крал Людовик, но били победени, тъй като бог бил против тях“⁵⁰. Моментът с подаръците, които мотивирали българите, обикновено се тълкува като участие на западнофранкския крал Карл Плешиви (840–877), който цели да навреди на брат си чрез подтикване на българите към война срещу него. Тази хипотеза е предложена още през 1856 г. от Ернст Дюмлер и продължава да се използва и до днес както в българската, така и в хърватската историография⁵¹.

Въпросът кои са славяните, които българите взели на своя страна, не е напълно изяснен. Васил Златарски предполага, че българското пратеничество до Людовик Немски, на връщане от Майнц през 852 г. се среща с великоморавския владетел Ростислав (846–870) и сключва съюз⁵². И в съвременната българска историография се приема, че в посочения извор става въпрос за моравските славяни.⁵³ В по-старата хърватска историография е застъпено различно мнение за самоличността на тези славяни. Смята се, че става въпрос за панонските хървати, които Борис привлякъл на своя страна⁵⁴. В съвременната хърватска историография Хрвое Грачанин определя тази хипотеза за невероятна, тъй като панонският княз (неизвестен по име) не би се изправил срещу своя франкски владетел. Авторът изказва предположението, че славянските съюзници на българите най-вероятно са тимочаните и абодритите, които отдавна признават българската власт⁵⁵.

За същия период получаваме и известие от доста по-късно писалия охридски архиепископ Теофилакт. В житието на 15-те тивериуполски мъченици той отбелязва, че „когато споменатият дивен Борис наследил властта, облак от франки покрил цяла България“⁵⁶, което потвърждава неуспешния за българите край на тази военна кампания. От тези две известия оставаме с впечатление, че бойните действия са се водили

първоначално на франкска, а по-късно и на българска територия.

Трябва да се обърне внимание и на положението на Далматинска Хърватия спрямо останалите играчи на политическата сцена в разглеждания времеви отрязък. Както вече беше споменато, хърватският княз остава, дори и само формално, зависим от франките, а в същото време войната на Търпимир срещу народа на гърците, описана от монаха Готшалк, категорично поставя Хърватия в независимо положение спрямо Византия и елиминира всякакви сценарии за наличието на коалиция, в която участват и двете. В началото на 50-те години Хърватия не се намира в каквато и да е зависимост от ромейския император.

От друга страна, широко застъпената в историографията хипотеза за разполагането на войната в началото на 60-те години на IX век и обвързването ѝ с наличието на две големи противникови коалиции не е подплатена с достатъчно доказателства. Според авторите, привърженици на тази хипотеза, в началото на 60-те години на века съществуват две коалиции: от една страна – Византия, Великоморавия, непокорният син на Людовик Немски–Карломан, Сърбия и Хърватия; и от друга страна – Източнофранкското кралство и България⁵⁷. Доказателство за наличието на съюз между княз Борис и Людовик Немски се съдържа във Фулденските анали. Там за годината 863 е записано следното: „Кралят събрал войска под предлог да усмири княза на моравските славяни Растич с помощта на българи, които идвали от изток, а в действителност се придвижил към Каринтия, за да залови сина си“⁵⁸. В посочения пасаж обаче не се споменават реални военни действия на българите срещу моравците, а само намерение за такива. В познатите извори липсват сведения за пряк военен сблъсък между България и Великоморавия⁵⁹. Изворите мълчат и по въпроса за наличието на големи военни коалиции в началото на 60-те години на IX век. Мисията на Кирил и Методий във Великоморавия, осъществена по молба на княз Ростислав, не може да се смята за доказателство за военен съюз между Византия и Великоморавия. Тя е част от трайната политика на Източната Ромейска империя за оказване на влияние над заобикалящите я неромейски общности чрез дипломатически пратеничества, мисионерска дейност, снабдяване със стоки на лукса и други. По мнението на К. Бърдола хипотезите за политическо-военни блокове са доста популярни през XX век, но си остават един неуспешен опит за историческа модернизация⁶⁰.

⁵⁰ Бертински летописи..., с. 286 – 287.

⁵¹ Dümmler, E. Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien (549–928). Wien, 1856, p.353.; Божилов, Ив., Гюзелев, В. История..., с. 170.; Budak, N. Prva stoljeća..., s. 21.

⁵² Златарски, В. История на Българската държава..., с. 7.

⁵³ Божилов, Ив., Гюзелев, В. История на Средновековна България..., с. 169 – 170.

⁵⁴ Simičiklas, T. Poviest Hrvatska ..., s. 183.; Brandt, M. Opća povjest..., s. 343.

⁵⁵ Gračanin, H. Bugari, franci i Južna Panonija..., s. 14.

⁵⁶ Теофилакт Охридски. Мъченичество на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестия Юлиан Отстъпника, написано от Теофилакт, светейшия архиепископ на цяла България. – В: Гръцки извори за българската история. Т. IX. Ч. II. София: БАН, 1994, с. 67.

⁵⁷ Гюзелев, В. Княз Борис I..., с. 66.

⁵⁸ Фулденски летописи..., с. 44.

⁵⁹ Bardola, K. The Birth of the Myth About the Byzantine-Bulgarian War of 863. Studia Ceranea, 13, 2023, p. 207. <https://doi.org/10.18778/2084-140X.13.28.Web>. 18.11.2024.

⁶⁰ Ibid, p. 193.

По-правдоподобно изглежда разполагането на войната между българи и хървати в началото на 50-те години на IX век и обвързването ѝ с конфликта между Източнофранкското кралство и България от 853 г., известен от Бертинските анали. Основният и единствен извор, съобщаващ за тази война, посочва княз Борис I Михаил като инициатор на конфликта. Въпреки това нямаме достатъчно основания да смятаме, че българският владетел е проявявал апетити към хърватските територии, не е логично и да е търсил достъп до Адриатическо море, тъй като в този период няма сведения България да разполага с морски сили. По-вероятно изглежда агресията към Далматинска Хърватия да е част от кампанията на Борис срещу Немското кралство, а хърватите на Търпимир да участват в конфликта по волята на франките, към които все още се намират в зависимост.

БРЕЗНИК И ИЗНЕБОЛ В ОСМАНОТУРСКИ РЕГИСТРИ

Георги Георгиев
Докторант, СУ „Св. Климент Охридски“

BREZNIK AND IZNEBOL IN OTTOMAN-TURKISH SOURCES

Georgi Asparuhov Georgiev
PhD Student, Sofia University „St. Kliment Ohridski“

SUMMARY

This study presents Ottoman-Turkish source material concerning the kazas of Breznik and Iznebol. Specifically, it focuses on Ottoman financial registers (*Mesarifat defteri*) from 1842, which were compiled by the Samokov administrative center for the purposes of the Ottoman Empire's Ministry of Finance. These are single-document records that detail monetary expenditures for the Samokov *kaza* and its subordinate *kazas*: Ihtiman, Breznik, and Iznebol. The present analysis concentrates on the latter two.

The registers cover nearly the entirety of 1842 and are presented in chronological order, despite the archival signatures not aligning with the calendar months. The examined documents are as follows: sig. D-520 (April), D-515 (June), D-519 (July), D-522 (August), D-517 (September), D-518 (October), and D-516 (November).

These Ottoman-Turkish records are of particular interest not only because they list monthly expenditures for Breznik and Iznebol, but also because they identify local leaders and their subordinates, whose roles and identities will be further explored in the following discussion.

Keywords: *Breznik, Iznebol, kiradzhii, kiledzhii (weight-bearers)*

* * *

Настоящият текст цели да представи сведения за Брезник и Изнебол¹, извлечени от османотурски регистри (*Месарифат дефтери*) за 1842 г., които са отложени от Самоковската администрация за нуждите на финансовото министерство на империята. Същите са от типа – единични документи; в тях са отразени паричните разходи както на Самоковската каза, така и на подчинените ѝ Ихтиманска, Брезнишка и Изнеболска каза. В настоящото изследване акцентът е върху казите Брезник и Изнебол. В изложението се предпочита дефтерите да се представят в хронологичен порядък, тъй като сигнатурите² им не са съобразени с последователността на месеците от календара, а именно: сиг. (сигнатура) D–520, месец април; сиг. D–515, за месец юни; сиг. D–519, за месец юли; сиг. D–522, за месец август; сиг. D–517, за месец септември; сиг. D–518, месец октомври; D–516, за месец ноември³. Цитираните дефтери будят интерес, понеже в тях, освен че са посочени месечните разходи на Брезник и Изнебол, са посочени имената на местни началници и на техните подчинени, за които ще стане дума по-долу. В документите е засвидетелствано наличието на нов вид логистична държавна служба и рядко срещаната длъжност – *Киледжи* (Кантарджия).

Преди да се премине по същество, е необходимо да се направи следната уговорка, а именно: в изложението ще се използва османотурският понятиен апарат, с цел да се възпроизведе, доколкото е възможно, духът на времето, в което са създадени дефтерите. Тяхната организационна структура е шаблонизирана, вследствие на което в голямата си част конструкцията от думи и изрази се повтаря. Както се отбеляза по-горе, визираните финансово-счетоводни документи са създадени за нуждите на финансовото министерство и като такива самата кореспонденция е делова. Тя обаче е различна от кореспонденцията на останалите служби в администрацията на империята, т.е., тя е изчистена и фиксирана

¹ В текста ще се придържахме към названието *İznebol*–Изнебол – дн. Трън; но това не е единствената възможна транскрипция. В други изследвания може да се срещне транскрибирано от османотурски език и като – *Знеполе*.

² Сигнатурите в текста са дадени както Севдийе Али ги посочва в статия за сп. „Библиотека“ Вж.: Севдийе, А. Проблеми на разкриването на дефтерите от фонда на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. // Библиотека. Год. XXIII (LXII), кн. 6. София: НБКМ, 2016, с. 132 – 149.

³ НБКМ – Ор. отд. D–520; D–515, D–519; D–522; D–517; D–518; D–516. Не се обхваща цялата 1842 г., тъй като, когато дефтерите от Самоковската библиотека пристигат в НБКМ (Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“) и се превръщат в част от богатата колекция на Ориенталския отдел, те не са в цялостен вид. Това не позволява хронологично проследяване и представяне на разходите на дадена каза за пълна финансова година.

върху финансовите потоци приход/разход, и при нея не присъстват задължителните *Елкаби*⁴. Съответно при транскрибиране на думите от арабската графика на български език е вкарана в употреба транскрибционна схема, която е максимално близка до турското произношение на арабските и персийски заемки в османския език; а с цел облекчаване на текста се приложи само преводът им на български език, т.е. акцентът е върху извлечението на информацията, а не върху транслитерацията.

* * *

В българската историография градовете Брезник и Изнебол (дн. Трън) са достатъчно добре представени, поради което тук ще се упомене само основната литература, която се използва в изследването, като трудът на учителя Христо Семерджиев, в който Брезник и Изнебол са включени в контекста на историята на възрожденски Самоков⁵, в която се представя историята на Самоковската каза от падането на града под османска власт до Освобождението; на краеведа Петко Асенов, който изтъква географските особености на Брезник и околностите му, стария летопис, османското владичество и легендата за посещението на Левски в Брезник⁶; на Стефан Андреев и Елена Грозданова, които⁷ сочат причините, поради които османската власт присъединява града към Самоковското каймакамство, а именно рударството; на Христо Темелски, който посочва, че малко след официалното обявяване на Танзиматските реформи Брезнишката каза става част от Самоковското каймакамство, влизащо в състава на Видинския вилает.⁸

⁴ „Адресът (елкаб) е изграден от цветисти, помпозни епитети. Дори и отправено към органи на властта от по-нисш ранг, обръщението понякога е изразено с думата „султанъм“ – „мой султан“, написано по-високо на първия ред на текста.“ Вж.: Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Том I. София: Наука и Изкуство, 1966, с. 126.

⁵ Семерджиев, Хр. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до освобождението. София: Печ. Ден, 1913.

⁶ Асенов, П. Бащино огнище. Брезник и Брезнишко. София: Изд. НС на ОФ, 1969.

⁷ Андреев, Ст., Грозданова, Е. История на рударството и металургията в българските земи през XV – XIX в. По документи от наши и чужди архиви. София: НБ „Св. Св. Кирил и Методий“, 1993.

⁸ През 1840 г. към Самоковското каймакамство официално били подчинени казите на Ихтиман, Брезник и Знеполе (дн. Трън). Така Самоков за последен път станал неофициален център на малък санджак [област], съставен от четири кази. [...] Вероятно през 1845 или 1846 г. Самоков бил признат официално за санджак с четири подчинени кази: Самоковска, Ихтиманска, Брезнишка и Знеполска. Вж.: Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. София: Изд. Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“, 2000, с. 41. В бел. под линия авторът посочва източниците, от които са извлечени цитираните сведения: НБКМ – Ор. отд., ф. 165, а. е. 264; а. е. 161; Ихчиев, Д. Турски документи за Рилския манастир. София, 1910, с. 562.

Краеведите си позволяват да включват в своите трудове спомени и местни легенди, а трудовете на професионалните историци се опират на домашни и чужди извори, сред които и османотурски такива. В изследването на Надя Манолова-Николова и Стоян Шиваров са публикувани османотурски документи за Брезник и Брезнишко⁹. Трън и околностите му често попадат във фокуса на изследователския интерес на Н. Манолова-Николова, Здравко Пеев и Пенка Желева¹⁰.

Представената по-горе литература допринася за представянето на възрожденски Брезник като културен и образователен център през същинското Възраждане, с характерните личности, белязали епохата, като Димитър Тонджаров от Самоков, учителствал в Брезник през 1869 г., когато е основано първото класно училище в града¹¹; като не на последно място се подчертават неговите природни богатства – Желязната вода, и др.

Основна цел на статията е да се представи оригиналната конструкция на новопреведените османски документи: уводна част, основно изложение и какво включва заключителната част, като се представят и печатите на лицата, които към 1842 г. са част от управителния съвет на Самоковската каза. Уточнявам, че уводната част, заключителната и частта с печатите се повтарят, различие се наблюдава само при месеците. Представянето на дефтерите ще започне с уводната им част, следвано от същинската част, засягаща Брезник и Изнебол, следвана от заключителната част и тази с печатите.

D – 520, месец април на 1842 г.

[Уводна част]

Той¹²

⁹ Манолова-Николова, Н., Шиваров, Ст. Османо-турски документи за Брезник и Брезнишко 17–19 в. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. 1. Брезник, 2018, с. 73 – 86.

¹⁰ Манолова-Николова, Н., Пеев, Здр. Документи за освобождението на района Трън – Брезник (1878–1879 г.) // *История*, брой 1, 1998, с. 30 – 37; Манолова-Николова, Н., Желева, П. Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век. – за районите на Перник, Брезник, Радомир, Трън, Годеч, Цариград и Пирот. София, 2014; Манолова-Николова, Н. Неизвестен документ за Трън и самоковския зограф Костадин Вальов. – В: *Българските земи в архивите и документите от 18–19 в.: модерност и традиция*. София: Акад. изд. За буквите–О писменехъ, 2022, с. 63 – 74.

¹¹ Община Брезник – [онлайн]. Посетен 27.02.2025. Достъпно от: <https://www.breznik.info>

¹² В самото начало на документа, някъде по средата на горния ръб на листа, стои религиозен призив (invocation), на турски давет, т.е. призоваване на божията помощ. Религиозният призив в османската канцеларска практика е по начало вербален, а не символичен, какъвто се среща в западните документи. Най-употребяваната негова формула е арабската думичка хува, а турците я произнасят хюве –

Настоящият дефтер пояснява направените за един месец – месец април на настоящата [12] 58 година, разходи за заплати на казите, обхванати от Самоковското каймакамство, намиращо се във Видинския еялет.

Каза Брезник

Разходите на Брезнишката каза, намираща се в споменатото каймакамство. Заплатата за [12] 57 на временно наетия директор на съществуващия склад Молла Мехмед Ага – 180. Месечна заплата на киледжията Божил, християнин, който е на служба при споменатия директор – 40. Общо – 220.

Каза Изнебол

Разходите на Изнеболската каза, намираща се в споменатото каймакамство. Заплатата за [12] 57 на временно наетия директор на съществуващия склад Молла Мехмед Ага – 110. Месечна заплата на Киледжията Христо, християнин, който е на служба при споменатия директор – 45. Общо – 155.

D – 515, месец юни на 1842

Каза Брезник

Разходите на Брезнишката каза, намираща се в споменатото каймакамство. Заплатата за [12] 57 на временно наетия директор на съществуващия амбар (житница) Молла Мехмед Ага – 180. Месечна заплата на Киледжията Божил, християнин, който е на служба при споменатия директор – 40. Общо – 220.

Каза Изнебол

Разходите на Изнеболската каза, намираща се в споменатото каймакамство. Заплатата за [12] 57 на временно наетия директор на съществуващия амбар (житница) Молла Мехмед Ага – 110. Месечна заплата на Киледжията Христо, християнин, който е на служба при споменатия директор – 45. Общо – 155.

В дефтери: **D–519**, месец юли на 1842; **D–522**, месец август на 1842; **D–517**, месец септември на 1842; и **D–518**, месец октомври на 1842, в казите Брезник и Изнебол – няма регистрирани разходи за заплати.

D – 516, месец ноември на 1842

„той“, т.е. аллах, изписана с начало х на писмо персийски талик. “ Вж.: Недков, Б. Османотурска..., с. 127.

Каза Брезник:

Разходите на Брезнишката каза, намираща се в споменатото каймакамство. Месечната заплата на повишения в службата на десятъка по овцете в споменатата каза писар Молла Мехмед Ага – 100.

Каза Изнебол

Разходите на каза Изнебол, намираща се в споменатото каймакамство. Месечната заплата на повишения в службата на десятъка по овцете в споменатата каза писар Молла Ахмед Ага – 100.

[Заклучителна част]

Както е отбелязано по-горе, споменатите разходи са [...] През споменатата година споменатите кази изразходваха и харчиха от касата „Годишни данъци“. Това започна да се пише бързо тук от нас нищожните; в този случай заповедта принадлежи на този, който има благоволение и властта да заповяда.

[Управителният съвет на каза Самаков]

Раб Каймакам на Самоков и околността Мехмед Яс, [Печат:] Мехмед Яс [1] 253; Молитствувател Сейд Мехмед Асъ, Наиб, [Печат:] Сейд Мехмед Асъ – [1] 255; Раб Махмуд (от членовете), [Печат:] Наблюдаващ Самоковската каза – [1] 256; Раб Мехмед Кямил (от членовете), [Печат:] Мехмед Кямил – [1] 245; Раб Ахмед Едиб (от членовете), [Печат:] Ахмед Едиб – [1] 250; Раб Абдул Керим (от членовете), [Печат:] Абдул Керим – [1] 255; Раб Мехмед Акиф (от членовете), [Печат:] Мехмед Акиф – [1] 250; Раб Йован (Чавдар) Петро (от членовете), [Печат:] ИОВАН ПЕТРО – 1839; Раб Димитре (Мито) Цветан (от членовете), [Печат:] ДМТР ЦВТАН – 1840.

Така представено съдържанието на финансово-счетоводните документи, максимално доближено до оригиналния им вид, свидетелства за станалите разходи за заплати в каза Брезник, за месеците от април до ноември на 1842 г., без месец май, които възлизат на 540 гроша. А станалите разходи за заплати в каза Изнебол, за същите месеци, възлизат на 410 гроша. Сумарно разходите на двете кази възлизат на 950 гроша; като са споменати и месеците, в които няма регистрирани разходи за заплати, а именно месеците от юли до октомври на 1842 г. В документите се подчертава, че тези данни са на база дадени заплати от предходната година, индикатор за това твърдение е посочената в документа година [12] 57, по арабския лунен календар, което отговаря на 1841 г. по Грегорианския календар.

От по-детайлния анализ на дефтер D-520 се разбира, че заплатата на

директор на *анбара*¹³ (хамбар – склад) в Брезник – Молла Мехмед Ага, за месец април възлиза на 180 гроша; а заплата на неговия подчинен – *Киледжи* (Кантарджия) Божил, за същия месец е 40 гроша, като тук авторът е намерил за необходимо да посочи неговата религиозна принадлежност, която ни подсказва и етноса, характерен за района, т.е., че *Киледжията* Божил е християнин, респ. българин. Следователно, директорът Молла Мехмед Ага и *Киледжията* Божил са получили заплати за месец април на 1842 г. в размер на 220 гроша. Същата сметка се вижда в дефтер D-515, който е за месец юни на същата година. Т.е. двамата са получили за месеците април и юни на 1842 г. общо 440 гроша. В последващите дефтери: D-519, за месец юли; D-522, за месец август; D-517, месец септември; D-518, месец октомври – няма регистрирани разходи за заплати в каза Брезник¹⁴. Следващата регистрация на разходи за заплати в Брезник е от месец ноември на 1842 г. и е засвидетелствана в дефтер D-516. Особеното тук е, че е записана само заплатата на директора на *анбара* Молла Мехмед Ага, възлизаща на 100 гроша. От сведението не става ясно защо само тя е регистрирана, без заплатата на неговия подчинен.

Същата структура се наблюдава и в документите за каза Изнебол: в дефтер D-520 е посочено, че заплатата на директора на *анбара* (хамбар – склад) в Изнебол – Молла Мехмед Ага, възлиза на 110 гроша; а месечната заплата на неговия подчинен – *Киледжи* (Кантарджия) Христо, е в размер на 45 гроша. Тук също е посочено, че той е християнин, и тъй като местните християни са българите, е ясно, че *Киледжията* Христо е християнин и българин. Следователно, директорът Молла Мехмед Ага и *Киледжията* Христо са получили заплати за месец април на 1842 г. в размер на 155 гроша. Същата сметка се наблюдава и в дефтер D-515, за месец юни на същата година. Следват дефтери: D-519, за месец юли; D-522, за месец август; D-517, месец септември; D-518, месец октомври – в които няма регистрирани разходи за заплати в каза Изнебол. Следващата регистрация на дадени заплати в споменатата каза е от месец ноември на 1842 г. и е засвидетелствана в дефтер D-516. Тук също е записана само заплатата на директора на склада Молла Мехмед Ага, в размер на 100 гроша, без тази на неговия подчинен. Поради каква причина се регистрира и в каза Изнебол само заплатата на директора, отново не става ясно.

За да се разясни длъжността *Киледжи*, е необходимо да се каже, че

¹³ Всъщност става дума за хамбара за десятъка и неговото разположение в Брезник, Вж.: Асенов, П. Бащино..., с. 46.

¹⁴ Липсата на информация за дадени заплати за споменатите месеци може да има различни прочити, но те ще са ненаучни, без реална аргументация. За историята липсата на сведения за даден отрязък от време в един или друг аспект е важна информация и задължително се отчита в изследванията; т.е. липсата на информация е също информация!

в духа на танзиматските реформи¹⁵ се появяват нови и се закриват стари държавни учреждения или действат едновременно, като в някои случаи са с препокриващи се функции. Такъв пример е появата на *Кирахането*¹⁶ в началото на 40-те години на XIX в. и на стария институт на *Мензила*¹⁷. Допуска се, че в същия период се появява и службата *Киледжия* (Кантарджия), която, според данните, е възникнала в услуга на местното административно управление¹⁸. Разгледаните по-горе дефтери сочат конкретните лица, които са били ангажирани с тази дейност, и техните заплати: *Киледжията* за каза Брезник в годините 1841–1842 е християнинът Божил, а за същия период в каза Изнебол *Киледжията* е християнинът Христо.

Прави впечатление, че *Киледжията* в Изнебол – Христо, получава с 5 гроша повече от *Киледжията* в Брезник – Божил. Освен това, разлика в заплащането се наблюдава и при директорите в двете населени места, въпреки че също са с еднакви длъжности¹⁹. Защо е така, само чрез финансово-счетоводния характер на дефтерите не е възможно да се отговори.

Извлечените сведения, представени по-горе, са само част от направените в казите Брезник и Изнебол разходи за финансовите 1841–1842 г.²⁰ Внимателният им прочит повдига въпросите за ролята на

администрацията в годините на Танзиматските реформи по отношение на икономиката и включването на българи в работата на османските институции. Такъв подход ще позволи разбирането в дълбочина на различни стопански процеси, управлявани от по-нисшите нива на османската администрация, и представянето им в по-изчерпателен вид в родната историопис. Това би позволило да се представи по-ясно каква е била практиката при организацията и финансовото обезпечаване на лицата, пряко ангажирани с управлението на провинциалната складова инфраструктура.

От данните в уводната част на дефтерите става ясно, че към годините 1841 – 1842 казите Брезник и Изнебол са на пряко подчинение на Самоковското каймакамство. Разбира се още, че заплатите на началниците на складовите бази в двете кази, Брезник и Изнебол, са се формирали на база дадени заплати за предходната година, пренесени към 1842 г., и че техни помощници – Божил в Брезник и Христо в Изнебол, са християни, респ. българи. В заключителната част на документите се обобщава информацията в изложението и се подчертава, че заповедта принадлежи само на този, който има право да заповядва; т.е. с този шаблонен израз се визира, че само султанът има право да заповядва и заповедта е само и единствено негова.

Всеки документ от османската канцелария е автентичен/оригинален с положения печат под него. В нашия случай печатите са девет, които са на управителния съвет на Самоковската каза. Особеното при тези печати е това, че последните два са на българите Йован Петров и Димитър Цветанов: „Раб Йован (Чавдар) Петро (от членовете), [Печат]: ЮВАНІ ПЕТРО – 1839; Раб Димитре (Мито) Цветан (от членовете), [Печат]: ДМТР ЦВТАН – 1840²¹. Очевидно те са членове на съвета, получили правото да носят и използват лични печати по различно време.

Публикуваните документи очертават въпроси, провокиращи изследователския интерес в посока търсене на отговори в наличните, но необнародвани османотурски дефтери, част от сбирките на отдел „Ориенталски сбирки“ към Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ в София.

¹⁵ По въпросите, свързани с танзиматските реформи, се е натрупала доста литература в родната и чуждата историография, като: **Макарова**, И.Ф. Болгары и Танзимат. Москва: Учреждение Российской академии наук – Институт славяноведения, РАН, 2010; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзиматът. София: Наука и Изкуство, 1980; **Тафрова**, М. Танзиматът, вилаетската реформа и българи. Администрацията на Дунавския вилает (1864–1876). София: ИК Гутенберг, 2010; **Mardin**, Ş. The Genesis of young Ottoman thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas. Originally published: Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1962. Syracuse University Press – First Syracuse University Press Edition 2000.

¹⁶ **Манолова-Николова**, Н., **Шиваров**, Ст. Османотурски документи за Брезник и Брезнишко 17–19 в. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. 1. Брезник, 2018, с. 73 – 86.

¹⁷ **Манолова-Николова**, Н., **Пеев**, Здр. Документи за освобождението на района Трън – Брезник (1878–1879 г.) // *История*, брой 1, 1998, с. 30 – 37; **Манолова-Николова**, Н., **Желева**, П. Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век. – за районите на Перник, Брезник, Радомир, Трън, Годеч, Цариград и Пирот. София, 2014; **Манолова-Николова**, Н. Неизвестен документ за Трън и самоковския зограф Костадин Вальов. – В: *Българските земи в архивите и документите от 18–19 в.: модерност и традиция*. София: Акад. изд. За буквите–О писменехъ, 2022, с. 63 – 74.

¹⁸ Един от основните аргументи за това твърдение е, че в речниците, които бяха прегледани, не се намери отбелязана и преведена тази професия.

¹⁹ „Как се е формирала тази заплата и от какво се получава тази разлика, без допълнително проучване не може да се каже.

²⁰ За да бъдат обхванати изцяло финансовите 1841–1842 г. на казите Брезник и Изнебол, е необходимо да се обработят още от наличните, но непубликувани дефтери от фондове-

те на отд. „Ориенталски сбирки“ при НБКМ; а настоящият текст може да послужи като една добра основа на бъдещи разработки по темата.

²¹ Темата за включването на българи в управителните съвети на областните управи, като пряко отражение на Танзиматските реформи, е обект на самостоятелно бъдещо изследване.

**УЧИТЕЛКАТА РАХИЛ БАРАК–ДУШАНОВА
И НЕЙНИЯТ ПРИНОС ЗА РАЗВИТИЕТО НА
БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО–ПРОСВЕТНО ДЕЛО
ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА на XIX в.**

Александър Александров
Докторант в СУ „Св. Климент Охридски“

**TEACHER RAHIL BARAK–DUSHANOVA AND HER
CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF
BULGARIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL WORK
IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY**

Aleksandar Aleksandrov
PhD student, Sofia University „St. Kliment Ohridsky“

SUMMARY

Rahil Barak–Dushanova was a Bulgarian teacher and prominent public figure during the Bulgarian National Revival. Since 1861, she dedicated her life and work to the advancement of Bulgarian cultural and educational initiatives. She played a significant role in promoting women's education in cities such as Sofia, Kyustendil, Kazanlak, Haskovo, Pleven, and others. Barak–Dushanova was also among the key figures involved in the establishment of Bulgarian women's societies. She was married to fellow educator Dimitar Dushanov.

Keywords: *Rahil Barak–Dushanova, teacher, cultural and educational development, women's societies*

* * *

Темата за българските учители със сръбски произход, които работят през периода на Българското възраждане, е слабо засегната в историографията. Известни са имената на дузина учители, които остават в историята със своята безкористна дейност на просветителското поприще, прегръщайки културно-просветното развитие на братския български народ. Сред тези имена се нарежда Рахил Барак-Душанова, отдавала шестнадесет години от

живота си в образованието и еманципацията на българските жени.

Рахил Барак е родена на 25 март 1844 г. в гр. Митровица, тогава в рамките на Австрийската империя, в семейството на войводинските сърби Георги и Александра Барак¹. Има по-малка сестра – Милева, за която ще стане дума по-късно, защото и тя свързва живота си с България. Известно е, че баща им Георги Барак е дякон, който умира съвсем млад, когато Рахил е четири-пет-годишна. Цялата грижа за семейството пада върху плещите на майка им и баба им по бащина линия².

С цената на големи лишения двете момичета са изпратени в Карловац, близо до Загреб, където с помощта на Сръбската патриаршия успяват да завършат едно от тамошните девически педагогически училища³. За период от шест-седем години се проявяват като съвестни и отлични ученички, демонстрирайки добри резултати в ръкоделието и основните науки, трупайки знания, които ще покажат след това на практика в българските условия.

През 1858 г. по инициатива на Сава Филаретов (1825–1863) и с материалната подкрепа на Димитър Трайкович (1817–1880) в София отваря врати първото девическо училище⁴. По препоръка на Найдено Геров (1823–1900) за учителка е поканена Неделя Петкова (1826–1894), която поема ръководството на училището. Година по-късно Сава Филаретов пише до сръбския митрополит Михаил, с молба да му препоръча учителка, готова да замине за София и да преподава на българските девойки. Тази първа молба на Филаретов не води до желания резултат, но това не го отказва. През 1860 г. изпраща повторна молба, която този път е адресирана и до Министерството на просветата в Белград⁵. Филаретов отново изказва желание за намиране на подходяща учителка, която да поеме ръководството на училището. В молбата си той посочва и условията, на които трябва да отговаря – да има добродушен характер, да е добре подготвена по основните науки и задължително да може да шие и везе – въобще, да е подготвена във всичко, свързано с изработката на дамското облекло. В писмото се споменава за възнаграждението и всичко останало, което е готово да предложи училищното настоятелство на бъдещата учителка. Отговорът на митрополит Михаил пристига след две седмици,

¹ Душанов, Д. Спомени. Писма и документи. Публицистика. София: ОФ, 1989, с. 75.

² В-к *Свобода*, 2, 194, 1888, с.4.

³ Начов, Н. Калофер в миналото. 1707–1877. София: Български археологически институт, 1927, с.199; Бойчева, В. Сърбия – учители в България през XIX в. // ГСУ, ФФ, кн. 66, 1973, №3, с. 206–207.

⁴ Динев, П. София през XIX в. до Освобождението на България. София: Български археологически институт, 1937, с. 186, 230.

⁵ Бойчева, В. Сърбия – учители в... с. 208–209.

но отново е отрицателен. Нито една от кандидатките не отговаря на условията, а тези, които са подходящи за мястото, отказват да заминат за София. По-късно на гърба на писмото е дописано с молив, че все пак е изпратена учителка, издържала изпитите си и оценена като способна⁶. Тази учителка е именно Рахил Барак.

Рахил пристига в София през декември 1861 г., а събитието е отразено на страниците на тогавашния периодичен печат. Една дописка от 2 януари 1862 г. във в. „България“ съобщава, че „*преди два деня дойде още една учителка из Австрия, девица Рахилиа Барак, за да учи по-силните девойки у Девическото Трайково училище в науките, така и на шев, низане, плетене и други домашни потреби*“⁷. От същата дата се среща дописка и в „Цариградски вестник“ със сходно съдържание⁸.

В София Рахил пристига с цялото си семейство и предизвиква жив интерес сред гражданите. Ръководството и преподаването в девическото училище са поверени на нея въпреки крехката ѝ възраст. Под наставленията на Сава Филаретов Рахил остава в София до 1863 г. Тя с ентусиазъм се включва в училищния живот. За кратко време успява да подготви софийските момичета, но в „Цариградски вестник“ се загатва за причина, която най-вероятно принуждава Рахил да напусне училището. Годишният изпит от есента на 1862 г. минава много добре, но „*общината със съжаление съгледала, че числото на девойките било по-малко от ланя, че учителката г. Рахилиа и досега не могла с успех да изучи българския език, та да може с успех да преподава на девойките*“⁹. Още по-краен в оценката си е Георги Димитров, който пише, че Рахил „*била мома с лошо поведение*“, затова софиянци я изгонили и затворили училището¹⁰. Най-вероятно причината не е само една, но е факт, че от 1863 г. Рахил се установява в Кюстендил.

Рахил работи в Кюстендил за период от три години с възнаграждение от 2000 гроша¹¹. Сумата е по-малка от тази в София, но тук тя намира необходимата среда и спокойствие за пълноценна работа. Младата учителка успява да припечели допълнителни доходи като шие частно дамски дрехи, подпомагана от своята баба. Никола Начев споделя, че Рахил допълнително учи по-възрастни моми и млади булки на ръкоделие и шев¹².

Далеч от софийските недоброжелатели Рахил Барак се отдава на активна просветителска дейност, а тонът на дописките коренно се променя. През есента на 1863 г. е проведен училищен изпит, от който „*бащите и майките останали твърде задоволени, както от отговорите на дъщерите си, така и от шевове им, които показали, и ся възблагодарили от старанията на учителката г-жа Рахил, която за малко време могла да ги научи доста много неща*“¹³. Макар да получава високо признание за своя труд, Рахил се мести в Татар Пазарджик, където живее и преподава сестра ѝ Милева¹⁴. Двете сестри Барак остават в града до 1866 г., след което заминават за Калофер и Казанлък¹⁵.

В Калофер Рахил остава една година. Отсяда в Богоевата къща и обучава ученичките си главно на ръкоделие, кроене и шиене на дрехи. Бързо е обикната от калоферци, които със съжаление приемат новината за напускането ѝ.

През лятото на 1867 г. Рахил посещава сестра си в Казанлък, където се запознава с учителя Димитър Душанов (1837–1904) и между тях пламва истинска любов, която продължава до смъртта на Рахил. На 20 август 1867 г. двамата се венчават и от този момент учителската им съдба се слива в едно¹⁶.

През следващите две години Димитър и Рахил остават в Казанлък. В своите спомени Д. Душанов пише: „*Младоженци още ний бяхме поканени и условени в Татар-Пазарджик, но когато да заминаваме, казанлъчане току-речи насила ни спряха и оставиха в Казанлък. С нашето там оставане и училищата се наредиха по-добре.*“¹⁷ Димитър поема ръководството на мъжкото, а Рахил на девическото училище в града. Тя преподава български език, аритметика, история, география, закон Божи, къщовничество и ръкоделие. Това е един от най-плодотворните периоди от живота на Рахил. Още през 1868 г. работата ѝ е високо оценена – един дописник пише: девическото училище под ръководството на Рахил Душанова „*жена снабдена с отлично възпитание*“, се развива добре и гражданите са крайно доволни¹⁸. Но нейната дейност не се ограничава между училищните стаи. На 19. май 1869 г. учителката произнася слово в църквата, в което убедително аргументира ползите и нуждата от

⁶ Пак там, с. 209.

⁷ В-к България, II, 96, 18 януари 1861, с. 680.

⁸ Цариградски вестник, IX, 5, 28 януари 1861, с. 19.

⁹ Цариградски вестник, XIII, 38, 15 септември 1862, с. 12.

¹⁰ Димитров, Г. Княжество България. Т. I, София: Изток–Запад, 2013, с. 206.

¹¹ Начов, Н. Калофер в миналото... с. 200.

¹² Пак там, с. 200.

¹³ В-к Съветник, 1, 27, 23 септември 1863.

¹⁴ Сестра ѝ Милева е спомената в две дописки по повод честването на деня на Св. Св. Кирил и Методий и годишния училищен изпит от 1864. Виж: Съветник, 2, 10, 6 юни 1864., Съветник, 2, 22, 29 август 1864.

¹⁵ Бойчева, В. Сърбия – учители в ... с. 211.

¹⁶ Душанов, Д. Спомени ... с. 74; Начов, Н. Калофер в миналото... с. 200.

¹⁷ Душанов, Д. Спомени ... с. 75.

¹⁸ В-к Македония, 3, 4, 21 декември 1868.

образование за българските момичета. Тя уместно използва примери от българската история, с които доказва, че българската жена винаги е имала ключова роля в нашето общество¹⁹. Тази реч е продиктувана от желанието ѝ в Казанлък да се основе женско дружество, давайки за пример дружествата в Лом и Железник. В същата дописка се съобщава, че казанлъшките дами прегръщат идеята и след няколко дни основават „Женско дружество за възпитание на слабия пол“²⁰. За нуждите на дружеството е събрана голяма сума, а самата Рахил дарява 100 гроша²¹.

Рахил не спира до тук. По нейна идея на годишния училищен изпит през 1869 г. е организирано училищно театрално представление, което прави силно впечатление на събралите се казанлъчани. Сценките засягат нравоучителни теми и напълно отговарят на духа и вкуса на тогавашната публика. Заслужена е оценката, която получава на страниците на вестник „Македония“²²: „Достойна е наистина за признателността и почитанието на града ни г-жа Рахил[...]“²². Веднага след изпита Рахил и съпругът ѝ получават покана да заминат за Хасково, като причините са по-скоро финансови. Д. Душанов си признава: „не можехме да презрем добрите и изгодните тригодишни условия, които казанлъчене не можеха да ни поднесат“²³.

Докато е в Казанлък, Рахил прави още нещо, което заслужава внимание. Тя превежда и подготвя една малка книжка, озаглавена „Пресад на мъдрост или Сбор от философски поучителни мисли и наука за възпитанието детинско и за новоженените“, издадена от Петко Р. Славейков през 1869 г. От предговора на книгата става ясно, че е преведена от бащиния ѝ сръбски език и е посветена на „общливия мой български народ“²⁴. Съдържанието на книгата включва 389 мисли, афоризми и цитати на множество автори – Конфуций, Диоген, Питагор, Шекспир, Волтер, Наполеон, Гьоте и др. След тях следват три поучителни беседи, посветени на възпитанието на децата, съвети от баща към новоженен син и от майка към новоомъжена дъщеря. Книгата напълно отговаря на духа на тогавашните литературни предпочитания, макар да не заема място сред сериозните художествени произведения от периода на Българското възраждане²⁵.

В Хасково пристигат през август 1869 г., условени за три учебни години.

Рахил започва своята педагогическа дейност в девическото училище и за кратко време постига забележителни резултати. Там преподава българска история, аритметика, граматика, катехизис, география, свещена история и ръкоделие. Анонимен дописник е впечатлен, че след училищния изпит от 28–30 юни 1870 г., учениците ѝ показват отлични резултати. Той продължава: „Наистина ний се много задоволихме, гдето за толкова късо време, сир. от септември досега, като се предадоха учениците на учителката ни, които едвам ли знаеха да четат, а пък сега разправяха доста добре граматическите правила“²⁶. И в Хасково Рахил държи слово за ползата от образование на българските момичета, като тежко укорява онези родители, които не пускат децата си от женски пол на училище. Подобно на тези в Казанлък, и тук са организирани ученически театрални диалози. Става дума за „Момичешки разговори“, отпечатани в следващия брой на вестник „Македония“²⁷. Изпитът преминава успешно, а всички присъстващи са доволни от постигнатите резултати, като изразяват „голямата благодарност и задоволство от страна на гражданите към учителката...“²⁸.

За разлика от своята съпруга Димитър среща редица трудности в Хасково. Николай Аретов отбелязва, че през този период хасковското училище е арена на градски конфликти, в които постепенно се забърква Димитър Душанов²⁹. Последният сам пише, че „стари недоразумения между по-влиятелните граждани, временно види се позавехнали, изново се пробудиха, а това много пакостливо се отразяваше на учебното дело“³⁰. Най-вероятно на това се дължи по-ранното им напускане на града.

От ноември 1870 г. семейство Душанови се връща в Казанлък и търси работа. На 8-ми ноември Д. Душанов пише до Найден Геров, с когото поддържа интензивен контакт, с молба „да действувате да ни препоръчат до някоя община, която познавате, че има нужда от нас учител и учителка, и при която ще можем спокойно да поживеем“³¹. На 21-ви ноември на страниците на в. „Турция“ се появява известие, в което пише, че „учител и учителка Душанов, с елементарните науки и нужните ръкоделия по шев и плетене са праздни и търсят положение. Която от нашите общини желае да ги има, нека се отнесе до същите в Казанлък,

¹⁹ В-к Македония, 3, 27, 31 май 1869.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там.

²² В-к Македония, 2, 35, 25 юли 1869.

²³ Душанов, Д. Спомени... с. 76.

²⁴ Душанова, Р. Пресад на мъдрост или Сбор от философски поучителни мисли и наука за възпитанието детинско и за новоженените. Цариград, 1869, с. 3.

²⁵ Конев, Ил. Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в. София: БАН, 1964, с. 117–118.

²⁶ В-к Македония, 4, 67, 20 юли 1870.

²⁷ В-к Македония, 4, 68, 28 юли 1870. В историографията има спор за авторството на творбата, защото е трудно да се установи дали е дело на Рахил или на Димитър.

²⁸ В-к Македония, 4, 67, 20 юли 1870.

²⁹ Аретов, Н. Димитър и Рахил Душанови. София: Народна просвета, 1988, с. 61.

³⁰ Душанов, Д. Спомени... с. 77.

³¹ Из архива на Найден Геров. Т. 1. София: БАН, 1911, с. 574.

за да се споразумеят³². Почти половин година двамата остават в града, отдавайки се на творческа дейност. Едва през март 1871 г. започват работа, но през този период Казанлъжката община е раздирана от дразги между местните първенци и учителската двойка е условена само за една година в девическото училище с „*твърде ухрабена заплата*“³³. Издръжката им е поета от женското дружество, основано по идея на Рахил, която малко по-късно е избрана за негов председател³⁴. По този повод, само няколко месеца по-късно, на страниците на вестник „Македония“ се съобщава, че с улавянето на Душанови те „*дадоха нов живот на девическото ни училище*“³⁵. Под дейното ръководство на Рахил, женското дружество започва да развива трескава дейност. По нейна инициатива всяка неделя се провежда по „*една сказка за възпитанието на нашите крехки деца*“³⁶. Това продължава до лятото на 1872 г. След успешно положен годишен изпит учителската двойка е поканена и условена от Плевенската община за срок от три години.

За плевенския период на Димитър и Рахил пише Юрдан Трифонов – един от най-добрите изследователи на Плевен през периода на Българското възраждане. Последният допуска, че поканата е отправена по-скоро към Рахил отколкото към Димитър, но е факт, че двамата пристигат заедно в града³⁷. В Плевен Рахил отново проявява своята деятелност, превръщайки се в достоен продължител на делото на Анастасия Димитрова и първото българско девическо училище. Рахил не остава чужда и на женското дружество в града, като под нейното вещо ръководство плевенските дами активизират дейността си³⁸. Тя е определена от Ю. Трифонов като „*тиха и примирителна*“ жена, която „*вносяла между учителките и в дружеството дух на съгласие и доверие*“³⁹.

От спомените на Душанов не става ясно колко време прекарват двамата в Плевен. Най-вероятно и самият той допуска неточности, но според Н. Аретов Душанови напускат града през 1873 г.⁴⁰ За втори път двамата се отправят за Казанлък, където от юли 1873 г. се установява Милева⁴¹.

Двете сестри започват работа в девическото училище, но скоро Димитър е замесен в една унижителна ситуация с градските първенци и отново е принуден да напусне родния си град.

Този път Димитър и Рахил се установяват за кратко в Севлиево. Двата са поканени от Севлиевската община и са условени за три години, но там остават около половин година⁴². Душанов си спомня, че Рахил е против това заминаване, като дори „не стъпи даже в тамошното училище“⁴³. От Севлиево се завръщат в Плевен през лятото на 1875 г., където преподават за около една година⁴⁴. За съжаление, нито в мемоарите, нито в периодичния печат се открива съществена информация за тези краткотрайни учителски авантюри.

Славните и кървави събития от април-май 1876 г. заварват семейство Душанови в Плевен. Информацията за османските жестокости достига до тях и те единодушно решават да напуснат Плевен, насочвайки се към Казанлък⁴⁵. Известно е, че Душанови посрещат новината за обявяването на руско-турската война през 1877 г. в Казанлък при даскал Тачо Мангата и неговата съпруга – родители на Димитър Душанов. На 5 юни 1877 г. руските войски са в околностите на града; Рахил и Димитър предусещат бъдещата свобода, но това щастие е мимолетно. Радостта на казанлъжчани е кратка. Русите са принудени да се оттеглят през Балкана, а с тях тръгват и множество българи, страхувайки се от османското отмъщение. Душанов проявява известно колебание, но Рахил е категорична – семейството трябва да търси спасение⁴⁶.

Душанови потеглят заедно с майката и бащата на Димитър, неговата сестра и чичо. Пътят им преминава през село Шипка, където наемат коне с кошове, с които да преминат заснежения Балкан. Най-вероятно именно в тези тежки дни фината и слаба Рахил се разболява. Всъщност, тя се спасява, но едва не пада от коня в една дълбока пропаст⁴⁷. След множество трудности достигат до Габрово, където отсядат за около десет дни, а оттам се отправят за Търново. В старата столица Душанови живеят в много тежки условия, без работа и средства, с малко дете, за което трябва да се

³² В-к *Турция*, 6, 40, 21 ноември 1870, с. 4.

³³ Из архива на Найдено Геров... с. 577.

³⁴ В-к *Право*, 6, 9, 26 април 1871, с. 35.

³⁵ В-к *Македония*, 5, 18, 4 май 1871.

³⁶ В-к *Македония*, 5, 23, 7 юни 1871.

³⁷ Трифонов, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. София: Читалище „Съгласие“, 1933, с. 271.

³⁸ Чолакова, М. Българското женско движение през Възраждането (1857–1878). София: Албо, 1994, с. 27.

³⁹ Пак там, с. 271.

⁴⁰ Аретов, Н. Димитър и Рахил Душанови... с. 101.

⁴¹ В-к *Право*, 8, 24, 25 август 1873, с. 3.

⁴² Душанов, Д. Спомени... с. 80.

⁴³ Пак там, с. 80.

⁴⁴ Пак там, с. 80.

⁴⁵ Пак там, с. 80.

⁴⁶ Аретов, Н. Димитър и Рахил Душанови... с. 114. Интересно е да се спомене, че по това време Рахил е бременна или вече е родила своята дъщеря Надежда. В своите спомени Душанов не я споменава нито веднъж. Единствено в молбата за отпускане на пенсия от 1893 г. става ясно, че той има дъщеря на 16 години. По-нататъшната съдба на единственото им дете остава неизвестна. Нейното име се среща отново в некролога, издаден по повод смъртта на Димитър през 1904 г.

⁴⁷ Пак там, с. 115.

полагат грижи, заобиколени от тревогите и смъртта по време на войната. Следват няколко отчаяни опита за намиране на служба от страна на Душанов. В същото време Рахил е сериозно болна и грижата за нея и дъщеря им пада върху Димитър.

След Освобождението на България и безпощадните решения на Берлинския договор от 1 юли 1878 г. Душанов за кратко е назначен за секретар-началник на Хасковската префектура, а след това заминава със семейството си в столицата на Източна Румелия – Пловдив. Именно там преминават последните години на Рахил. Дълги години тя води неравна борба с туберкулозата. С помощта на различни лекове успява да стабилизира здравето си, но остава далеч от просветителската и обществена дейност.

Рахил Барак-Душанова умира на 22 август 1888 г. в Пловдив. По повод смъртта ѝ във вестник „Свобода“ е поместен некролог, подписан от „един учител“, най-вероятно нейния съпруг Д. Душанов. В него се казва, че покойната „редовна и пъргава по своята работа, тя в най-трудните времена на отечеството ни и с дела, и със съвети е помагала за разбуждането и образованието на Българката“⁴⁸.

Животът и дейността на Рахил Барак-Душанова остават една светла страница в българо-сръбското културно-просветно сътрудничество от периода на Българското възраждане. Независимо че е етническа сръбкиня, Рахил Барак още приживе печели симпатиите и уважението на българите, като им отвърща със същото. Безспорни са заслугите ѝ за развитието на девическото образование и женските дружества в редица градове. Със своя неуморим труд Рахил Барак-Душанова се нарежда сред най-изтъкнатите български просветители и общественици от средата на XIX век. Тя е едно от доказателствата, че българо-сръбските отношения не са тема, която единствено може да ни разделя, но и такава, която трябва да ни обединява.

⁴⁸ В-к *Свобода*, 2, 194, 1888, с. 4.

ОБРАЗОВАНИЕТО НА ЖЕНИТЕ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО. ПЪРВАТА ЖЕНА-ПРОФЕСОР В БЪЛГАРИЯ

Ваня Коцева
Директор на Националния земеделски музей,
Селскостопанска академия

WOMEN'S EDUCATION AFTER THE LIBERATION: THE FIRST FEMALE PROFESSOR IN BULGARIA

Vanya Kotseva
Director of the National Agricultural Museum,
Agricultural Academy

SUMMARY

The aim of this study is to provide a brief overview of the first female professor in Bulgaria. It traces the educational reforms implemented in the country immediately after the Liberation in 1878. The state gradually introduced changes that established compulsory education and centralized its administration. During this period, schools were categorized as general and specialized, each overseen by the relevant government authorities.

Keywords: *women's education, end of 19th century, first female professor, educational reforms, Bulgaria*

* * *

„[...] Човѣкътъ има способностъ да схваща нѣщата, не само както сѣ дадени въ действителностъ, но сѣщо да си ги представя съ помощта на въображението и построятелното мислене въ по-свършена форма [...] тази способностъ къмъ по-свършено схващане на нѣщата се нарича идеализиране, а създаденитѣ по-свършени мислени образи – идеали [...] За постигането на идеалната човѣшка личностъ се турятъ въ действие законитѣ, дресировката, възпитанието и обучението. Така и образованието получава своя идеалъ, къмъ постигането на който трѣбва да се стреми[...]“

1.

Училищата непосредствено след Освобождението са общообразователни, като по мнението на д-р Михаил Герасков и Никола Ванков, основната им задача е да „[...] повдигнат културното ниво на нашия народ и да отворят на младежите път за следване в чуждите средни училища и университети [...]“². Те трябва да дават начални знания на учениците и да полагат основа за цялостно развитие на децата, като основното училище служи за основа на всички видове училища след това – общообразователни, специални и професионални. Първоначалното учение е със задължителен тригодишен курс и за двата пола, но със Закона за народното просвещение от 1891 г. се увеличава на четири. Всички общини са задължени да имат първоначално училище, а редовността на учениците се проверява от окръжни училищни инспектори.

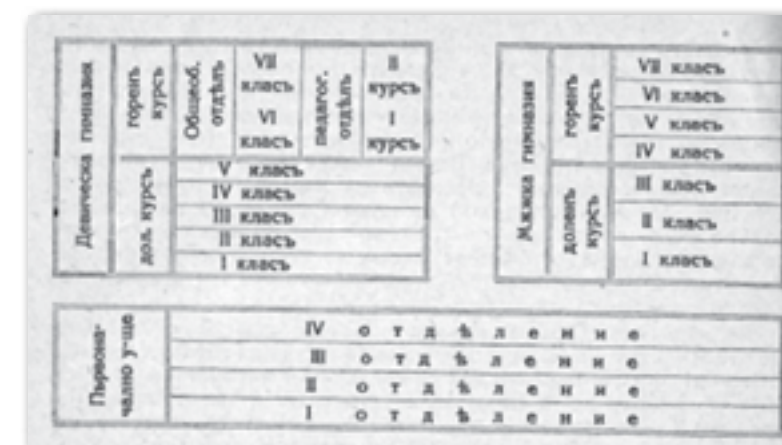
След Освобождението пред образованието се поставят допълнителни цели освен основните – начални и класни училища. Това обуславя разкриването на реални и класически гимназии, педагогически училища, духовни семинарии и др. Образователните реформи непосредствено след Освобождението засягат и средните девически училища. До 1888–1889 г. те са петокласни, а след това за известен период – шестокласни, до 1897–1898 г. Първите три класа се водят по програмата на трикласните училища, а останалите два гимназиални класа се различават от програмата на съответните класове в мъжките гимназии. В този период, в V и VI клас в девическите гимназии се изучава дидактика, възпитание, история на педагогиката, както и хоспитиране в отделенията на първоначалното училище. Целта е не само общообразователна подготовка на девойките, но и „да приготвят учителки“ за първоначалните училища³.

¹ д-р Герасков, М., Ванков, Н. Училищно законодателство и училищна администрация. Ръководство за студенти, курсисти от учителските институти и за кандидати учители за държавен изпит. София: Ново училище, 1935, с. 26.

² д-р Герасков, М., Ванков, Н. Училищно законодателство и училищна ..., с. 17.

³ Пак там, с. 16 – 19.

След влизане в сила на „Закон за средното девическо образование“⁴ гимназиалният курс при девойките става седем години, като се разделя на долен – общообразователен с продължителност пет години, и горен – общообразователен и педагогически с продължителност две години. През 1904 г. девическите гимназии се приравняват напълно с мъжките.

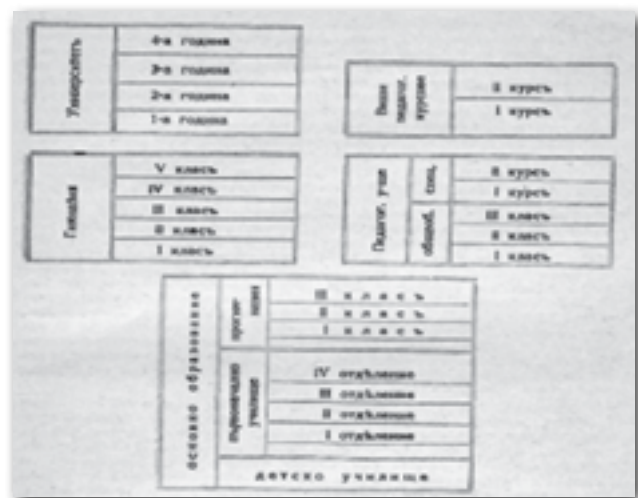
(фиг.1) ⁵

Законът за народното просвещение от 1909 г. създава нов тип училище – прогимназия, което замества долния курс на гимназиите и III-класните училища, и влиза в курса на основното образование. Всички гимназии са общообразователни, с петгодишен курс на обучение, като след тяхното завършване надграждането става в университет. Законът засяга и организацията на педагогическите училища, които също стават с петгодишна продължителност, като първите три години са общообразователни, останалите две – специални. Разкриват се още висши педагогически курсове за подготовка на прогимназиални учители след завършена гимназия или педагогическо училище. Специалните и професионалните училища, като нисши и средни земеделски, духовни, художествено-индустриални и професионални училища, са под

⁴ ДВ, бр.49, 1906 г.

⁵ Цит.съч., с. 20.

ведомството на различните министерства и в тях се влиза след завършване на първоначално училище или прогимназия. Получаваното образование от двата пола е уеднаквено, а учениците лесно преминават от един вид училище в друго и от една степен – в друга. Основното образование е безплатно, а за гимназиален етап е въведена годишна такса в размер на 20 лв., от която са освободени бедните семейства⁶.

(Фиг. 2) ⁷

Принципът на задължителното и безплатно първоначално образование е заложен още в Конституцията на Българското Княжество, приета на 16 април 1879 г.⁸ Първоначално уредбата на основните училища е оставена на общините, но в много села не съществуват училища или са недоразвити според количеството на децата – така голям брой деца и особено момичета, остават неграмотни. След 1891 г. започва по-активно да се налага задължителният характер на образованието⁹. Законът, преиздаден през 1905 г. с някои допълнения и изменения и остава в сила до 1909

г., акцентира върху изискването за централизация на управлението на образованието, което е белег за осъзната взаимовръзка между държавната политика и образователната система. Дотогава първоначалните училища са отделни за момичета и момчета, а след това – смесени. По-късно смесени стават и прогимназиите, някои гимназии и педагогически училища. След закона от 1909 г. от страна на държавата се налагат по-сериозни усилия да се обхванат децата на възраст 7–14 години¹⁰. Грамотността сред българите преди Балканските войни (1912–1913) е най-висока, сравнена с другите балкански страни.

Освен общообразователните основни и средни училища развитие търпят и специалните, които Законът за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение от 1921 г. разделя на нисши (професионални, с кратък курс от 2–3 години и се основават на основното образование); средни (основават се на непълните гимназии – реални училища) и висши (основават се на гимназиите). Освен тях съществуват и допълнителни училища и курсове, лечебно-възпитателни институти¹¹.

По отношение организиране на земеделското образование в България, през 1887 г. се приема Закон за земеделското учение. Според закона се разграничават три степени на земеделско образование – висше, средно и нисше. Съгласно закона се предвижда откриване на Агрономически (по-късно Агрономо-лесовъден) факултет към Софийския университет (1921 г.), а средно земеделско образование се получава в трите открити тогава училища: в Садово, Образцов чифлик и Плевен. Започва разкриване на нисши практически земеделски училища: през 1900 г. в Кюстендил (променено на средно специално лозаро-градинарско училище през 1920 г.) и в Пазарджик; 1901 г. – в с. Крушето, Горно-Оряховско и Боруш, Велико Търново; 1902 г. в Хасково; 1904 г. – във Видин; 1907 г. – в Добрич, Шумен, Кнежа и др. За подготовка на специалисти в различни земеделски служби през 1920 г. се разкриват висш земеделски курс в София, висш лозаро-градинарски в Плевен, както и висш девически

⁶ Цит.съч., с. 20 – 22.

⁷ д-р Герасков, М., Ванков, Н. Училищно законодателство и училищна..., с. 21.

⁸ Конституция на Българското Княжество, 1879 г. [онлайн]. [Посетен 30.10.2024 г.] Достъпно от: <https://www.parliament.bg/bg/17>.

⁹ Закон за народното просвещение, 1891 г. [Посетен 30.10.2024 г.] Вж.: резюме. Достъпно от: <http://licodu.cois.it/?p=5340>

¹⁰ Цит.съч., с. 29 – 33.

¹¹ д-р Герасков, М., Ванков, Н. Училищно законодателство и училищна..., с. 50.

земеделско-домакински курс в Пазарджик, с цел подготовка на учители за девическите земеделско-домакински училища и специалисти за женските секции при Държавните подвижни земеделски катедри. Така на жените се дава възможност за образование и развитие в областта на агрономическата наука¹².

„[...]Съвременната селянка трябва да отвори врата към образованието на своята дъщеря, за да стане животът ѝ по-лек[...]“¹³.

* * *

Междувременно през 1903 г. в с. Угърчин, Ловешко е родена Рада Кънчева Балева. Тя е десетото дете в семейството на неграмотната, но по думите на проф. Балева всестранно развита Велика и Кънчо Даскала. Завършва с отличие прогимназия в родното си място и през 1918–1919 г. постъпва в Девическото педагогическо училище в гр. Ловеч. Там, в последните класове, се научава да свири на цигулка, преподавана като задължителен предмет, и започва да свири в градския оркестър. След неговото завършване, през учебната 1923–1924 г., Рада Балева е учителка по неин избор на първо отделение в училището на с. Угърчин, но със Заповед от 04.09.1924 г. е уволнена¹⁴.

През 1925–26 г. се премества в София и записва агрономство в Агрономо-лесовъдния факултет на Софийския университет, тъй като в специалност „Лесовъдство“ жени не се допускат. Приемът е с конкурс по успех от зрелостното свидетелство, като в този пети випуск са приети само десет жени. На 16 ноември 1929 г. получава своята диплома и временно е назначена на безплатен стаж в Биохимическата лаборатория на Лозарска опитна станция – Плевен. След няколко месеца (март 1930 г.) е преместена на стаж в Девическо практическо училище „Боруш“, Горнооряховско¹⁵.

Същевременно тогавашният министър на земеделието, под чието

ведомство е специалното земеделско образование, подготвя законопроект, който да спре приема на жени в Агрономическия факултет. Завършилите агрономки след шест месечна квалификация в земеделско-домакинския институт в Пазарджик – по готварство, домакинство, шев и бродерия, да се приравнят с полувисше образование – като останалите завършили института. Мотивът на министъра е, че агрономството е „мъжка професия“. Идеята среща много противници, особено в лицето на Агрономическото дружество. За да се опровергае нуждата от законопроекта е необходимо Агрономическото дружество да посочи жена, която да докаже своята пригодност в тази сфера, определяна като подходяща само за мъже. По тази причина се спират на Рада Балева, която назначават за ръководител на новооткритото Допълнително земеделско училище в гр. Долна Баня, Ихтиманско, от 01 септември 1931 г. Това я превръща и в първата жена-директор на такъв вид земеделско училище в България. В училището, след завършена прогимназия, на задължително обучение подлежат както момчета, така и девойки, с продължителност на обучението две години¹⁶.

Рада Балева работи успешно като учител и директор на Допълнителното земеделско училище в продължение на две години, след което е уволнена за нелегална дейност.

От 1934 г. е политемигрант в бившия СССР. Там започва научно-преподавателска работа в Зоотехническият институт на гр. Горки. Тук защитава дисертация и става „кандидат на селскостопанските науки“, а по-късно получава научно звание „доцент по животновъдство“. Завръща се в България през 1945 г. и постъпва като преподавател в Агрономо-лесовъдния факултет. Навлиза активно в стопанския, научния и обществен живот на страната. По нейна инициатива се създава и изгражда Зоотехническият факултет в гр. София, където тя работи като доцент, а по-късно като професор и се превръща в първата жена-професор в България¹⁷.

¹² МЗДИ. Земеделско образование. Отчет за 1923/1924 година, 1925, с. 3 – 5.

¹³ д-р Златарева, В. Селянката и новото време. София: Министерство на земеделието и държавните имоти, 1947, с. 12.

¹⁴ Балева, Р. По каменист път. София: Партиздат, 1980, с. 4 – 51.

¹⁵ Пак там, с. 65.

¹⁶ Пак там, с. 68 – 71.

¹⁷ Научно селскостопанско историческо дружество (НСИД). Учени и дейци в селското и горското стопанство в България (родени 1814–1920 година). София, 2002, с. 16.

Освен един от основателите, тя е и пръв заместник-декан в новия Зоотехнически факултет. От 1949 г. до пенсионирането си е ръководител на катдра „Дребни животни“, а впоследствие – на специализираната катедра „Овцевъдство“ към Зоотехническият факултет на Висшия селскостопански институт в гр. София.

В началото на 50-те години е заместник-министър на земеделието. След това е ректор на Висшата школа за ръководни кадри на ТКЗС. От 1963 г. в продължение на десет години е директор на създадената от нея Висша школа за специалисти овцевъди – бонитъори, с което се поставя начало на следдипломната квалификация на зоотехническите кадри. Дълги години работи за развитието на създадения през 1956 г. към ВСИ „Г. Димитров“ селскостопански музей. Успява да открие и да се отпусне финансова помощ за ремонтване на помещение, в което и до днес е разположена първата експозиция на музея. В резултат на нейните усилия с разпореждане на МС (№ 544 от 05 ноември 1970 г.) музеят се превръща в Национален селскостопански музей, преименуван през 2000 г. на Национален земеделски музей. От 1970 г. до 1983 г. проф. Рада Балева е директор на музея¹⁸.

Проф. Балева е автор на повече от 200 научни труда, научно-популярни статии, книги, учебници по овцевъдство, птицевъдство и зайцевъдство. Отделя голямо внимание на проблема за произхода, филогенезата и историята на овцете по българските земи и Югоизточна Европа. Има значителен принос за науката с изследванията си по проблемите на вълнознанието, храненето, отглеждането и месодайността на различните породи овце. Участва в създаването на две тънкорунни породи овце – Тракийска тънкорунна порода (утвърдена от Министерски съвет и призната за изобретение през 1974 г.) и Карнобатска тънкорунна порода (официално призната през 1984 г., създадена в сътрудничество с проф. Веселин Лазаров). Нейните научни и научно-приложни приноси са отличени с признание¹⁹.

¹⁸ НСИД. Учени и дейци в селското и горското..., с. 16.

¹⁹ НСИД. Учени и дейци в селското и горското..., с. 16 – 17.

Приносът на проф. Рада Балева е важен както за развитието на земеделската наука у нас, така и като пример за една жена, отбелязала значими успехи във време, в което женският образ е припознат само за „домакиня“. Проф. Балева ще се помни в историята ни като образец, оставил след себе си множество насоки в нашето научно развитие.

АЛЕКСАНДЪР МАТИНОВ – БИОГРАФИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Проф. д-р Надя Манолова - Николова
СУ „Св. Климент Охридски“

ALEXANDER MARTINOV – BIOGRAPHICAL NOTES

Prof. Nadya Manolova - Nikolova PhD
SU „St. Kliment Ohridski“

SUMMARY

This article offers a concise overview of the life and work of Alexander Martinov, a prominent ethnographer from the Graovo region, renowned for his dedication to the collection and preservation of cultural heritage. It introduces historical documents pertaining to his birthplace, family background, and scholarly contributions, thereby integrating them into the academic discourse on Bulgarian historical science.

Keywords: *Alexander Martinov, National Revival, Garlo, Breznik, Gabrovo*

* * *

Александър Петров Матинов е известен със своята събирателска работа на граовски фолклор – приказки, песни, пословици и поговорки, диалектни думи и др. от двата основни района на Граово – Горно и Долно Граово. Високата оценка на неговия труд и подкрепата, дадена от акад. Стоян Романски, осигуряват публикуването на натрупания материал в Сборника за народни умотворения и народопис през 1958 г.¹

За огромно съжаление напълно непознати остават други две книги на Матинов. Те са посветени на Възраждането в Габрово и на един от големите български дарители за същия град – д-р Никола Василиади. Ето защо колегите от Регионалния исторически музей в града са издирили и съхранили, макар не много, документи за живота и дейността на Ал.

¹ Матинов, Ал. Народописни материали от Граово. Сборник за народни умотворения и народопис, кн. 49, 1958. София: Изд. БАН. Под ред. на акад. Ст. Романски.

Матинов. Историкът Даниела Цонева, като част от екипа посетил в края на живота му и интервюирал Матинов в София, предлага в настоящия том детайлен анализ на приносите в неговите книги. Напълно подкрепям тезата на Цонева, че Матинов е сред най-добрите изследователи на възрожденско Габрово и на големия дарител за техническото училище, съществуващо и днес на името на д-р Никола Василиади². Стефана Стойкова е друг автор на статия, посветена на 95 години от рождението и 10 години от смъртта на Ал. Матинов. Тя е етнограф и свидетел на контактите между акад. Романски и Матинов през 50-те години на XX век. В статията си включва още кратки биографични данни, споделени за нея от самия изследовател³. Значението и популярността на сборника в нашето съвремие са предмет на кратка статия от историка-краевед Аниела Асенова⁴.

Освен съхраняваните в РИМ – Габрово документи на Ал. Матинов, други такива, отново за съжаление, не са събирани целенасочено. В настоящата статия ще се разгледат обстоятелствата, формирали Матинов като гражданин на своето отечество: неговото семейство и родното село Гърло, Брезнишко, на което той остава верен до края на живота си. Роден е на 23 ноември 1908 г в с. Гърло. Известно е, че данните за семейната среда, в която се ражда и възпитава Матинов, са много малко. Повечето сведения са събирани от свидетели на живота на Ал. Матинов от Ан. Асенова⁵. Наред с посочените вече спомени и документи, съществуват данни за него и семейството му в Държавния военно-исторически архив във Велико Търново. Тези данни са събирани по повод отбиването на военната двегодишна служба на всеки младеж в Царство България. Ал. Матинов е деветнадесет годишен, когато трябва да постъпи в армията, т.е. през 1927 г. Към това време България, съгласно Ньойския мирен договор, няма право на редовна наборна армия⁶. При все това, всички младежи на съответната възраст са държани на отчет и в документите е отбелязвано годността им за трудова и респ. военна служба.

Във военната регистрационна книга от 1927 г. Матинов е описан по

² Цонева, Д. Исторически приноси на Александър Матинов за Габрово и габровци през Възраждането. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. VI, 2024.

³ Стойкова, Ст. Александър Матинов и неговият сборник. // *Български фолклор, год. XXXI*, кн. 2 – 3, 2003, с. 183 – 186.

⁴ Асенова, Ан. Сборникът на Александър Матинов – мост между поколенията. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. II, 2019, с. 200 – 204.

⁵ Благодаря на г-жа Асенова за предоставените ми сведения, събирани от нея в с. Гърло и региона.

⁶ Гацов, Н.Н. Кратка военна история 681 – 1945. София: Военно издателство, 1977, с. 306 – 307; Аргатски, В. Военна история на България 681 – 1945. Велико Търново: ИК „Витал“, 1999, с. 154.

следния начин: Мартинов Александър поп Петров, висок 179 см, гръдна обиколка 96 см и тегло 69 кг. Младежът е сравнително висок човек, с нормални физически параметри за възрастта си и за това е одобрен за служба. В регистъра са вписани сведения за неговото образование. Завършил е осми клас в Самоковското педагогическо училище и по занятие е учител. Отбелязано е, че живее с родителите си в с. Гърло. Документът посочва, че ще работи като учител⁷.

Семейството, в което живее Мартинов, е записано подробно с имената и възрастта на роднините. Това е семейство от разширен тип, при който заедно живеят дядо, баба, родители с децата. Това е характерният тип семейство за Средна Западна България след Освобождението. Посочват се: дядо Мица (честа практика в региона за съкращаване на мъжкото име, завършващо на «а»), който е на 77 г.; баба Стана – на 76 г.; баща – свещеник Петър, на 47 години; майка – презвитера Елена, на 46. Чрез тези данни става възможно да възстановим приблизително времето, в което са се родили и оформили двете първи поколения членове на това семейство. Мица е роден около 1850 г., а Стана през 1851 г. Годишите на раждане може да бъдат приети и за приблизителни. Разликата при мъжете и при жените, дядо-баба и баща-майка е тридесет години, а разликата между мъжа и жената и в двата случая е по една година!⁸ Но дори приблизителни, годините на раждане подсказват, че дядото и бабата са хора, живели по времето и порядките на османската власт.

Историята на селата от Брезнишко не е проучвана. За Брезник е документирано обстоятелството, че към 1526 г. е сребърен рудник, хас на султана⁸, който включва още няколко села наоколо, между които и Гърло. Може да се допусне, че селото някога е било свързано с рудодобиването или с обслужването му. В публикувани османски документи от 1680 и 1684 г.⁹ селото е посочено като натоварено да плаща данък джизие за 6 домакинства, и също данък за наемане на мартолосо, които да пазят проходите и селата в Брезнишко. Няма засега открити по-подробни документи и данни за специалните категории население, ако приемем, че е имало такива и в с. Гърло. Ясно е обаче, че селището е съществувало още в ранните векове на османското завоевание и може би преди това.

В летописната книга на училището в с. Гърло се добавя, че по осман-

ско време то е било проходно селище¹⁰. Назоавало се още Хан-къой¹¹ и имало дванадесет – тринадесет хана, където всеки ден отсядали кертвани с пътуващи на юг (за Радомир, Горна Джумая, Серес, Солун) и на север (за Пирот, Ниш и Белград). Възможно е след Освобождението този вътрешен път, на който е било разположено селото, да е продължил да функционира.

Важна роля за духовния живот на местните хора и селища е имал манастирът „Св. Архангел Михаил“, край близкото село Билинци. Според налични данни Билинският манастир съществува от XVI век. Макар някои автори да го отнасят още към XIV – XV век, археологическите данни не го потвърждават¹². От запазените манастирски книги и приписките върху тях, в написаната история на манастира от свещеник Пенчо / Петър/ Стоянов Кържанов личат често имената на жители от Гърло. През XVIII век тридесет пари за манастира дарява Милча от Гърло във времето на игумен Неофит Джерекар¹³. През следващия век често се изброяват момци, работещи през 30-те, 40-те години, през 1865 – 1866 г. в полза на манастира¹⁴. Известен е йерей Антим от Гърло, игумен на манастира, починал през 1812 г.¹⁵ През 1883 г. манастирското училище, в което се учат децата от околните селища, е пренесено в близкото село Ярославци и тържествено осветено от софийския митрополит Мелетий¹⁶. Влиянието на манастира остава силно до средата на XX век.

През Възраждането в с. Гърло няма училище. Статистиката посочва, че грамотността в този район на България е изключително рядко явление. Според първите събрани статистически данни в с. Гърло след Освобождението, през 80-те години на XIX в., има 299 жители, от които 159 мъже и 140 жени. Мнозинството са родени в селото, малцина, само 8 мъже и 15 жени, са родени в други места. Близко 40% от браковете са между мъже и жени до 15 години! Всички са православни християни. Грамотни са само 19 мъже или 13% от тях, няма нито една грамотна жена.

¹⁰ ДА – Перник, ф. 617, оп. 1, а.е. 12. Летописна книга на ОУ „Кирил и Методий“, с. Гърло, л. 1–3.

¹¹ Засага в публикуваните османско-турски документи от поредицата ИБИ, ТИБИ няма открито село с такова име.

¹² Паунова, В. Между редовете на едно записано предание: първите дарители на късносредно-вековната черква в Билинския манастир. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. 3, 2020, с. 70 – 83.

¹³ Манолова-Николова, Н., Желева, П. Летописни бележки от Средна Западна България XVI – XX век. София: ЛИК, с. 66; Манолова-Николова, Н., Желева, П. Исторически изследвания за Средна Западна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 172.

¹⁴ Манолова-Николова, Н., Желева, П. Летописни бележки ..., с. 70, 75, 198.

¹⁵ Манолова-Николова, Н. Желева, П. Исторически изследвания ..., с. 172.

¹⁶ Пак там, с. 174.

⁷ ДВИА, ф. 1971, оп. 1, а.е. 89, л. 89, гр. 90.

⁸ Манолова-Николова, Н. Рударство и свети места в град Брезник. – В: Манолова-Николова, Н., Желева, П. Исторически изследвания за Средна Западна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 101.

⁹ Манолова-Николова, Н., Шиваров, Ст. Османско-турски документи за Брезник и Брезнишко (XVII – XVIII в.). // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. I, 2018, с. 72 – 86.

Двама мъже са над сто години¹⁷.

Според училищната летописна книга на селото, масовата неграмотност е довела до решението веднага след Освобождението да се открие школо. Споделя се по памет, че това е станало през 1880 г. в частна къща¹⁸. Трябва да се отбележи обаче, че до 1906 г. държавата определя за с. Гърло само училищни настоятели, може би изпълнявали даскалски задачи. За първи път през 1893 г. това са Иван Тодоров и Васа Ангелкова; през 1895 г. са Андон Георев и Михалко Маринов; през 1897 г. са Атанас Цветанов и Антоний Марков; през 1902 г. са отново Михалко Маринов и Георги Петров¹⁹. Едва през ноември 1906 г. е назначен учителят Станимир Атанасов, а през 1912 г. постъпва първата учителка – Люба Миленкова²⁰.

Според семейно предание бащата на Ал. Мартинов – Петър Кирилов Мартинов, е дошъл като учител в селото. В записва по повод на неговата кончина е отбелязано, че е родом от близкото село Горни Романци²¹. Кога и защо той се премества в Гърло, е трудно да се определи, но вероятно тук е имало повече възможности за препитание и реализация. От военния регистър научаваме, че през 1927 г. той е на 47 години²². По данни на Ан. Асенова той е роден на 20 януари 1881 г. Неговата запазена надгробна плоча до църквата на селото посочва като рождена година също 1881 г. Съпругата му, презвитера Елена, според военния регистър е на 46 г. и следователно е родена през 1881 г. Потвърждение чрез нейното лобно място не открих в селското гробище около храма. Според сведенията на Ан. Асенова тя е родена на 20 януари 1884 г. Така или иначе, двамата са родени в следосвобожденска България и повлияни от новите насоки в общественото развитие.

Най-ранни данни за Петър Мартинов откриваме в Държавен вестник, публикуващ имената на назначавани учители през 1905 и 1906 г. Според обявленията П. Мартинов е назначен за учител в Г. Романци през пролетта на 1905 и есента на 1906 г. Възможно е той да е учил в родното си село, тъй като откриваме имена на назначавани учители в Г. Романци²³. Данни за П. Мартинов има още в книгата на храма „Св. Димитър“ в близкото

с. Конска. През 1908 г. той вече е свещеник и получава скромни суми от църквата²⁴. Какво е образованието му, за да бъде на тази позиция, е трудно да се каже. Известно е, че в първите години след Освобождението Българската православна църква организира курсове за образование на желаещи младежи да се посветят на духовна служба. Можем да допуснем, че П. Мартинов е завършил такъв курс. Другата възможност е да е посещавал Богословското училище в Самоков. Мотив за духовното му посвещение може да е бил и фактът, че в село Гърло не е имало църква, а нейните функции са били поемани от храма в съседното село Конска. В църквата на с. Конска се утвърждава друг грамотен и авторитетен свещеник – Пенчо /Петър/ Ст. Кържанов, написал първата история на Билинския манастир²⁵ и дълги години ръководител, отговарящ за храма в с. Конска.

Така свещеник Петър Мартинов най-вероятно първоначално е бил към църквата в с. Конска, като е обслужвал още хората от селото, където се жени и остава. Според документите именно той подема инициативата за построяване на храм в Гърло от 1923 г.²⁶ Тази инициатива е паралелна и свързана с изграждането на училищна сграда, каквато е липсвала до този момент. Държавата построява училището, а издигането на църквата е подпомогнато чрез събиране на помощи от много села в обширен район наоколо. През 1926 г. с разрешително от Министерството на външните работи и вероизповеданията Воин Димитров от с. Манаф чифлик (дн. село Начево, Софийско) събира доброволни пожертвования за постройката на храма в Гърло. Обикаля селата в Дупнишко и Радомирско: Долни Раковец, Бобораци, Сиришник, Косача, Лобош, Калище, Извор, в Кюстендилско: Цървеняно, Коняво, Г. Грашчица и др. Събира основно пари и жито, предадени на хората от Гърло. Отново се събират доброволни помощи през 1929 г. от двама жители на Гърло – Крум Андреев и Стоян Яначков, обиколили селата Муртинци, Билинци, Повали рѣж, Красава и др.²⁷

През есента на 1930 г. със специално разрешително от Софийската митрополия за събиране на още средства за църквата, Григор Васев от Гърло обикаля селата Конска, Режанци, Слаковци, Ноевци, Сопица, Велковци, Вискяр, Ярджиловци, Гоз, Бабица, Ракита, Г. Романци, Габер,

¹⁷ Резултати от преброяване на населението в Северна и Южна България. Т. 1, 1880 г., кн. 20, Трънски окръг 1888, с. 3, 8, 18 – 19, 28, 59, 94.

¹⁸ ДА – Перник, ф. 617, оп. 1, а.е. 12. Летописна книга на ОУ „Кирил и Методий“, с. Гърло, л. 1 – 2.

¹⁹ Иванов, Р. Памет за Брезнишка и Трънска околия (1878 – 1944). София: Изток-Запад, 2023, с. 75, 78, 85, 100.

²⁰ Иванов, Р. Памет за ..., с. 110, 127.

²¹ Регистър за умирање в църквата „Св. Иван Рилски“, с. Гърло.

²² Записът е от есента на 1927 г.

²³ Иванов, Р. Памет за Брезнишка и Трънска околия (1878 – 1944). София: Изток-Запад, 2023, с. 73, 107, 111.

²⁴ НА–ОИМ–Брезник, Протоколна книга на църквата „Св. Димитър“, с. Конска, л. 2.

²⁵ От приписките, оставени върху полетата на богослужебните книги на Билинския манастир, проличава, че П. Кържанов става свещеник през 1909 г. Не знаем кога Петър Мартинов е приел свещенически сан. Манолова-Николова, Н., Желева, П. Летописни бележки ..., с. 79, 199.

²⁶ НА–ОИМ–Брезник, Протоколна книга на църквата „Св. Димитър“, с. Конска, л. 3 и сл.

²⁷ ДА – Перник, ф. 23к, оп. 1, а.е. 2, л. 3, 9, 20 – 21, 33.

Драготинци, Муртинци, Баба, Лялинци, Извор и др. В Перник и Брезник даренията са в пари, но селските жители дават помощта си в натура – жито и овес. Дарители са мнозина видни граждани от Брезник, от родовете Кафеджийски, Бунджулови и др.²⁸

Църквата „Св. Иван Рилски“ в Гърло е тържествено осветена на 1.11.1929 г.²⁹ Работата по нейното вътрешно украсяване продължава и в следващите години, за което са събирани допълнително средства. От запазените документи, с почерка на свещеник Мартинов, проличава неговата добра образованост, голяма грижовност към хората и църквата. Освен че е посветен на изграждането и вътрешната украса на храма в Гърло, свещеникът е активна личност в обществения живот на селския регион.

През 1937 г. той, вече като протоиерей, е избран за член на Контролния съвет на Съюза за закрила на децата в България, клон село Красава. Красава е общинският център, в който клонът организира работата за подпомагане на бедни деца чрез средства, отпускани ежегодно от Съюза. В селата Гърло, Ярославци, Завала, Билинци, Пищане, Брусник и Красава се организират трапезарии за около 500 ученици³⁰. П. Мартинов работи в защита на децата като член на КС заедно с друг заслужил свещеник в региона – Александър Стефанов от с. Филиповци. Дейността им продължава и през 40-те години до 1947 г., когато управителните тела на Съюза изцяло са сменени, а по-късно той е закрит от новата власт³¹.

Не случайно гробът на свещеноиконом Мартинов е положен на южната страна на храма. Животът му на духовник не е бил никак лесен, най-вече след 9.09.1944 г. Неговата апостолска отдаденост на дълга му към хората е пример и за неговите деца. Умира на 29.03.1954 г. на 73 г.

Какво още знаем за семейството? Според данните от военния регистър първото дете на Петър и Елена е Екатерина, родена през 1906 г. Логично е, следователно, бракът на свещеника да се отнесе около тази и преди 1906 г. Следва раждането на четири момчета: Александър през 1908 г., Асен – 1911 г., Хараламби – 1913 г. и Павел през 1914 г. Със сигурност поп Петър е участвал във войните, вероятно като военен свещеник; след тях са родени още две момчета: Снежина – 1921 г. и Светора през 1924 г. Според сведенията на Ан. Асенова тя е Светла. Същият източник съобщава за още две дъщери – Пелагия /Пела/ и Виктория /Вита/. За тях няма сведения във военния регистър, затова може само да се предположи,

че двете са родени след 1927 г. Така в семейството на поп Петър има девет деца и четирима възрастни.

Материалното положение на семейството не може да се определи като на богати хора, но е състоятелно. Според военния регистър фамилията притежава къща, оценена на 1200 лв; 60 дка ниви на стойност 6000 лв, 10 ливади на стойност 1000 лв, 2 говеда – 4000 лв, 1 кон – 2000 лв, свиня – 600 лв. Общата имуществена оценка е 14 800 лв. Годишният доход на семейството е оценен на 11 630 лв, с данък 721 лв. и може да бъде определено в Средна Западна България като представително за средната селска класа³². Приложение № 1.

През м. юли 2024 г. авторът и колеги от Общинския исторически музей на гр. Брезник посетихме с. Гърло и имота на семейството. Днес в него са изградени няколко жилищни постройки, а най-старата къща, в която се е живяло някога, все още е на терен, макар в лошо състояние. Това е сравнително голяма постройка с приземие и един етаж, в типичен традиционен градеж и измазване. Дворът е много обширен, разделен днес на няколко парцела, навярно от наследниците на свещеника, получили общото название род Попови. Знаем, че Александър Мартинов е поддържал добри връзки със сестра си Снежина, но нямаме много информация за живота на останалите сестри и братя. Известно е, че брат му Асен се е установил да живее в Пловдив и е лекар по професия (по сведения на Ан. Асенова). Краеведката споделя още, че четвъртият брат Павел е убит през 1942 г. в София от членове на нелегалните бойни групи по погрешка.

Запазени са две фотографии на третия брат – Хараламби. Едната от тях е от 1940 г., на която той е покачен на товарна камила, очевидно много дълго използвано животно по българските пътища през XX век.³³ Според надписа на същата снимка Хараламби е бил анархист. В съществуващата научна литература за анархизма в България не се посочват анархисти в района на Брезник, но анархизмът е имал силно влияние в Югозападна България. Центърът на анархистите тук е Дупница, немалко са те в Радомир и др. След преврата на 9 септември 1944 г. много от тях са в опозиция на новата власт и се присъединяват към движението на горяните. През май 1947 г. са извършени арести на мнозина анархисти, част от тях са пратени в лагерите „Куциян“, Бобов дол, „Росица“. Има и безследно изчезнали³⁴. Според спомените на местни хора от с. Гърло, Хараламби е бил ятак на партизаните преди 9 септември 1944 г. След това, разочарован

²⁸ ДА – Перник, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 1, 2, 3.

²⁹ ДА – Перник, ф. 617, оп. 1, а.е. 12, л. 5.

³⁰ ДА – Перник, ф. 254, оп. 1, а.е. 12, л. 5, 7, 9, 14, 15.

³¹ ДА – Перник, пак там, л. 21, 23, 24.

³² ДВИА, ф. 1971, оп. 1, а.е. 89, л. 89, гр. 90.

³³ ДА – Перник, ф. 1219, оп. 1, а.е. 37, л. 1

³⁴ Даскалов, Д. Анархизмът в България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 184.

от новата власт, той се присъединява към горяните и става член на тяхна бойна група в селото.

Публикуваните материали от Държавна сигурност в Трънско и Брезнишко доказват, че горянското движение има доста привърженици. Така например в Трънско действа групата горяни на Тома Спиров Златков от с. Насалевци и Никола Йорданов Георгиев от с. Глоговица. През 1947 г. е направен неуспешен опит да бъдат заловени. През 1948 г. е ликвидирана друга група горяни – на Асен Михайлов от с. Брусник, Брезнишко. За съжаление, в документа за убитите няма информация. Посочва се само, че има задържани десет души, от тях петима са дадени на съд, двама са вербувани за разкриване на трънската група и другите са освободени³⁵. Преследването и издаването на смъртни присъди на опозиционери продължава през 50-те години на века³⁶. През 1951 г. по донос, органите на Държавна сигурност – Брезник обкръжават къщата на Стефан Георгиев в Гърло, където е събрана бойната горянска група. Завързва се сражение, тъй като групата е била въоръжена с оръжие и бомби. Застрелян е Ст. Георгиев, а останалите, сред които е и Хар. Мартинов са заловени и осъдени на смърт. Застреляни са, без да се знаят гробовете им³⁷.

Съдбата на Павел, на Хараламби, свещеническата длъжност на бащата Петър Мартинов и фактът, че семейството не се включва в инициативата за създаване на ТКЗС в селото, поне до 1955 г.³⁸, очертават предположението, че Ал. Мартинов и неговите близки са най-малкото недолюбвани от новата власт на БКП.

За младежките години на Ал. Мартинов знаем много малко. Във военния регистър е посочено, че той е завършил VIII клас в Самоковското педагогическо училище и по професия е учител. В летописната книга на Основно училище „Неофит Рилски“ в с. Красава е отбелязано, че Ал. Мартинов е назначен за учител на 15.09.1927 г. Следователно, той отбива трудовата/военната си повинност за две години като учител в Красава. Сведението съвпада с посоченото във военния регистър от 1927 г. Отново според летописната книга, той напуска училището на 21.10.1929 г., за да продължи образованието си³⁹.

³⁵ Архивите говорят. Горяните. Сб. Документи, Т. 1 (1944–1949). ГУА при МС. София, 2001, с. 94 – 95.

³⁶ Архивите говорят, Т. 2 (1949 – 1956). ГУА при МС. София, 2010, с. 462, 471 – 472, 477, 480, 532.

³⁷ Спомен на Георги Петров Георгиев, племенник на Стефан Георгиев; записан от Ан. Асенова през 2019 г.

³⁸ ДА – Перник, ф. 515, оп. 1, а.е. 1. Протоколна книга на ТКЗС „Мичурин“, с. Гърло. Протоколите са до 1955 г. и в тях няма данни за семейството на Мартинов като включили се в кооперацията.

³⁹ ДА – Перник, ф. 254, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

Едва през учебната 1933/1934 г. Мартинов става студент в Софийския университет. Първоначално се записва в Богословския факултет, вероятно под влияние на баща му. Още първата година на 28 септември 1933 г. се прехвърля в Историко-филологическия факултет със специалност славянска филология след като полага допълнителни изпити за полукласическа и класическа гимназия. Сред преподавателите му са известни учени – философите Димитър Михалчев и Иван Георгов, историкът по българска литература Борис Йоцов, психологът Спиридон Казанджиев, литературният историк и археолог Йордан Иванов, езиковедът и етнограф Стоян Романски и др.⁴⁰ През юни 1934 г. се отписва доброволно от следването. По какви причини прекъсва университетското си образование, остава неясно, може би те са финансови⁴¹. Следващата учебна година (1934–1935) е на стаж в Трета мъжка Софийска гимназия, за да придобие с университетското си ниво учителска правоспособност.

През 1935 г. неговата професионална реализация се разгръща. Първоначално учителства в механо-електротехническото училище в Габрово, но защо отива там, остава неизвестно. Работи в Габрово до 14.09.1940 г.⁴² Предполага се, че за кратко е учител в Шумен, според едно писмо на близкия му колега от Габрово Алекси Стойков⁴³. През 1941 г. е мобилизиран в армията и изпратен в Скопие, където учителства в Първа мъжка гимназия⁴⁴. След края на Втората световна война е учител в Пловдивската мъжка гимназия, живее при брат си Асен. През 1952 г. се премества в София, където остава до края на живота си. Най-вероятно заради семейната си „характеристика“ не е допуснат да работи в гимназиите. Учителства в техникума–интернат за трудово възпитание „А. С. Макаренко“⁴⁵. В запазената документация на техникума от 1955 до 1970 г. в ДА – София не открих неговото име като част от колектива на интерната⁴⁶.

Остават неизвестни редица моменти от личния му живот. Знае се, че има късно сключен брак, съпруга Лиляна Ерменкова⁴⁷ и две дъщери на име Ягода и Малина. Последният му адрес е в София на ул. „Александър

⁴⁰ Цонева, Д. Исторически приноси на Александър Мартинов за Габрово и габровци през Възраждането. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. VI, 2024.

⁴¹ РИМ – Габрово, Инв. № 6019 3730 В, л. 1 – 7.

⁴² Цонева, Д. Исторически приноси на Александър Мартинов за Габрово и габровци през Възраждането. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. VI, 2024.

⁴³ РИМ – Габрово, Инв. № 6019 3734 В, л. 1 – 2.

⁴⁴ РИМ – Габрово, Инв. № 6019 3731 В, л. 1 – 2.

⁴⁵ Сведението е дадено от самия него при разговорите с колегите от РИМ – Габрово.

⁴⁶ ДА – София, ф. 2107, оп. 1, а.е. 1, 3, 4, 8, 11, 12, 14.

⁴⁷ По сведения на Ан. Асенова съпругата Лиляна Петрова Ерменкова е била аптекарка в София, с произход от Ботевградско.

Екзарх“ № 8. Жените от семейството му емигрират в Канада или в САЩ почти веднага след политическите промени в България през есента на 1989 г. Рядко са се връщали, а днес, тридесет и две години след неговата кончина, авторът на статията не откри връзки с негови близки роднини. Обстоятелство, сякаш отлично подхождащо на скромната му личност, оставила задълбочени научни трудове в полза на отечеството.

Приложение № 1

ДВИА, ф. 1971, оп. 1, а.е. 89, л. 89, гр. 90.

ИСТОРИЧЕСКИ ПРИНОСИ НА АЛЕКСАНДЪР МАРТИНОВ ЗА ГАБРОВО И ГАБРОВЦИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Даниела Цонева
Историк, РИМ – Габрово

THE HISTORICAL CONTRIBUTION OF ALEKSANDAR MARTINOV TO GABROVO AND ITS CITIZENS DURING THE NATIONAL REVIVAL

Daniela Tsoneva
Regional Historical Museum – Gabrovo

SUMMARY

Although not a native of Gabrovo, Aleksandar Martinov made a lasting contribution to the historical understanding of the town and its role during the Bulgarian National Revival. His connection to Gabrovo began through his professional appointment as a teacher at the Gabrovo Technical School of Mechanics (1935–1940), yet his engagement with the region extended far beyond pedagogy. Demonstrating a deep intellectual commitment to Gabrovo's past, Martinov explored its geographical and socio-economic context, the creative and spiritual vitality of its citizens, and their enduring pursuit of national identity and freedom.

His seminal works—“Gabrovo during the National Revival” (1940) and “Dr. N. Vassiliadi: Life – Work – Legacy, 1822–1882” (1942)—stand as valuable contributions to regional historiography. Through these texts, Martinov affirmed and enriched the historical narrative of Gabrovo, emphasizing its unique role in the cultural and educational development of Bulgaria during the 19th century.

Martinov's legacy endures beyond his death (January 17, 1993, in Sofia), as his work continues to serve as a key reference in the study of Gabrovo's Revival-era heritage. He remains a significant historical figure through whose writings the cultural memory of the region has been preserved and disseminated.

Keywords: Aleksandar Martinov, Gabrovo, Bulgarian National Revival, historical scholarship, regional identity

* * *

Александър Мартинов не е габровец, а неговата връзка с Габрово е професионалното му поприще на учител, който развива своя опит в Механотехническото училище през втората половина на 30-те години на XX век. Но това не му пречи да се обърне към историята на балканджийското селище и да създаде трудове¹, чрез които да доразвие или затвърди с факти, събития и личности богатата история на Габрово, както и да обоснове фразата защо за габровци „нищо не се дава даром – всичко трябва да се достигне“.² Като използва примера на първите изследователи на миналото на селището и на Габровския край (Васил Априлов, Христо и Петър Гъбенски, д-р Петър Цончев), той търси да даде научно обоснован отговор на въпроса: „Каква торна нива за Възраждането представят икономически замогналите [се] габровски еснафи – занаятчии и търговци, та да съхранят в себе [си] кълна на народностното съзнание и да излъчат от своята среда имена на първостепенни възрожденци?“³ В началото на 40-те години на XX век Мартинов издава два труда, които са с важен изследователски принос не само към местната история, но и към българската историография.

Александър Мартинов е сравнително малко познат и по-ограничено използван от изследователите⁴ – най-вероятно, заради запазеното му не-голямо документално наследство (студентска книжка, няколко писма и три печатни издания). Той се ражда преди около 116 години на 23 ноември 1908 г. в с. Гърло, Брезнишко. Семейната среда, в която израства (в родолюбива свещеническа фамилия), му дава добра основа за по-нататъшно развитие. Насоката на неговите научни търсения се определя от интересите му към историята и филологическото обучение, което получава в Софийския държавен университет. Началото на университетското образование на Александър Попов Мартинов, както е записан в студентската му книжка, е свързано с трудности поради изискванията да има класиче-

ско гимназиално образование, за да постъпи в университета. Затова първоначално се записва в Богословския факултет, но още първата година (на 28 септември 1933 г.) се прехвърля в Историко-филологическия факултет със специалност славянска филология, след като полага допълнителни изпити за полукласическа и класическа гимназия. Сред преподавателите му са известни учени – философите Димитър Михалчев и Иван Георгов, историкът по българска литература Борис Йоцов, психологът Спиридон Казанджиев, литературният историк и археолог Йордан Иванов, езиковедът и етнограф Стоян Романски и др. Една учебна година (1934–1935) е на стаж в Трета мъжка Софийска гимназия, за да придобие учителска провотспособност. През 1935 г. официално стартира своята педагогическа практика в Механо-електротехническото училище в Габрово. Но в началото на 40-те години на XX век е мобилизиран в армията и изпратен в Скопие, след което повече не се завръща в Габрово. След завършване на Втората световна война е учител в Пловдивската мъжка гимназия, а след това се премества в София, където остава до края на живота си. Свързал част от житието си с нашия град (учителства до 14. септември 1940 г.), Александър Мартинов проявява траен интерес към историята на възрожденско Габрово, който намира материален израз в две от изданията му: „Габрово през Възраждането“ (1940 г.) и „Д-р Н. Василиади. Живот – Дело – Завет. 1822–1882“ (1942 г.)⁵.

По повод разширяване сведенията относно битието и дейността на изтъкнати изследователи на историята на Габрово, специалисти от Историческия музей (дн. Регионален исторически музей – Габрово) се срещат с него през м. декември 1991 г. Досегът до личността му е паметен. Благодарна съм, че моята професионална дейност ми предостави възможността да се срещна с един от емблематичните за Габрово ранни историографи. Запомнила съм го като достолепен човек с будно чувство за историчност, запазил мили спомени за Габрово. Въпреки първоначално проявената недоверчивост, той постепенно се разкри като сладкодугмен и добър събеседник. Не говореше за себе си, но стегнатият му, премерен разказ бе насочен към трудностите, които трябва да преодолее при събирането на архивни материали. Същевременно с това Ал. Мартинов беше благодарен за срещите си с хората, съдействали му по различен начин за неговата работа върху книгите. След разговора ни отнесохме със себе си не само двете издания с личното авторово посвещение за Историческия музей и

¹ **Мартинов**, А. Габрово през Възраждането. София: Акцидентна печатница „И. Немечек“, 1940; **Мартинов**, А. Д-р Н. Василиади. Живот–Дело–Завет. 1822–1882. Скопие: печатница „Крайничанец“ АД, 1942.

² **Константинов**, П. Габрово и Габровско. Антропогеографски очерк. Габрово: печатница „Модерно изкуство“, 1940, с. 65.

³ **Мартинов**, Ал. Габрово през Възраждането..., с. 15.

⁴ **Стойкова**, Ст. **Александър П. Мартинов** и неговият сборник. // *Български фолклор*, XXIX, 2003, № 2–3, с. 183–186; **Асенова**, А. Сборникът на Александър Мартинов – мост между поколенията. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. II. Брезник, 2019, с. 200–204; **Манолова**, Н. Въглишарите – приказни и исторически герои (пример от Брезнишко). // *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Исторически факултет*. Том 107, 2024, с. 142 – 164.

⁵ РИМГ – 6019, Инв. № 3730–В, л. 1–6. Летописна книга на Механо-електротехническо училище „Д-р Никола Василиади“ – Габрово, с. 105; Радичков, Р. Първият биограф на д-р Никола Василиади. – В: Юбилеен лист „100 години Техникум по механо-електротехника „Д-р Никола Василиади“ – Габрово, 24 май 1995 г., с. 9.

документи, белязали моменти от творческия му път, но и впечатления за самия него. Днес Регионален исторически музей – Габрово съхранява може би малкото оцелели писмени свидетелства за личността му и неговата събирателска работа по осигуряването на извори, върху които създава своите трудове.

Александър Мартинов подготвя „Габрово през Възраждането“ още докато е в Габрово. Първоначално публикува отделни материали в габровския вестник „Известия“, седмичното издание на библиотека „Априлов–Палаузов“, както и в списание „Духовна култура“⁶. Широка е палитрата от автори (общо 54), върху чиито публикации базира своето историческо изследване. Сред тях са: Христо и Петър Гъбенски, отпечатали през 1903 г. първата „История на града Габрово и габровските въстания“; д-р Петър Цончев, който издава своите два монографични труда „Из стопанското минало на Габрово“ (1929 г.) и „Из общественото и културно минало на Габрово“ (1934 г.). И в допълнение – Юрий Венелин, Георги С. Раковски, Петко Р. Славейков, Пандели Кисимов, Стефан Бобчев, Васил Златарски, Константин Иречек, Сава Велев, Димитър Маринов, Асен Василиев, Боян Пенев, Ив. Шишманов, Михаил Димитров, Борис Цонев и други изследователи на българската възрожденска история. Сред тях са и габровските автори: Тодор Бурмов, Станимир Станимиров, Райчо Каролев, Гунчо Гунчев. Той използва архивите на Габровския музей и на Женското благотворително дружество „Майчина грижа“, работи с документи от архивния отдел на Народната библиотека в София. За изясняване на различни моменти или личности от историята на Габрово Мартинов осъществява срещи с местни хора: Иван Братованов от с. Дебел дял, родственик на обявения за светец Лазар Български Дебелдялски; с П. Гатев от с. Саботковци, родното място на даскал Никола Стефанов, организатор и ръководител на опита за въстание от 1862 г.; с Петър Стоев, директор на габровската библиотека. Мартинов се среща и с архимандрит Мелхиседек, настоятел на Молдовския манастир в Нямец, където габровецът йеросхимонах Спиридон създава своята „История во кратце“.

В изданието са включени сто седемдесет и три илюстрации, някои от тях са единствени като архитектурни образи на Габрово, и най-вече на личности, които с дейността си бележат важни моменти от историята на селището ни⁷.

⁶ **Мартинов**, Ал. Светци от Габрово, носители на национално съзнание. // Духовна култура. Год. XX, 1940, № 9 и 10, с. 296; **Мартинов**, Ал. Кой е починителят да се основе габровското женско благотворително д-во „Майчина грижа“. // Известия. Год. XVII, 1939, № 27, с. 4; **Мартинов**, Ал. Къде е учил д-р Н. Василиади. // Известия. Год. XVII, 1939, № 42, с. 1–2.

⁷ **Мартинов**, Ал. Габрово през Възраждането..., с. 134 – 140, 143 – 145.

Ал. Мартинов разделя повествованието си от сто четирдесет и шест страници на няколко ТЕМИ:

Условия – географски, стопански и исторически, за създаването, развитието и просперитета на селището;

Прояви на будно народностно съзнание и първи възрожденци от Габрово – изтъква живата „народна свая“, атмосферата за формиране и влияние върху „народностното и религиозно чувство на габровци“;

Просвета – чрез просвета Габрово се издига „по-високо в културно отношение“ и съдейства за „общото пробуждане на българския народ“;

Благодетели за народна просвета – Включени са емблематични не само за габровската история имена. Така Мартинов цели да промени неоснователната представа за габровец-скъперник, да го представи като щедър дарител; изтъква разнообразието на неговата „обществена благотворителност“;

Просветни и благотворителни дружества – създаване на читалището, развитие на театрална дейност, сформирание на женска благотворителна организация. Просветената млада габровска интелигенция търси възможности за разширяване на познанията си, които „да се предадат на други по-непросветени“;

Изкуства – живопис, резбарство, архитектура, градоустройство, музика. Имат „тясна връзка с културно-възрожденския напредък“ на Габрово. Примерите на работилите в тези направления са доказателство относно въздействието им за засилване на процесите в българското общество през XIX век и за формиране на една „народна физиономия“;

Народни борби – участие на габровци в движението за духовна независимост и за политическа свобода (с легални и революционни изяви);

Освобождение – участие на габровското население в Руско-турската война през 1877–1878 г.;

Бележки – внася уточнения по различните теми от структурата;

Показалец на собствените имена по азбучен ред – един необходим структурен елемент на всяко печатно издание и днес;

Книгопис – отбелязва, че „по липса на място не се дава пълен книгопис на използваната литература“;

Образи – точно формулирани текстове на изображенията, включени в изданието.

Корицата е дело на художника Петър Дойчинов, с когото Мартинов се запознава в Трета мъжка гимназия в София, където двамата са на практика за придобиване на педагогическа правоспособност⁸.

Тази структура определя и разнообразието от индивидуалности, пред-

⁸ **Мартинов**, Ал. Цит. съч., с. 18, 27, 52–53, 63, 68, 143, 146.

ставители на различни сфери от живота на габровци.

- *Просветители* – Неофит Рилски, Калист Луков, Цвятко Н. Самарджиев, Христодул Костович, Никифор п. Константинов, Тодор Бурмов, Неделя Котленката, Зиновия Константинова, Сава Илиев Сирманов, Йосиф Ковачев, Никола Саранов, Иван Гюзелев, Райчо Каролев, Анастасия Тошева;
- *Създатели на книжнина* – йеросхимонах Спиридон;
- *Зографи, художници и строители* – поп Николай п. Павлов, Рачо Тихолов, Христо Цокев, Уста Генчо Кънев;
- *Църковни и музикални дейци* – великомъчениците Св. Дамаскин Габровски и Лазар Дебелдялски, Онуфрий Габровски, иконом Стефан Станимиров, митрополит Гервасий, архимандрит Висарион Досков, архимандрит Йосиф Соколски, свещеник Иван поп Петков, Емануил Манолов;
- *Търговци и дарители* – Васил Априлов, Николай Ст. Палаузов, Николай Хр. Палаузов, Васил Н. Рашеев, Силвестър Пенев, Екатерина Ст. Станимирова, Радион Умников, Петър Кутев, Иван Бакалооглу, д-р Никола Василиади, Илия Видинлиев, Андрей Парлапанов, Янко Ст. Арнаудов;
- *Занаятчии и индустриалци* – Тонко Рашеев, Ив. К. Калпазанов, Христо Гъдев, Христо Р. Бобчев), *общественици* (Иван Хр. Манафов, Гаврилица Ганчовата, д-р Тота Венкова;
- *Участници в националноосвободителните борби* – капитан Дядо Никола, Ради Колесов, даскал Никола Стефанов, Иван поп Христов, Вичо Грънчаров, Никола Кабакчиев, Еким Цанков, Цанко Дюстабанов, поп Харитон Халачев, Тотю Иванов, Гаврил Кръстников, Георги Бочаров, Христо Конкилев, Христо П. Хаджистойчев – Габровчето, Христо Петров, Тодор Кирков, Станю Гъдев, Димитър Тодоров – Димитрото;
- *Военни дейци* – ген. Николай Столетов, Сюлейман паша;
- Общо шестдесет и осем души. Част от тях са с прояви в повече от една област.

Образите им са представени със снимки или рисунки, за които Мартинов ползва различни източници. За образа на йеросхимонах Спиридон (авторът на „История во кратце о болгарском народе славенском“, 1792 г.) той се позовава върху публикация на Асен Василиев („Трем на българското възраждане“, 1936 г.), но с условие, че последният не е отбелязал рисунката-портрет на габровския книжовник, измислена ли е или е действителна. Чрез дългогодишния директор на габровската библиотека Петър Стоев е осигурена снимка на частното училище на Братованца, което в първите десетилетия на XIX век дава грамотност на габровчета-

та. За портрета на учителя Никола Стефанов, който записва името си с опита за организиране на въстание в Габрово през 1862 г., Ал. Мартинов е изразил благодарност на жителя на с. Саботковци, Габровско (родното място на „стар(ия) бунтар“ и „другар на Раковски още от 1841 г.“) П. Гатев. Същевременно с това той заявява невъзможността да намери портрет на Спиридон Н. Палаузов (историк и общественик), като пояснява, че за „този голям българин още не е написана прилична биография, а той заслужава това“. Освен в основния текст, Ал. Мартинов разширява и пояснява фактите около дейността на посочените имена в „Бележки“-те. Чрез значимата им дейност авторът утвърждава и причините за просперитета в развитието на Габрово⁹.

„Със стегнатата и последователна композиция“, „отлично съчетание между текст и образи“, „умело вплетени и на подходящите места“ – от всичко това „личава подробно познаване на историята“ на Габрово. Така във в-к „Известия“ от 12 октомври 1940 г. Добрин Ст. Петков определя значението и приноса на книгата. Според него тя е „една прослава на Габрово“, излязла „под блестящото перо“ на учителя по български език от Механотехническото училище Александър Мартинов. И добавя, че „националното съзнание е основната нишка на книгата и същевременно спойката на отделните части, които съдържа“. В статията, публикувана по повод отпечатването ѝ, изданието е дефинирано още като „албум-история на града ни“, „ценна научна книга“, „възторжена апология“ с текст, написан на „лек, стегнат, подвижен, изразителен и цветист стил“. Д. Ст. Петков счита, че книгата е „искрена, вярна възхвала“ на Габрово, в която авторът е „събрал и представил в образи всичко, каквото е въздействало“ върху „въздигането“ на Габрово и каквото е дало то за Българското възраждане. И обобщава, че „Габрово през Възраждането“ е книга „нещо повече от сухо научно изложение на фактите“. Въпреки „въдъхновено“-то му слово, тя се чете като „историческа повест“, защото „не се отклонява“ от „строго научната истина“.

Александър Мартинов сам финансира нейното издаване, макар че се обръща към „богати частни лица“, проявявали щедрост, към „няколко заможни организации“. За този негов доброволен акт е необходимо не само „умението на автора, примерното му трудолюбие и упорита воля за творчество“. Издаването на книга, каквато е тази на Ал. Мартинов, е „най-трудно за превъзможване“, тъй като такива краеведски издания „не

⁹ **Василиев, А.** Трем на българското възраждане. София: печ., Книпеграф“, 1936, с. 3; **Мартинов, Ал.** Габрово през Възраждането..., с. 13 – 22, 28 – 30, 33 – 37, 41 – 42, 44 – 51, 55 – 59, 63, 65 – 68, 76, 78, 91, 93 – 95, 100 – 103, 106 – 114, 116, 119 – 125, 129, 135, 138, 139.

намират широк пласмент“ – бележи авторът на статията. И според него той (Мартинов) е „извършил най-голям подвиг“, чрез решението си сам да я отпечата¹⁰.

Със свои средства Ал. Мартинов издава и втората си книга – за благодетеля д-р Никола Василиади. Той е сред значимите имена на дарители, които чрез икономическия си просперитет изявяват своята взаимопомощ и благотворителност в полза на българското общество. Според Мартинов, по-малката популярност на Никола Василиади спрямо благодетеля на Габровското училище – Васил Априлов, се дължи на това, че „смисълът на завета му не бе навреме протълкуван, оценен и изпълнен“, както и на ограничените сведения за неговия живот. Първият биограф на дарителя определя Василиади като един от двата големи „гранитни стълба“ на дарителството. С единия (Васил Априлов) започва епохата, а другият (Никола Василиади) „достойно я завършва“. Като характеризира личността му, авторът отбелязва, че „се отличава с напредничавост на духа“, с любознателност, която е „негово вродено качество“ и присъщо на габровци, а стремежът му към просвета „произтича от едно съзнание за всеобща необходимост“. Воден от това съзнание, Василиади подпомага младите българи да се развиват просветно като съдейства „да бъдат изпращани в странство ученолюбиви младежи, които да издигнат културно“ и народа ни¹¹.

Най-напред върху страниците на в. „Известия“ от м. март 1931 г. се популяризира съдържанието на завещанието на благодетеля Василиади и габровци узнават за проблемите по неговото реализиране¹². Първи, който с методите на историческата наука пише за Никола Василиади, е историкографът на Габрово д-р Петър Цончев. В кратка биографична скица през 1934 г. той представя обществената му дейност и воля да завещае имот и средства за развитие на техническото образование чрез създаване на професионално училище в Габрово, родния край на своя баща¹³. През 1939 г., а впоследствие през 1940 г. Мартинов също пише за Никола Василиади като представя различни моменти от живота му. Първият му текст за него е във в. „Известия“ от 21 октомври 1939 г., където е публикувана статията му „Къде се е учил Д-р Никола Василиади“¹⁴. Той коментира

различни версии относно обучението му по медицина, базирайки се на източници като в. „Славяни“ от 1882 г. Тук е поместена дописка от Габрово по повод смъртта му, като са отбелязани европейските университети, в които Василиади учи. Ползва и „Държавен вестник“ – броеве от 1880–1882 г., с публикувани в него списъци на завършилите медицина в чужбина българи, между които и Никола Василиади¹⁵. Година по-късно Мартинов включва обширен текст за него в „Габрово през Възраждането“, чрез който го представя не само като част от „дългата верига образи на народопросветни дейци-дарители“ от Габрово, но в няколко страници разказва за неговия произход, образование, обществена ангажираност, като човек намерил „своята идейна среда“ и с „безшумна“-та си дейност е „погледнал отвъд синора на своята епоха“. В този свой труд той включва за първи път портрет на благодетеля, две снимки на училището – новата и настоящата сграда, завършена през 1932 г., проект за окончателния му архитектурен вид¹⁶. Тези негови първи публикации са добра база за надграждане и създаване на една цялостна биография.

Никола Василиади е роден в Букурещ през 1822 г. (1820 е годината, която сочи П. Цончев), където най-вероятно към 1800 г. или първите десетилетия на XIX век (както предполага д-р П. Цончев) във Влашко се преселва бащата Васил Георгиев, принуден да потърси по-добри икономически условия след опожаряването на Габрово от войските на Капудан Хюсеин паша през м. декември 1798 г. Медицинско образование получава в няколко европейски университета – Атина, Париж, Берлин и Пиза. Реализира своята лекарска практика основно в Букурещ и една година (1878 г.) в гр. Дупница, Княжество България. Създава приятелства и връзки с известни дейци на българската емиграция в Румъния – Евлоги Георгиев, д-р Петър Протич, Ив. Ев. Гешов, д-р Георги Атанасович, част от които са свързани с изпълнение на завещанието му. Обществената му дейност е насочена към набирането на доброволци за Кримската война (1853–1856 г.). Той е един от главните дейатели на Добродетелната дружина, организацията материално подпомогнала образованието на млади българи, както и българската емиграция за реализация на нейните революционни изяви през 50–60-те години на XIX век¹⁷.

Моралните и материалните начинания за благотворителност намират достойна проява в поредния дарителски жест на д-р Никола Василиади, който завещава значителна част от състоянието си за откриването на „по-

¹⁰ Петков, Д. Една прослава на Габрово. // Известия. Год. XVIII, 1940 г., № 42, с. 2 – 3.

¹¹ Мартинов, Ал. Д-р Н. Василиади. Живот–Дело–Завет..., Предговор, с. 25.

¹² Попов, М. Град Габрово и Фонда „Д-р Василиади“. Правоотношения и задължения. // Известия. Год. VII, 1931 г., № 53, с. 1 – 3.

¹³ Цончев, П. Из общественото и културно минало на Габрово. София: печ.

„Художник“, 1934, с. 670 – 672.

¹⁴ Мартинов, Ал. Къде се е учил Д-р Никола Василиади. // Известия, год. XVII, 1939 г., № 42, с. 1 – 2.

¹⁵ Държавен вестник. Год. I, 1880 г., № 25; год. III, 1881 г., № 11; год. IV, 1882 г., № 7.

¹⁶ Мартинов, Ал. Габрово през Възраждането..., с. 59 – 62.

¹⁷ Пак там; Енциклопедия Дарителството. Дарителските фондове и фондации в България 1878–1951 г.. Том 1. Николова, В., Стоянова, Р. (съст.). София: Съюз на българските фондации и сдружения, 2000, с. 216 – 217.

литехническо или занаятчийско школо“ в Габрово. Макар да е характерна проява на възрожденската ни епоха, тя впечатлява всеки българин-патриот. Този акт на благотворителност е в основата на намерението на Ал. Мартинов да изготви и публикува систематизирано изследване за живота и дейността на благодетеля. Тъй като „субективната преценка на съвременниците е заличила“, според Мартинов, част от делата на видния българин, а „непосредствено най-близкото поколение е позволило под влияние на тази преценка да избледнее образът на Василиади“, първият му биограф се заема със задачата да извади „от забравата“ името му.

В съответствие с благородната проява на големия възрожденски родолюбец и дарител, Ал. Мартинов предоставя на Историческия музей в Габрово няколко писма. Те са част от активна преписка и илюстрират работата му по събирането на сведения, необходими за подготвяне на биографията. Писмата, които са от периода юли 1939 – април 1942 г., са ценен източник на информация за стремежа му да подбере данни не само за многостранната дейност на д-р Н. Василиади, но и за историята на Механо-техническото училище. Неговата цел е „да долови образа на този патриот в пълнота, да потърси наследствените заложи и умствени наслоения на средата, в която живее, и като излезе от конкретните му дела, да го постави в определени исторически рамки“. В процеса на работата му по събиране на „суров материал“, Александър Мартинов търси съдействието на учители (Анатолий Лаптев¹⁸, Алекси Стойков¹⁹), пред-

¹⁸ **Анатолий Александров Лаптев** (1896 г. – неизв.) – учител и общественик. Роден в Санкт Петербург; до 1917 г. живее в Харков и Ташкент. През 1921 г. се преселва в България. Завършва технически курсове в София със специалност чертожник. От 1925 до 1929 г. работи в Техническото училище „Д-р Никола Василиади“, където през 1928 г. прави и първата в България 35-мм прожекционна киноапаратура за онагледяване на учебния процес. Следват четири години работа във Франция в заводите „Рено“ и когато през 1934 г. се завръща отново в Габрово, в продължение на още три десетилетия работи в Техническото училище като чертожник, техник, инструктор, фотограф и художник. (т. е. това е времето на учителстването на Мартинов и след това). Виж: Танев, Г., Николова, Р. Кой, кой е в Габрово. Енциклопедичен справочник. Първа част. Габрово: Издателска къща „Партньор-М“, 2004, с. 135.

¹⁹ **Алекси Стойков Алексиев** (роден 15 ноември 1873 г. в с. Енидже, Лозенградско, дн. Турция – умира 1965 г.) – учител. Завършва начално училище в родното си място, учи в третокласното училище в Одрин. Без средства за продължаване на образованието си предприема пътуване и стига до Варна. Директорът на варненската гимназия го записва в IV клас, настанява го при един от местните учители, където като домашен слуга си осигурява средства за прехрана. За отличния си успех получава стипендия от Министерството на народното просвещение и завършва Висшето училище в София (дн. СУ), със специалност математика. От 1 септември 1895 г. до 16 септември 1925 г. е учител в Априловската гимназия, където ръководи наблюденията в метеорологическата станция в гимназиалния двор, ученическият хор и оркестър. От 1925 до 1931 г. учителства в Техническото училище „Д-р Н. Василиади“. Виж: Колева, П. Априловски свод. София: БАН, 2009, с. 520.

ставители на училищната и общинска администрация, учителския съвет и директора на училището, настоятелите на Фонд „Д-р Н. Василиади“, на представител от търновската болница „Св. Св. безсребреници Козма и Дамян“, на която д-р Василиади е настоятел, и като един от членовете на ефорията се грижи за нейното стопанисване. Болницата е създадена през 1867 г. и неин първи директор е фабрикантът Стефан Карагьозов²⁰. В нея се лекува населението от Търновския регион, също и от Габрово, но ефорията (настоятелството) на тази болница и на училището към нея е в Букурещ²¹.

Писмата засягат различни страни от процеса по набавянето на документален и снимков материал, необходим за подготвянето на биографията. Те са ценен източник на информация за стремежа на Мартинов да подбере възможно най-много данни за потомъка на габровския (Гачевския) род, така и за неговото желание трудът му да бъде посветен на 120-годишнината от рождението и 60 години от смъртта на видния българин. Това архивно наследство дава възможност на специалистите да внесат определено допълнение и уточнение към шрихите от живота на този заслужил изследовател на Габрово. То е и стойностно допълнение към документалното наследство на радателя за „ползуроду“ – д-р Никола Василиади²².

Ал. Мартинов се старае да събере данни, които да осветлят всички страни от неговия живот и многостранна дейност. Още неприключил с ангажимента върху издаването на първата си книга, той започва да събира документи, да търси литература, която да го подпомогне в работата му върху биографията на д-р Василиади. Въпреки използването на материали от архивния отдел при Софийската народна библиотека, издирва

²⁰ **Стефан Недев Карагьозов** (роден 1818 г. в с. Присово, Търновско – умира 1879 г. в Търново) – индустриалец, дарител и общественик. Заедно с брат си Димитър откриват в Габрово клон на фабрика за производство на бира. Негов племенник (син на брат му Никола) е Васил Н. Карагьозов, габровски индустриалец и политик, немски вицеконсул, общественик и дарител. Със застъпничеството на Ст. Карагьозов е освободен габровският търговец Йонко Балкански, който през 1867 г. е заподозрян в участие в подготовката на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. Вж.: **Генчева, Цв., Драганова, Т., Димитров, Й.** Бележити търновци. Биографичен и библиографски справочник за дейци, родени, живели и работили във Велико Търново през XVII – XX век. София: БЗНС, 1985, с. 170; Танев, Г., Николова, Р. Кой, кой е в Габрово. Енциклопедия. Първа част. Габрово: Издателска къща „Партньор-М“, 2004, с. 119; Цонева, Д. Тайният централен български комитет – вестник „Народност“ и участието на габровци в процесите на развитието им. – В: Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869. София: РИМ–Плевен, 2000, с. 120 – 121, 123; Цонева, Д., Цонев, М. Кварталите на Габрово. Част 1. София: Фондация за българска литература. 2020, с. 222 – 223.

²¹ РИМГ6019 – Инв. № 3731, 3732, 3733, 3734, 3735-В; **Мартинов, Ал.** Д-р Н. **Василиади.** Живот–Дело–Завет..., с. 7, 35.

²² **Мартинов, Ал.** Д-р Н. Василиади. Живот–Дело–Завет..., Предговор.

още сведения за дейността на д-р Василиади като ефор на болницата в Търново и училище „Св. Кирил“ към нея. Затова той пише на 31 юли 1939 г. писмо (най-ранното датирано от съхранената преписка) до неназован в текста лекар с молба да му бъдат изпратени материали за историята на двете заведения, както и публикации в периодичния печат или в книги за историята на здравеопазването в Търново²³.

Според биографа му „животоописанието“ на Василиади е „неразривна част“ от историята на Механо-техническото училище, защото то „завършва“ неговото дело и е „най-красивото му творение“. С писмо от 27 ноември 1940 г. учителят по математика Алекси Стойков го уведомява за пратения „суров материал“ за историята на училището – без да конкретизира точното му съдържание, и изразява своето „възхищение“ от книгата му „Габрово през Възраждането“. Около две години по-късно Ал. Мартинов продължава да събира документи и илюстративен материал, за което отправя нови молби към ръководството и учителите му за съдействие. На 22 април 1942 г. учителят и фотограф Анатолий Лаптев отговаря на Мартинов относно нужните му диаграми и за необходимостта от заявление до директора да формулира причините, поради които му трябват. В един от документите – Заявление с дата 23 април 1942 г. (по това време Мартинов е учител в Първа мъжка гимназия, гр. Скопие), той се обръща към директора на Механо-техническото училище да му изпратят диаграми за успеха на учениците по класове за времето 1935–1940 г., както и диаграма, посочваща професиите на завършилите училището²⁴.

Интересно по своето съдържание е писмото му от 5 декември 1941 г., отправено до „почитаемостта настоятелство“ на фонд „Д-р Никола Василиади“ (създаден през 1885 г.²⁵) с копие до тогавашния кмет на Габрово Апостол Гъдев (декември 1938 г. – септември 1942 г.), учителския съвет на Механо-техническото училище, Министерството на търговията, промишлеността и труда. Чрез него той моли настоятелите да подпомогнат със средства издаването на биографията. Мартинов обяснява, че замислената книга ще съдържа около 150 до 180 страници основен материал, като заедно с десетина страници приложение и десетина страници илюстрации, ще има около 200 страници. В нея ще бъде включена част за историята на училището, която ще бъде озаглавена „Д-р Василиади и неговото училище“. Според него „с каквото и тържество да се почете паметта на дарителя, той все пак ще си остане неизвестен за широките народни маси

без такава книга“. Отправяйки упрек към институции и заинтересовани, Мартинов пише, че „ако делото и името на Василиади имаше всенародна известност, както на Васил Евст. Априлов, никой не би посмел да посегне на Василиадовото завещание“. С това той загатва за проблемите около реализацията му, които продължават още дълго след неговото отваряне. Затова счита, че „дългът налага на изпълнителите на завета и управителите на имота му да направят всеизвестно името на благодетеля“, с което „заслужено ще увековечат неговата памет“. Издаването на книгата ще бъде повод и ще способства за откриването на подписка за събиране на средства за паметник на д-р Н. Василиади, който да се издига в двора на училището²⁶. В писмото си Ал. Мартинов предлага разпространението и продажбата на книгата да стане с активното участие на учениците от училището. Писмото е изповед на желанието на неговия автор, трудът му, посветен на посочените две годишнини на заслужилия българин, не само да бъде материализиран чрез издаване на книга, но тя да бъде едно от средствата за популяризиране живота и делото на един от малко известните български будители. „Убеден съм – пише той в писмото си – че след десетилетия няма да се намери друг, който да се захване с такава неблагодарна работа, защото няма нищо по-неприятно за онзи, който се занимава с чиста наука, от липсата на документи и извори“²⁷.

Освен чрез писмата си, в увода към книгата той представя трудностите, които среща при нейното написване: „Но, за съжаление, тая история трябваше да набележа само в общи черти, понеже двама низки люде, чиито имена тука не искам да спомена, не ми позволиха да я проуча, като ме принудиха да напусна преждевременно въпросното училище, преди да успея да прегледам напълно архива му. И условията, при които писах книгата, не бяха много добри. Няколко пъти трябваше да прекъсвам работа поради служебни премествания или да влизам в редовете на родната войска. По-голямата част от книгата е написана при казармена обстановка: яхнал войнишкото легло; под невъобразимия шум на палави деца [...]; под звуците на своеобразна музика [...]; под смях и провикванията на хорииграчи, картоиграчи и т. н. [...]. При тези условия не може да се мисли за използване на обилна литература, която и без това е оскъдна в провинцията. Неколцина просветени люде се стараеха по всякакъв начин да ме улеснят в работата, за което им дължа дълбока признателност“. Тази своя

²³ РИМГ6019 – Инв. № 3735 – В.

²⁴ РИМГ6019 – Инв. № 3731, 3732, 3734–В; Мартинов, Ал. Д-р Н. Василиади. Живот..., с. 7.

²⁵ Енциклопедия Дарителството. Дарителските фондове и фондации в България 1878–1951 г. Том 1 ..., с. 217.

²⁶ Инициативата за днешното изграждане на паметника принадлежи на Сдружение „Фонд 200 д-р Никола Василиади“. Издигнат е в двора на днешната Професионална техническа гимназия „Д-р Никола Василиади“, а откриването му е на 19 декември 2024 г. Паметникът е дело на габровския скулптор Адриан Новаков.

²⁷ РИМГ6019 – Инв. № 3733–В.

благодарност Мартинов е изразил в Предговора на книгата, като посочва имената на тези, които го подпомагат²⁸.

Въпреки пречките, за които Мартинов споменава, въпреки ограничените възможности за ползване на документални извори и литература, книгата е издадена през 1942 г., като за отпечатването ѝ той влага отново лични средства от скромната си учителска заплата. Нейното съдържание е структурирано в единадесет части, които проследяват важни моменти от личния живот, от активната обществена и дарителска дейност на д-р Василиади: *Предговор, Личност, Произход, Образование, Член на комитетата на «старите», Настоятел (куратор) на завещани имоти, Д-р Н. Василиади благодетел, Трагична кончина, Училището, Послеслов, Показалец на собствените имена*. В книгата са приложени девет снимки (на с. Гачевци, дн. габровски квартал – родното място на бащата Васил; на Йонко Калпазанов – първия директор на училището; на сградата на старото техническо училище; на новата му сграда с проект за строителството му, вътрешен интериор на двигателната централа и училищните отделения – стругарно, леярно и монтажно), както и две диаграми (за успеха на учениците по предмети и класове в периода 1937–1938 г.; за реализирането на потомците на училището в живота)²⁹.

Както и при първата си книга Мартинов използва:

- *литературни източници* със значими автори – Г. С. Раковски. „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, преиздадена 1886 г. с предговор от З. Стоянов; Михаил Димитров и Петър Ников; Сборник „България 1000 години“, 1930 г.; Васил Златарски – Годишник на Софийския университет 1922–1923 г.; Михаил Арнаудов; Документи от политическото ни възраждане. Кн. I, 1927 г.; История на дипломатията. Москва, 1941 г.);
- *периодичен печат* – в-к „Народност“ от 1869 г., Държавен вестник от 1880–1882 г., в-к „Славяни“ от 1882 г., сп. „Родина“ от 1939 г., сп. „Искра“ год. II, кн. 8, Периодическо списание, в-к „Известия“ от 1931 и 1939 г.;
- *спомени* – на Христо К. Гачев, 74-годишен тогава, син на Василиадов братовчед;
- *архивни материали* – архива на Добродетелната дружина, на Найдено Геров, на Народната библиотека в София³⁰.

* * *

Отново във в-к „Известия“ от 5 септември 1942 г., в статия на Петър Ат. Бумов, е направен кратък анализ за значението на книгата и личността на благодетеля, посочил на „младия български народ пътя към възход“. Авторът счита, че „делото на Василиади“, който е „надраснал своята епоха“, се „изравнява с делото на Априлов. Затова той призовава, че дълг не само читателите на вестника, но и „на всеки габровец, на ефорията [настоятелството] на фонда „Д-р Василиади“, на директора и учителите от техническото училище, е да издирят гроба на д-р Василиади, да пренесат костите му и да издигнат паметник, какъвто подобава на този голям син на родината ни“. Петър Бумов характеризира изданието като „спретната книга“ от сто деветдесет и пет страници, „написана на лек, достъпен и увлекателен език“, която като първа биография на д-р Никола Василиади „не бива да липсва от библиотеката на никой габровец, а за възпитаниците на техн.[ическото] училище, трябва да бъде „библия“³¹. Книгата е преиздадена през 2021 г. от д-р Николай Колев³².

* * *

Географското положение и природните условия (планината, реката, търговските пътища) формират у габровеца хармонията от психически и физически качества, материални и културни придобивки, насочени към икономическо замогване, възможности за проява на творческите и духовни сили с подтик към народностни изяви и свободолубие. Във всичко това Ал. Мартинов намира отговора на въпроса за националните достижения на Габрово и габровци. Неговите исторически приноси отразяват не само големия му потенциал, натрупан през творческите учителски години и съхранили го като значима личност, но съдействат да се популяризира възрожденско Габрово, дори и след смъртта му на 17 януари 1993 г. в София.

²⁸ **Мартинов**, Ал. Д-р Н. Василиади. Живот–Дело–Завет. ..., 1942, Предговор.

²⁹ Пак там, с. 36, 174, 178, 180, 182 – 187.

³⁰ Пак там, с. 55, 60, 63, 65 – 68, 74, 77, 87, 89, 91, 93, 95, 99.

³¹ **Бумов**, П. Д-р Никола Василиади. // в-к Известия. Год. XX, 1942 г., № 36, с. 2–3.

³² **Мартинов**, Ал. Д-р Н. Василиади. Живот–Дело–Завет. 1822–1882. Второ издание. Преписал: д-р Николай Колев, 2021.

**ПРИНОСЪТ НА ЧЕШКИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ
ЗА УТВЪРЖДАВАНЕТО НА МИНИ „ПЕРНИК“
Инженер Франц Скричка**

Георги Радославов
историк, краевед – гр.Перник

**THE CONTRIBUTION OF CZECH SPECIALISTS
TO THE ESTABLISHMENT OF „PERNIK“ MINES
Engineer Franz Skrička**

Georgi Radoslavov
*Historian and Local Studies Researcher –
Town of Pernik*

SUMMARY

This paper introduces the work of the Czech mining engineer Franz Skrička in Bulgaria and his role in the development of the country's mining industry. He arrived in Pernik shortly after graduating from the city of Příbram, Czech Republic, where he earned his degree in mining engineering. Skrička worked in Bulgaria from 1900 to 1938 and made significant contributions to the progress and establishment of the Pernik mine.

Keywords: Czech engineer Franz Skrička, 1900–1938 г., mining industry.

* * *

На 17 август 1891 г. започва експлоатацията на каменовъглените залежи в района на Перник. В последното десетилетие на XIX и първите десетилетия на XX век пернишката мина изиграва важна роля за икономическото развитие на българската държава. Каменните въглища дълго време са основна енергийна суровина, особено за железопътния транспорт.

В края на XIX век в новоосвободена България липсват кадри – работници и инженери, няма техника и машини. Младите българи, които учат и завършват в западни университети, се броят на пръсти. Наемат се главно чужденци.

В края на XIX век в пернишката мина започват работа чешки специа-

листи – кондукторите Тома Нелиба и Франц Подраски¹. Представа за състоянието на мината добиваме от сведението, което през 1895 г. дава Тома Нелиба – австро-унгарски поданик, чех по народност. В сведението Нелиба е посочил поименно инженерите и техниците, както и общия брой на работниците – 268. Директор по това време е инж. Иван Симеонов².

През 1900 година в мина „Перник“ са назначени на работа двама чешки специалисти – Франц Скричка и Йохан Мечир³, току-що завършили минно инженерство в престижни европейски учебни заведения.

За професионалния път на инженер Франц Скричка, за просперитета на пернишката мина намираме сведения в Държавен архив – Перник: заповеди за назначение, преназначаване и уволнения, заявления за отпуск, удостоверения за стаж и трудови възнаграждения, заповеди за командировки, преписки на мината с Министерството на търговията и земеделието (МТЗ), а по-късно и с Министерството на търговията, промишлеността и труда (МТПТ). Запазено е и Решението на Върховния административен съд за уволнението на Скричка от Административния съвет⁴.

Франц Скричка е назначен на работа в пернишката мина със Заповед № 618 от 17 юли 1900 г. на Министъра на търговията и земеделието (МТЗ) Григор Начович. Тогава минният инженер Скричка е само на 25 години, току-що завършил Висока монтанистическа школа в гр. Прибрам, Чехия (т.е. Минна академия), без ден трудов стаж. Франц Скричка заема мястото на френския инженер Ф. Булине, напуснал по собствено желание. Впечатляват документите, които Скричка представя при назначаването му на работа: Свидетелство за издържан държавен изпит, Кръщелно свидетелство, Свидетелство за честност, Медицинско удостоверение. Посочени са и условията, при които минният инженер Франц Скричка е приет на работа – с годишна заплата от 4800 лева сребро, включително удръжките за данък върху занятието и др. Освен това младият чужденец има право на безплатно жилище, отопление и осветление. Пътните до местоработата са за негова сметка. От 1 август 1900 г. инженер Франц Скричка започва предаването и приемането на „работите във всички рудници, заедно с

¹ Радославов, Г. Приносът на чешките специалисти в организиране на минното дело в Перник (1895–1932). – В: Сборник статии от Националната научна конференция „Владимир Сис и България“, Хасково, 22–23 ноември 2003 г. София: изд. Стигмати, 2006, с. 343 – 351; Радославов, Г. Проучване, проектиране и изграждане на ж.п. линията София–Перник–Радомир. – В: Известия на Регионален исторически музей–Кюстендил. Т. XVI, Кюстендил, 2008, с. 207 – 216.

² ДА – Перник, ф. 1035, оп. 1, а.е. 22, л. 43.

³ За личността на инженер Йохан Мечир и изявите му като минен инженер в България засега не се намират достатъчно данни. Известно е, че той работи в мина „Перник“ до края на 1904 г.

⁴ ДА – Перник, ф. 148К, оп. 1, а.е. 187, л. 1 – 223.

всички материали, инструменти и пр. в тях“⁵, което завършва след два месеца, на 30-ти септември с.г. Според разпоредбите на мината е изработен и подписан протокол от предаващия и приемащия службата в присъствието на Директора на мината инж. Садаков и главния инженер на мината Иван Симеонов.

От личното досие, съхранено в Държавен архив – Перник, научаваме, че инженер Франц Скричка е роден на 5 март 1875 г. в с. Езернице, Моравия, че е австро-унгарски поданик, чех по народност, с католическо вероизповедание. Той собственоръчно е написал, че е завършил Висока монтанистическа школа със звание: инженер по мините. Чете български и немски езици⁶.

Инженер Франц Скричка работи в България тридесет и осем години (1900 – 1938), през които изгражда завидна професионална кариера. Започнал като начинаещ минен специалист, 25-годишният инженер достига до длъжността Технически директор на Държавни мини „Перник“, което е равностойно на заместник-директор на мината. От документите е видно, че за определен период той е замествал Главния директор на мините инж. Георги Коняров. Най-голямото му постижение и в същото време признание за способностите му като личност и професионалист е заемането на длъжността „Член на Административния съвет на мините в България“⁷.

През месец март 1901 г инж. Скричка си взема едномесечен отпуск за встъпване в законен брак. На следващата година, през месец май му се ражда първото дете – момиче, по-късно се ражда и второто му дете – момче⁸.

Според българските закони чуждите специалисти са били назначавани на работа за определен срок от нашето Народното събрание, съгласувано с държавата, от която идват. Освен това кандидатите дават предварително писмено съгласие, че желаят да останат да работят в България. Затова след изтичане на договора на инж. Франц Скричка през 1902 г. Министерството на търговията и земеделието му изпраща писмо с въпрос желяе ли да остане на работа в България. Инж. Скричка отговаря: „В отговор на почитаемото писмо на Министерството на Търговията и Земеделието от 23.IX.1902 г. имам чест да Ви съобща, че съм съгласен да остана и за идущата година 1903 на същите условия, на каквито бях досега, а именно:

със заплата 4800 лева сребро и безплатно жилище, отопление и осветление. Перник, 23.IX.1902 г. С почитание инж. Фр. Скричка“⁹. В писмо (№ 18341/8.10.1903 г.) до Директора на мината, Министерството на търговията и земеделието (МТЗ) иска информация дали инженерите Франц Скричка и Йохан Мечир ще работят и през 1904 година в Перник¹⁰.

През лятото на 1903 г. инженерите Франц Скричка, Йохан Мечир и кондукторът Тома Нелиба предлагат на главния директор на мината – инж. Иван Симеонов, да се определи светец-покровител на миньорите. Тази идея се приема от Директора, но той не одобрява покровителят да бъде Св. Прокопий, както е в Чехия, тъй като той не е популярен сред българските миньори. В преписка (23 юли 1903 г.) до МТЗ директорът на мината предлага за покровител на миньорите Св. Иван Рилски, „тъй като от битиеописанието му се знае, че той прекарва целия си живот в пещери – подземия, в каквито, може да се каже, прекарваме част от нашия живот и ние, миньорите от Перник“¹¹. На 30 юли същата година Министерството утвърждава предложението и покровител на миньорите става Св. Иван Рилски.

По предложение на инж. Скричка и на неговите сънародници – минния техник Тома Нелиба и инж. Йохан Мечир, е взето решение всяка година да се организира минен празник, свързан с покровителя на миньорите Св. Иван Рилски. Минният празник, празнуван за първи път на 1-ви ноември 1903 г., се превръща в значително събитие в живота на пернишките миньори, служители и инженери. При честванията му през годините непрекъснато се внасят нови елементи за обогатяване на съдържанието му. Утвърждава се практиката ежегодно в деня на Минния празник да се дават материални награди на изявилите се през годината миньори и специалисти за тяхната добра работа. Поощренията естествено са имали мобилизираща роля. Празникът става традиционен и е очакван не само от минните работници и служители, но и от гражданството. Той битова и до

⁹ Пак там, л. 17.

¹⁰ Пак там, л. 22 – Биографична справка; л. 1–4 – Писмо № 16765 от 23.09.1902 г. от Министерство на труда и земеделието до Директора на Мината с питане дали инж. Франц Скричка ще остане на работа; л. 15 – Писмо от 30 септември 1902 г. на инж. Скричка до Директора на Мината, с което дава съгласието си да остане на работа през следващата година; л. 17 – Архивен документ от 08.10.1903 г., с който се иска потвърждение, че двамата инженери – Франц Скричка и Йохан Мечир, ще останат на работа, л. 22.

¹¹ Сборник. 50 години мини Перникъ 1891–1941 г. София: изд. „Държавни мини“, 1941, с. 35; Георгиев, Ж.Г. История на минното дело и развитие на металургията. София: печатница „Право“, 1928, с. 201 – 205; В реферата на Жеко Георгиев (инженер в мини „Перник“) на тема: „Минните инженери в България“, е посочено, че през 1927 г. в мината работят 25 минни инженери, от които 24 са заети в производството и един – в Административния съвет. Един от тях е и инженер Франц Скричка.

⁵ Пак там, л.4,5,10.

⁶ Пак там, л. 1–3.

⁷ Пак там, л. 27. Няма точни данни, но вероятно е включен в Административния съвет през есента на 1934 г. На 4-ти август 1938 г. е освободен.

⁸ Пак там, л. 98. Промение за едномесечен отпуск за встъпване в законен брак, 5.03.1901 г.

ден днешен.

Инженер Франц Скричка прави редица нововъведения в производството. Той е уважаван от миньорите и колегите, доверява му се и Минното ръководство. През втората половина на 1903 г. по идея на чешките специалисти се приема и утвърждава миньорският девиз „Бог на помощ“. За да го популяризират и наложат сред работниците, първи инженерите и техниците от мината започват да се поздравяват помежду си с „Бог на помощ“. Миньорите също го възприемат в ежедневието си. Нещо повече, девизът се налага в живота не само в минното селище, но и в околните села. Традиционно миньорите влизат на работа в рудника с „Бог на помощ“, защото често са ставали аварии. Ръководството на мината решава девизът „Бог на помощ“ да бъде изписан на Главния вход на всяка руднична галерия. В централната част на минното селище е изградена впечатляваща арка, на която е изписан този девиз – „Бог на помощ“.

От съхранените документи е видно, че инж. Франц Скричка през 1903 г. отново е поканен да остане на работа в България¹². В писмо от 5 януари 1904 г. той дава съгласието си да продължи престоя си в Перник¹³. С уведомително писмо (№ 24662/24.10.1905 г.) инженер Франц Скричка заявява, че и през следващите три години ще работи в мината¹⁴. Въз основа на изявеното му желание, със Заповед на МТЗ (№ 7/ 19.01.1906 г.) Ф. Скричка е назначен, считано от 1 януари до края на 1908 г.¹⁵

През юни 1906 г. в Перник избухва миньорска стачка. Миньорите отказват да влязат в забоите. Тогава минното ръководство търси тяхната замяна. Със заповед № 1032 от 29.07.1906 г. (допълнена със заповед от 23-ти август) чешките специалисти, в т.ч. и инж. Ф. Скричка, са командирани в различни европейски страни да търсят минни специалисти и работници¹⁶. От Австро-Унгария пристигат квалифицирани работници.

В Службения списък, съставен на 26 ноември 1907 г., за Франц Скричка е записано: „първокласен инженер при Държавната мина „Перник“. С пълноценната и всеотдайна работа в мината той е доказал своите качества като минен инженер и има конкретен принос за просперитета на Мината“¹⁷.

Добре известна е практиката, управлението на мината да изпраща утвърдените специалисти на отговорна работа – обикновено там, където се

изисква по-голямо професионално умение и практическа подготовка. За седем години работа в мината инж. Франц Скричка показва своето отлично професионално умение и практика. Затова със Заповед № 37/14.03.1908 г. Министерството на търговията и земеделието (МТЗ) командирова инженер Франц Скричка „да завежда работите на Държавната мина Бобовдол – с право на пътни пари, но без право на дневни пари“, като същевременно му се възлага да продължи започнатите проучвания на Бобовдолския каменовъглен басейн¹⁸. Явно е, че му се отрежда сериозна роля за израстването на мина „Бобов дол“, която е съставна част от пернишката мина.

Тригодишният договор за престой в България на инж. Франц Скричка (утвърден от Народното събрание на 5 декември 1905 г.) изтича на 31 декември 1908 г. Затова Министърът на търговията и земеделието Андрей Ляпчев, съгласно член 6 от Закона за чиновниците, със Заповед № 319/24.12.1908 г. считано от 1.01.1909 г. го уволнява. С акт от 31 декември 1908 г. чешкият минен инженер предава длъжността и всички поверени му книжа и инвентар¹⁹. Така завършва първият период от професионалната кариера на инж. Ф. Скричка в пернишката мина²⁰. След напускането на Мини „Перник“ той започва работа на частна практика в мината в Тревненския балкан²¹.

Вторият период от работата му в Пернишката мина започва през есента на 1920 година. Със Заповед № 1287/07.09.1920 г. Министърът на търговията, промишлеността и труда (МТПТ) Райко Даскалов отново назначава инж. Франц Скричка в мини „Перник“. В заповедта се казва, че той е привлечен като висококвалифициран и доказал се минен специалист²². Тя гласи: „Назначавам, на място вакантно, за инженер по мините III клас при държавната мина „Перник“ Франц Скричка, бивш такъв при същата мина“²³.

Само след месец и половина от постъпването си на работа уважаваният специалист е утвърден на престижната длъжност „Поддиректор“, т.е. „Технически директор на мини „Перник“ (Заповед № 1671 от 15.09.1920 г.)²⁴. На 18 ноември 1920 г. в 8 часа сутринта инж. Фр. Скричка заема длъжността, за което се съставя изискуемият според закона акт²⁵.

През 1922 г. Министърът на търговията, промишлеността и труда

¹² ДА – Перник, ф. 148 К, оп.1, а.е. 187, л. 24 – Предписание № 18341 от 8.10.1903 г.

¹³ Пак там, л. 26 – Декларациите са подписани от Франц Скричка и от инж. Йохан Мечир.

¹⁴ Пак там, л. 27.

¹⁵ Пак там, л. 31.

¹⁶ Пак там, л. 32.

¹⁷ Пак там, л. 1–4.

¹⁸ Пак там, л. 37.

¹⁹ Пак там, л. 38, 39.

²⁰ Пак там, л. 38, 39.

²¹ Пак там, л. 42.

²² Пак там, л. 46.

²³ Пак там, л. 42.

²⁴ Пак там, л. 44, 46, 47.

²⁵ Пак там, л. 47.

(МТПТ) издава заповед (№ 247/ 16.02.1922 г.) за преместването на инж. Франц Скричка в Бобовдол и той отново става Директор на мини Бобовдол. Заповедта на министъра гласи: „Премествам в интерес на службата Поддиректора на мина „Перник“ Фр. Скричка и го назначавам за Директор на Мината „Бобов дол“, а директора на мината „Бобов дол“ – Иванов, за поддиректор на мина „Перник“²⁶.

Инженер Франц Скричка е Директор на мина „Бобов дол“ повече от година, след което със Заповед на Министъра на МТПТ Зографски (Заповед № 840/ 10.05.1923 г.) е назначен за инженер-инспектор на Западния минен район. Същевременно е командирован в мина „Перник“ „да завежда новите изучавания и работите на багерите“, без право на пътни и дневни, но с премия по 4½ стотинки на изваден и продаден тон въглища²⁷. Това е красноречиво доказателство за доверието и доказаните му качества на минен специалист.

От началото на 1923 г. до 31 май с.г. в пернишката мина се правят редица технически усъвършенствания за облекчаване труда в мините и увеличаване на производството. Със Заповед № 1051 от 8 юни 1923 г. на МТПТ инж. Франц Скричка е откомандирован, но поради желанието на директора на мината остава в Перник.

Със Заповед № 1742/30.08.1923 г. на министъра на МТПТ Цвятко Бобошевски инж. Франц Скричка е назначен за инженер-инспектор на Северния минен район в гр. Велико Търново, с предвиденото по щата възнаграждение²⁸.

Благодарение на високия професионализъм и натрупания опит в мината, „в интерес на службата“ инж. Франц Скричка е преместван от една на друга длъжност, с повишена отговорност. След около година, с нова Заповед на министър Цвятко Бобошевски (Заповед № 549/8.03.1924 г.) и по предложение на Главния директор на мини „Перник“ – инж. Богомил Радославов, инспекторът на Северния минен район инж. Франц Скричка е преназначен на вакантната длъжност „Заведущ работите на открито при Пернишката мина“²⁹. Назначението се счита от 1 март 1924 г.

С 24-то Постановление на Министерския съвет от 10.01.1925 г. се предлага на Народното събрание да се преназначи на държавна служба чехословашкият поданик инж. Франц Скричка³⁰.

Със заповед на Главния директор на мината инж. Георги Коняров (Заповед № 617/06.06.1925 г.) инж. Франц Скричка е назначен за Завеждащ

открити работи в рудник „Гладно поле“ и рудник „Куциян“³¹.

През 1928 година инж. Франц Скричка е включен в комисия от осем специалисти, между които са: техническият директор П. Колев, инженерите В. Радославов, Ж. Иванов и др. Основна задача на Комисията е да намери решение как рационално да се използват ненамерилите пласмент въглища четвърто качество. В протокола от 28 декември с.г. тя прави заключението: „Трябва да се започне брикетиране по възможност най-скоро“³².

През 1928 г. инж. Франц Скричка изиграва съществена роля при изработването на Поемните условия за построяване и инсталиране на една компактна брикетна фабрика с промивателно отделение. Разработката обхваща общо 42 страници³³. На 29.01.1930 г. (със Заповед 547/ 08.08.1929 г.) е назначена друга комисия в състав: минните инженери: Франц Скричка, В. Радославов и Н. Спелт, машинният инженер Г. Стефанов, инженер-строителят В. Богалов, арх. Б.Жабленов, електроинженер Йос. Разсукалов и началникът на контролно отделение Ил. Н. Печеняков. На Комисията е възложено да организира търг за построяване и инсталиране на една компактна брикетна фабрика³⁴.

През юни 1929 г., по време на посещение в рудник става инцидент, при който тежко е контузен Главният директор на Държавни мини „Перник“ инж. Георги Коняров. По решение на Административния съвет (Протокол № 14/21.06.1929 и Заповед № 493 от същата дата) на инж. Ф. Скричка е възложено да замества титуляра до неговото оздравяване и завръщането му на работа, с всички произтичащи от съответната длъжност права.

С решение на Административния съвет (Протокол № 15, т.1) и министерска Заповед № 565 от 16.08.1929 г. отново „се назначава досегашният директор на Материалното отделение при мините инженер Франц Скричка на длъжността „Технически директор на мините“ с предвидената по бюджета заплата и премия, считано от 5-ти август т.г.“, за което има и акт за встъпване в длъжност от 5-ти август³⁵. По-късно с решение на Административния съвет (Протокол № 3/ 25.03.1932 г.) инж. Ф. Скричка е освободен от длъжността „Технически директор“. Считано от 26 март с.г. (със Заповед 233/ 30.03.1932 г.) минният инженер Франц Скричка е назначен на нова високопоставена и отговорна длъжност – инженер по Техническите проучвания, с особено висока заплата³⁶. Само четири месеца по-късно,

²⁶ Пак там, л. 51.

²⁷ Пак там, л. 55.

²⁸ Пак там, л. 46.

²⁹ Пак там, л. 159.

³⁰ Пак там, л. 77 – 78.

³¹ Пак там, л. 171.

³² ДА – Перник, ф. 254 К, оп.2, а.е. 1, л. 1–9. Протокол на Комисията от 28.12.1928 г.

³³ Пак там, л. 1 – 42.

³⁴ ДА – Перник, ф.254 К, оп. 2, а.е. 5, л. 1 –21.

³⁵ ДА – Перник, ф.148 К, оп.1, а.е. 187, л. 40, 84.

³⁶ Пак там, л. 85.

съгласно решение на Дирекционния комитет на Мината (Протокол № 52, т.1 и Заповед № 637/03.08.1932 г.), инж. Франц Скричка е уволнен на 6 август „в интерес на службата“³⁷.

В България инж. Франц Скричка заема отговорни длъжности, изгражда завидна кариера. Той става втори по отговорност и ангажираност инженер в мини „Перник“ след Главния директор.

Високо признание за доказани професионалист и уважаван минен инженер Франц Скричка е, че за известно време той е член на най-висшия ръководен орган на Минното дело – Административния съвет (АС) на Държавните мини в България³⁸. При направените проучвания се установи, че липсва Протоколната книга от заседанията на АС за 1934 година. По косвени данни съдим, че именно през тази година той става член на Административния съвет. Проследявайки протоколните книги на АС установяваме, че първото документирано заседание с участието на Франц Скричка е от 5-ти януари 1935 година³⁹. Като член на Административния съвет инж. Франц Скричка участва в заседанието на 16 март 1935 г., на което е одобрен Проектът за построяване на жизнено важния и със стопанско значение Витошки водопровод до Перник, който трябва да доставя вода за мината и минното селище⁴⁰.

Минният инженер е част от Административния съвет на мината и през 1936 и 1937 година. На 4-ти август 1938 година е последното заседание с негово участие. От същата дата Министерският съвет на България (Постановление № 3, Протокол №110) освобождава инженер Франц Скричка от Административния съвет поради несъвместимост в службата, т.е. конфликт на интереси. Франц Скричка е недоволен и подава жалба до Върховния Административен съд в България. С решение № 126 от 17.02.1939 г. съдът отхвърля искането му за отмяна на Постановлението. Основният аргумент е, че „не е представил никакви доказателства за оборване на твърдението“, че дейността му е несъвместима със службата⁴¹.

* * *

Инж. Франц Скричка живее и работи 38 години с проблемите на минното дело в България и главно – на мини Перник. Както дългогодишният

³⁷ Пак там, л. 86 – 89.

³⁸ Административният съвет е упълномощен от Министерския съвет да администрира и ръководи цялостната работа на мината.

³⁹ ДА – Перник, ф. 148 К, оп.1, а.е. 10, л.1.

⁴⁰ ДА – Перник, ф. 148 К, оп.1, а.е. 10, л. 29 – 30.

⁴¹ ДА – Перник, ф.148 К, оп.1, а.е. 187, л. 96–97. Решение № 126 от 17.02.1939 г. на Върховния Административен съд относно молбата на Фр. Скричка за отмяна на Трето постановление на МС (взето на заседание на 4.08.1938 г., протокол № 110), с което Франц Скричка се освобождава от Административния съвет на мини Перник.

минен кондуктор Тома Нелиба, така и Франц Скричка придобива българско гражданство.

Тук преминава неговият плодотворен трудов път. Тук той живее със семейството си, тук израстват неговите две деца – момиче и момче. В България той се утвърждава като безспорен минен специалист, който има голям принос за просперитета на мини „Перник“.

ЗА ЦИНЦАРИТЕ В БРЕЗНИК

Емилия Велинова
Директор на Общински
исторически музей – Брезник

ABOUT THE TSINTSARS IN BREZNIK

Emiliya Velinova
Director of the Municipal History Museum
– Breznik

SUMMARY

The present study provides information about the presence of a Tsintsar community in the town of Breznik in the second half of the 19th and early 20th centuries. The Tsintsars, also known as Aromanians, Vlachs, or Koutsovlachs, are an ethnic group inhabiting the southern part of the Balkan Peninsula. Evidence of their presence in Breznik is provided by the Parish Register of the church „St. Petka“, which covers the period 1879–1880 and contains detailed information about baptisms, weddings and funerals, including those of people of Tsintsar origin. The register is kept in the collection of the Municipal History Museum in Breznik.

The author of this article presents memories of contemporaries of the Tsintsars and their descendants who lived in Breznik, from whom we learn about their family histories and their integration into the local Bulgarian community.

Keywords: *Tsintsars, Breznik, Aroumanians, parish register, memories, family history, integration*

* * *

Въпросът за произхода и заселването на аромъните (известни още като власи, куцовласи или цинцари) на територията на България е обект на множество научни изследвания. Те проследяват както етногенезиса на тази общност, така и нейната миграция в Европа, на Балканите и в пределите на българските земи¹.

¹ Ракшиева, С., Куманов, Г. Аромъните – познати и непознати. – В. Непознатите. Сборник с доклади и статии. Културен семинар, Пловдив, 2018. Пловдив: АСТАРТА,

Макар в съвременната колективна памет на населението от регионите Граово, Мраката и Знеполе все още да се откриват спорадични спомени за цинцарските семейства, техните имена и топоними², тези свидетелства постепенно избледняват.

Целта на настоящото изследване е да документира наличните писмени и устни източници, които дават сведения за присъствието на цинцарска общност в Брезник и нейната социално-икономическа активност през втората половина на XIX и началото на XX век.

ИЗВОРИ

Пряко доказателство за присъствието на цинцари в Брезник предоставя **Метрическата книга на църквата „Св. Петка“ в Брезник**, обхващаща периода 1879–1880 г. Книгата се съхранява във фонда на Общинския исторически музей в Брезник³. Съдържа три раздела – „Кръщения“, „Венчания“ и „Погребения“. Листовите ѝ не са номерирани, а регистрационните номера започват от 1 за всеки раздел. Подробността на записите предоставя богата информация за родословието на местното население. В нея откриваме конкретни записвания на лица с цинцарски произход.

КРЪЩЕНИЯ

В този раздел са вписани 95 кръщения, като номер 94 се повтаря два пъти. От тях, шест номера (11, 40, 46, 53, 90, 94) включват изричния запис «цинцар»:

- № 11 – Йованча (Иван), роден на 12 август 1879 г., кръстен на 18 август, син на Димитър Цинцарин и Стоянка Георева.
- № 40 – Ленка, род. 13 февруари 1880 г., баща Андон ..., майка Марица, цинцари.
- № 46 – Боянчо, род. 21 февруари 1880 г., баща Димитрия Цинцар, майка Елена.
- № 53 – Александрия, родена на 16 март 1880 г., дъщеря на Ташко Цинцар, майка Заринка, кръстница Марица Цинцарова.
- № 90 – Йордан (Юрдан), роден през ноември 1880 г., син на Миал Цинцар, кръстница Марица Димитриево-Цинцарова.
- № 94 – Гьоргия (Георги), роден на 8 ноември 1880 г., син на

2019, с. 155 – 169. Поповичъ, А. О цинцарима. Белград, 1937. Достъпен на: <https://dinitrandu.com/wp-content/uploads/2018/10/O-tsintsarima.pdf>; Вайганд, Густав. **Етнография на Македония**. Фототипно издание. София, 2008. (ETHNOGRAPHIE VON MAKEDONIEN, Geschichtlich-nationaler, sprachlich-statistischer Teil von Prof. Dr. Gustav Weigand, Leipzig, Friedrich Brandstetter, 1924) и др.

² Велев, В. Местните имена в Брезнишко. Велико Търново: Фабер, 2009, с. 71, 157, 191, 449.

³ ОИМ – Брезник, НИБ инв. № 464/12. Метрическа книга.

Янакия (Янаки) Цинцар, майка Лиса, кръстник Миал Димитрин-цинцар.

Записите съдържат следната информация: дата на раждане и кръщение, пол, име на детето, имената, прякорите и „художеството“ на родителите (професия или занятие), място на раждане, името на кръстника и подписите на свещеника, кръстника и родителите. Детайлността на информацията е от особена важност за реконструкция на родовите връзки.

ВЕНЧАНИЯ

В периода септември 1879 – ноември 1880 г. са регистрирани 17 венчания, от които две включват лица с цинцарски произход⁴. Формулярите съдържат следните граfi: дата на венчавка, име, прякор и художество (професия или занятие) на зетя; отечество на зетя; име на невестата и нейните родители; отечество на невестата; първо, второ или трето венчило; име, прякор и художество на кръстника/кръстницата; подписи на свещеник.

ПОГРЕБЕНИЯ

Сред запазените записи откриваме един случай с обозначение «цинцар» – под №22 от месец септември 1879 г. е отбелязано името Тодор Янакиев цинцар.

Поп Димитрия, поп Андон и поп Илия са свещениците, служили в църквата „Св. Петка“ в гр. Брезник в този период.

СПОМЕНИ И РОДОВИ ИСТОРИИ

На този етап от нашето проучване посочените по-горе са единствените писмени извори за заселването на цинцари в Брезник. Тези записи не изчерпват децата и семействата с цинцарски произход в гр.Брезник.

Допълнение към писмените извори намираме в десетки спомени, съхранявани в Научния архив на Общинския исторически музей в Брезник: записани от брезничани, родени през втората половина на XIX и началото на XX век – съвременници на цинцарите, заселили се в Брезник, както и преки техни наследници (деца и внуци на цинцари), живели в Брезник. Записите са направени от уредника Вера Георгиева в периода 1970–1980-те години. Тези спомени съдържат ценна информация за конкретни семейства от цинцарски произход, за тяхното заселване, социален статус, икономическа активност и наследници. Част от сведенията позво-

ляват проследяване на родовите линии до второ и трето поколение. (Виж. в Приложението таблици 1-6)

Преселниците цинцари от Северна Македония в гр. Брезник са преди всичко от селата Гопеш/Гопиш и Магарево край Битоля. От сведенията в спомените единствените цинцари първо поколение, които остават до края на живота си в Брезник, са **Янаки и Никола**. Не бихме могли да определим кои цинцари се заселват най-рано в Брезник, но със сигурност знаем, че единственото цинцарско семейство, в което и двамата са дошли от Гопеш, са **НАУМ ГЕОРГИЕВ МЕЦЕВ и неговата съпруга ГУЦА (ГЮЛКА)**.⁵ По свидетелства на дъщерята Йорданка Наумова Мецева, родителите ѝ не говорили български: „[...] Брезничани не са знаели името на майка ми, първоначално ѝ викали „невесто“, което обръщение се утвърдило и така остава до край [...]“

Наум купува турска къща, където живее с брат си Янаки⁶. Къщата на Наум и Янаки е била в съседство с къщата на Младен Калев – „голяма двуетажна“.

„[...] Спомням си за чичо Младен, той беше много добър човек. Имаше голям хамбар и даваше на селяните на заем жито, за да си посеят [...] Аз съм му дълбоко благодарна, защото в случай на нужда той винаги е подкрепял нашето семейство, кога с дърва, кога с брашно и т.н.“

Дъщерята Йорданка Мецева си спомня още:

„Баща ми се пропи и фалира. Къщата я взема Коте Кафеджийски, който я продава на Младен Калев. Чичо ми Янаки остава докрай в Брезник[...] Ние се преселихме в София. След няколко години се върнахме в Брезник аз, сестра ми и моя брат. От къщата нямаше и помен. Младен Калев я беше разрушил и направил хубав двор.“⁷

Йорданка е била на 15 години, когато баща ѝ фалира и семейството се преселва трайно в София, вероятно през 1905 г.

„Баща ми отиде да помага на двамата си братя, които държеха **ЕМИШЧИШКИ ХАН** на улица „Позитано“. Сградата беше взета под наем[...] Семействата на двамата ми чичовци живееха в Гопиш. Редува-

⁴ Под № 7 от 20 януари 1880 г. в графата «зет» е записано: **Йованча Миков, учител [Иван Паунов Миков, б.а.]**, в графата „невеста“ – **Параскева Димитрева, цинцар [дъщеря на Димитър и Стоянка, б.а.]**; венчани от поп Димитрия. Под № 14 от 16 май 1880 г. е записано: зет – **Никола Костов цинцар, невеста – Мария Зарска из Брезник, кръстник – Андрея Димитрин, свещеник – поп Андон**.

⁵ ОИМ – Брезник, НА инв. № 119–82, л. 93. В спомените си дъщерята Йорданка Наумова Мецева, родена 1890 г., пише: „Моя баща Наум е цинцарин по произход [Наум Георгиев Мецев], роден в с. Гопеш (Битоля), Македония. Избягал е от родното си село, за да не служи войник в турската армия. Имал е още трима братя: Янаки, който е дошъл при него в Брезник, и още двама, които отиват в София. Изселването на четиримата братя е по една и съща причина.“

⁶ Пак там: „Тя беше една от най-хубавите турски къщи в Брезник. Отдолу имаше мазе. Върху мазето беше етаж. Къщата ни беше голяма: състоеше се от 4 стаи и в средата – голяма ижа [кухня, б.а.] с огнище. В тази къща седяхме заедно с моя чичо Янаки.“

⁷ Пак там, л. 69.

ха се двамата братя и през година отиваха на село. След това чичовците ми си купиха къща на ул. „Брегалница“ и си доведоха семействата. След години чичо ми Кочо със семейството си се пресели в Румъния, а чичо Николовото семейство остана в България.“

Семейството на Йорданка е с малки доходи и е поддържано от брат ѝ Славе, който е бил фелдшер. Йорданка се жени за негов приятел, също фелдшер, който я издържа, и тя става акушерка⁸ „[...] (Табл. 1, 2, 3)

Чичо Янаки беше по-малък от баща ми. Той беше дошъл ерген в Брезник и първоначално се е оженил за Елисавета, дъщеря на баба Стефанка – вдовица, имаше много имот и дюкян на чаршията [...] След това имаше втора жена – Ангелина от Кошарево[...]“⁹

* * *

Други цинцари, преселили се от с. Магарево, са **БРАТЯТА ДИМИТЪР И НАУН**. (В спомените на брезничани срещаме името, изписано по три начина – Наун/ Нанун/ Ннун – б.а.).

За семейството на **ДИМИТЪР МИХАЙЛОВ** (Димитрия Цинцарин) и неговата **съпруга Стоянка** има няколко сведения в Метрическата книга, както и в спомените на брезничани, съхранявани във фонда на ОИМ – Брезник.

Първото сведение намираме в Духовното завещание (от 1886 г.) на брата на Стоянка – Иван. Той задължава брат си Коте „[...] да даде и на сестра ни Стоянка, по съпруг Димитрова, десет полуимпериали за спомен[...]“¹⁰.

В Научния архив в описанието на Цинцарския хан и род също откриваме сведения за сестрата на Коте Кафеджийски:

„[...] Димитрия се жени за Стоянка, сестра на Кота Кафеджийски [...] Димитрия и Стоянка раждат пет деца“.

„[...] Жената на по-малкия брат Димитър Михайлов е била Стоянка – сестра на Кота Кафеджийски. Оттам те получават място като зестра (на гърба на Кафеджийската къща) и си построяват голяма двуетажна къща.“¹¹ (Табл. 4)

„Михал е първият студент от Брезник, който отива да учи в Русия. На път за Батановци той бил тържествено изпратен от брезничани до Кафеджийската воденица. По-късно брат му Владо също завършва ме-

дицина. Михал е специалист по вътрешни болести, а Владо – гинеколог. И синът на Михал завършва медицина. Те се установяват в София и там практикуват. Години наред лекуват идващите от Брезник хора.“¹²

В Научния архив има запис за **фамилията на д-р Михал Михайлов**

„Баща му е Димитър Михайлов, а майка му е сестра на Кота Кафеджийски [...] Първородният им син Михал е първият студент от Брезник, който учи медицина в Русия. Неговият брат и синът му също завършват медицина.“¹³

Дъщерята на Параскева – Анисия, в своите спомени дава сведения за местонахождението на къщата на брата на Димитър:

„[...] Майка ми Параскева е дъщеря на Димитър Цинцарина – преселник от Магарево (към Битоля) и на Стоянка – сестра на Кота Кафеджийски [...] Аз бях на пет години, когато майка ми почина. Баба ми Стоянка и дядо ми Димитър умряха в София, при сина си Михал. Майка ми е имала четирима братя [...] Брат му [на Димитър, б.а.] Наун/Нанун построява по-малка къща на един етаж, която е до Класното училище“¹⁴.

За къщата на Нанун има сведения и в спомените на други брезничани:

„На Нанун – къщата му беше купена от Търса овицерката, сега на Станков, до Класното училище. На Нанун не му помня децата. До кръчмата (на местото на Военния клуб) имаше голем заграден двор [...] дюкянчета до кръчмата“¹⁵.

„[...]Къщата на Наун е била малко по-надолу, на същата улица и впоследствие я продава на Марко Мицев от с. Видрица [...] жена му е била Търса овицерката?“¹⁶

„Къщата на Нанун е сегашната сграда до Класното училище. Има двама синове: Димитър (Мита) и Георги. Съпруга на Нанун е брезничанката Вела, дъщеря на Мита Бунджулски. Двамата братя Димитър и Нанун са имали хан – известния Цинцарски хан, който се е намирал на мястото на днешната сграда „Военен клуб“. Когато поостаряват, главната работа се поема от сина на Наун – Димитър/ Мита“¹⁷.

Посочвам тези записи (съхранявани в Научния архив на музея) за локацията на къщата на Нанун, посочена от жители на гр. Брезник, които са познавали и общували с Нанун. Притежание на различни собственици, претърпяла различни трансформации, общинска собственост, днес къщата е предоставена за стопанисване и управление на музея под името

⁸ Пак там, л. 80. „По-късно останахме да живеем заедно – аз, мъжа ми, сестра ми Карамфила и майка ми. Баща ми почина на 72 години през 1912 г. Остана до края на живота си в Емишишкия хан [...] Баща ми вече знаеше български, а майка ми говореше завалено. Вкъщи винаги ни говореше по цинцарски. Почина на 80 години.“

⁹ ОИМ – Брезник, НА инв. № 119/2, с. 93; НА инв. № 21, с. 68 – 70.

¹⁰ ОИМ – Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 397/111. Духовно завещание от 03.01.1886 г.

¹¹ ОИМ – Брезник, НА инв. № 120/1, л. 117 – 118; НА инв. № 21 л. 64 – 65.

¹² ОИМ – Брезник, НА инв. № 2; НА инв. № 120/ 1, л. 117 – 118.

¹³ ОИМ – Брезник, НА инв. № 40/7, л. 62.

¹⁴ ОИМ – Брезник, НА – из спомените на Анисия, внучка на Димитрия Цинцарина.

¹⁵ ОИМ – Брезник, НА № 22, л. 147.

¹⁶ ОИМ – Брезник, НА № 21, л. 64.

¹⁷ ОИМ – Брезник, НА № 120/1, л. 117 – 118.

„Цинцарска къща“.

* * *

Друг цинцар в Брезник е Никола, баща на известния Андрешко Кафеджията – „Той държеше крѣчма“¹⁸. Никола има син Андрей и дъщеря Параскева. (Табл. 5)

„Старият дюкян е на дедо му Зара – на майка му баща. Майка му се е казвала Маца (Мария Зарска) и е от гр. Брезник. Баща му е от Гопеш, Македония и се е казвал Никола Костов. С идването си в България са били на няколко места, но не с постоянно местожителство. След това се прехвърля в София и държи там крѣчма; прехвърля се в Расник, където е бил съдържател на крѣчма. Запознава се с майка ми Маца, оженва се за нея и идва в гр. Брезник. Бил е и тук крѣчмар, но умира млад и оставя две малки деца[...]“¹⁹.

Оскъдни са сведенията за семейството на Миал Цинцарина. (Табл. 6)

ТАШКО Цинцарин

Най-малко сведения имаме за Ташко цинцарин. В метрическата книга е записано: дете – Александрия, родена на 16 март, кръстена на 17 март 1880 г., записана под № 53 1880 г. в книгата за кръщения; родители на детето – Ташко Цинцар и Заринка; кръстник Марица Димитрова Цинцарова. Подпис на свещеника поп Димитрия.

„[...] От баща си съм чувал да споменава за Ташко Цинцарин. С Ташко е свързан следния случай: баба Мария Димитрина от Брезник като мома се любела с Ташко, а я искал и Миленко Димитрин [...]“²⁰.

ИКОНОМИЧЕСКА АКТИВНОСТ И ТЪРГОВИЯ

Цинцарите в Брезник са известни като предприемачи – занаятчии, търговци, собственици на дюкяни, кафенета и ханове. Най-емблематичен е Цинцарският хан, разположен на днешното място на сградата на Военния клуб. Той е бил двуетажна сграда – на първия етаж се намирала крѣчмата и гостилницата, а на втория – помещения за нощуване.

Собственици на хана били братята Наун и Димитър Михайлови, а по-късно дейността е продължена от сина на Наун – Димитър (Мита). В допълнение към хана, те притежавали дюкяни, хамбар, фурна и стаи за

гости. Местоположението на хана (на чаршията, близо до чешмата „Кьошка“) го прави ключов търговски център в Брезнишката околия. Сградата е разрушена около 1916 г. заради градоустройствени промени. Освен като търговски обект Цинцарският хан изпълнява и социална функция – място за срещи, подслон и общуване между града и селото.

СПОМЕНИ ЗА ЦИНЦАРСКИЯ ХАН

„[...] Дедо ми Димитър държеше крѣчма (Цинцарския хан). Крѣчмата беше стара турска постройка. Той я държеше заедно с брат си, двамата бяха съдружници[...]“²¹.

„[...] Цинцарският хан беше на самата чаршия, на местото на Военния клуб [...] Входът на дюкяна беше обърнат към чаршията. От северната му страна беше чешмата „Кьошката“, а южната граничеше с пряка уличка, която водеше към конака. От другата страна на улицата беше книжарницата на Йованча Любенов, дюкяна на Мила Гъргулов[...]“²².

„[...] Наум и Димитрия били съдружници, те притежавали Цинцарския хан [...] Дюкянът бил стара турска сграда на два етаж. На първия етаж била крѣчмата с гостилницата, а на втория – стаи за нощуване. Към тази сграда имало допълнителни дюкянчета [...] Крѣчмата била посещавана от много хора от селата, облечени в кожуси и на главите агнешки калпаци. В тази крѣчма сервирали ястия, вино и ракия[...] След смъртта на Наун сградата на хана се взема от Мито Колара (зет на Джерманеви). Там му била коларската работилница. Малките дюкянчета били обуцарница на Пети конен полк, касапница на Сима Кънин“²³.

„Спомням си Цинцарския дюкян [...] Дюкяна беше отпред, отзад имаше двор, който стигаше до училищния двор и в него имаше яхър, складове (стопански сгради). Дюкянът беше на един етаж и беше на мази. Постройката беше стара, входната врата откъм чаршията беше единична. В крѣчмата се влизаше по няколко стъпала. Към сградата от левата страна [от страната на банката, б.а.] имаше още едно малко дюкянче, което беше бакалница. Държеше я под наем Йоса Вълчанов. Там се продаваха бакалски стоки. Цинцарите продаваха вино и ракия в крѣчмата, а също така продаваха вино и ракия на едро. Имаха брат в Пирот, който им изпращаше вино за тяхната крѣчма. Дюкянът им беше постлан с плочи, наоколо имаше миндери и старовремски столове, без облегалки,

¹⁸ ОИМ – Брезник, НА № 21, л. 65.

¹⁹ ОИМ – Брезник, НА № 119/2, л. 89.

²⁰ ОИМ – Брезник, НА № 22, л. 149.

²¹ ОИМ – Брезник, НА № 21, л. 67.

²² ОИМ – Брезник, НА № 21, л. 53.

²³ ОИМ – Брезник, НА № 120/1, л. 117–118.

груби дървени маси сковани от дъски, тезгях. В дъното имаше врата, която извеждаше в коридор, в който имаше три врати: двете бяха към две малки стаички, които се ползваха за спане на пътници, а може би за слуги (имаха слуги), а третата извеждаше в двора. Не помня дали са готвили ядене. В тяхната кръчма беше врелò – най-прочути бяха те, в кръчмата идваха селяни от цялата околия. След време я замести Кафеджийската кръчма [...] Собственици на дюкяна бяха Наун и Димитър Михайлови, двама братя. Наун е бил по-възрастният. Когато поостаряват главната работа се поема от сина на Наун – Димитър/Мита [...]“²⁴.

Около 1905 година Димитър и Стоянка се преместват в София, където остават до края на живота си.

„Аз купих къщата им през 1916 г. Кръчмата я дадох под наем на Сима Гигев Георгин с прислужник Мила Гъргулов [...] А къщата я дава под наем на различни хора. Един ден дойде деда Димитрия от София. Разбрах, че иска да продава къщата си [...] Цинцарския дюкян го развалиха вероятно по план на общината и след това там построиха ДНА. Цинцарите бяха големи търговци [...]“²⁵.

ЗА ДЮКЯНА НА НАУМ И ЯНАКИ МЕЦЕВИ

„Моят баща Наум е цинцарин по произход (Наум Георгиев Мецев), роден в с. Гопеш/ Битоля, Македония. Дюкянът на Наум Мецев е бил наблизо до този на Георги Колев [...] Баща ми и чичо ми Янаки са отворили бакалница на чаршията и са я държали заедно. Чичо ми е знаел български и е водел сметките. Баща ми не е знаел, защото е учил в турско училище [...] Чичо ми Янаки остава докрай в Брезник.“

Спомени на Йорданка Наумова Мецева (Иванова)²⁶

ЗА КРЪЧМАТА НА НИКОЛА ЦИНЦАР

„[...] Наследствения дюкян от Захари го е държал Никола, а баджана-кът му цинцарина Янаки е получавал наем. Дюкяна на Никола е бил на два етажа. На първия етаж са били два дюкяна, а на 2-рия етаж – две стаи и коридор. Двора е бил доста обширен и в него е имало яхър и отделна пристройка с две стаи за нощуване. Квартиранти – Мито и Димитрия Алваджийски, дошли от Радомирско, след това Крума Алваджийски, на първия етаж е държал магазин за манифактура“²⁷.

²⁴ ОИМ – Брезник, НА № 21, л. 64–65.

²⁵ ОИМ – Брезник, НА, № 21, л. 64–65.

²⁶ ОИМ – Брезник, НА № 21, с. 68–70.

²⁷ Пак там, с. 65.

ЗА КАФЕНЕТО НА АНДРЕШКО

„[...] Ние сме имали стар дюкян, който е бил на дедо ми Никола Костов от с. Гопиш, Македония – цинцарин, преселник в гр. Брезник. Той е държал кръчма [...] Моят баща, бай Андрешко, първоначално е бил шивач в София – наемен работник в големата шивачница на македонец Байкушев от Македония. Там е работил около 10 години. През 1918 г. се връща в Брезник. Отваря кафене. Жени се през 1929 г. За времето си е била разносна търговия и той е поднасял кафе по дюкяните и учрежденията. Кафенето не беше малко. Имаше десетина маси [...] Това беше занаята на баща ни и от това ни издържаше. Живеехме скромно. Имахме и 30 дка имот. Половината го даваше на изполица на Лазар Лумбаров, а другата ние я работехме. Кафето държи до 1947 г.“ (Из спомените на дъщерята на Андрешко Кафеджията – Летка Андреева Николова)²⁸

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Прегледът на наличните писмени и устни източници потвърждава присъствието на малка, но социално значима група цинцари в гр. Брезник през втората половина на XIX и началото на XX век. Макар и сравнително малобройни тези семейства демонстрират висока степен на интеграция, икономическа активност и културно присъствие в местната общност. Наличието на представители от цинцарски произход в Метрическата книга, в семейните предания и в архитектурния и търговски облик на града свидетелства за важната им роля в социалния и стопанския живот на Брезник.

СПИСЪК НА ПОИМЕННО ИДЕНТИФИЦИРАНИТЕ ЦИНЦАРИ ²⁹

1. Александрия – дъщеря на Ташко Цинцар. Родена 16.03.1880 г.
2. Андрей (Андрешко КАФЕДЖИЯТА) – син на Никола Костов – цинцар.
3. Анисия Янакиева Мецева – дъщеря на цинцарина Янаки Георгиев Мецев от втория брак с Ангелина (?) от с. Кошарево.

²⁸ ОИМ – Брезник, НА № 40–7, л. 1.

²⁹ Посочените имена не изчерпват преселниците цинцари от Северна Македония и техните наследници родени в Брезник. На този етап на базата на изворите и родовите спомени са идентифицирани посочените цинцарски фамилии.

4. Анисия Иванова Паунова (Микина) – дъщеря на Параскева и внучка на Димитрия Цинцарина.
5. Владимир Димитров Михайлов – син на Димитрия Цинцара; лекар, акушер-генеколог. Неговите деца Митко и Георги също са лекари.
6. Георгия/ Георги Янакиев – роден на 8.11.1880 г., записан под № 94 в книгата за кръщения.
7. Гуца (Гюлка) – цинцарка от Гопеш, омъжена за Наум Цинцар, също от Гопеш.
8. Димитър Цинцарина – преселник от Магарево, съпруга Стоянка Георева (сестра на Коте Кафеджийски).
9. Димитър (Мита) – син на Нанун, брат на Димитър Цинцарина.
10. Йованча (Иван Димитров Михайлов (син на Димитър Цинцарин и Стоянка).
11. Йордан (Юрдан) – роден 1880 г. в гр. Брезник, син на Миял/Миал Цинцарин.
12. Йорданка Наумова – родена в семейство на цинцари около 1890 г., дъщеря на Гуца (Гюлка) и Наум, цинцари от Гопеш.
13. Карамфилка Наумова – дъщеря на Гуца (Гюлка) и Наум, цинцари от Гопеш. Родена в гр. Брезник.
14. Летка Андреева Николова – дъщеря на Андрешко Кафеджията.
15. Ленка – дъщеря на Марица Цинцарова.
16. Любомир Димитров Михайлов – син на Димитър Цинцара.
17. Марица Цинцарска – майка на Ленка.
18. Д-р Михаил Димитров Михайлов – син на Димитър Цинцара.
19. Миал/Михал/ Цинцарин, баща на Юрдан /Йордан и Славе. Има и две дъщери.
20. Михал Янакиев Мецев – син на цинцарина Янаки Георгиев Мецев.
21. Наун/ Нанун Михайлов – брат на Димитър Цинцарина, по-голям от него.
22. Наум Георгиев Мецев – роден в с. Гопеш, по-голям брат на Янаки Георгиев Мецев.
23. Никола Костов – от с. Гопиш – цинцарин, преселник в гр. Брезник.
24. Параскева Димитрина Цинцарка – дъщеря на Димитър Цинцар и Стоянка

25. Параскева Николова – дъщеря на цинцара Никола Костов.
26. Славе Наумов Мецев – син на Наум и Гюлка, цинцари от Гопеш; фелдшер, роден в Брезник. Към 1905 г. семейството се преселва в София.
27. Симеон Георгиев Мецев – син на цинцарина Янаки Георгиев Мецев от втория му брак с Ангелина от с. Кошарево.
28. Ташко Цинцарин – баща на Александрия.
29. Янаки Георгиев Мецев – цинцар, роден в с. Гопеш.

ЗА СЛАВАТА НА ЕДИН ПОЛК – 120 ГОДИНИ ОТ ФОРМИРАНЕТО НА 25-ти ПЕХОТЕН ДРАГОМАНСКИ ПОЛК

Зденка Тодорова
журналист, писател и общественик,
град Цариброд

FOR THE GLORY OF A REGIMENT – 120 YEARS SINCE THE
FORMATION OF THE 25TH DRAGOMAN INFANTRY REGIMENT

Zdenka Todorova
Journalist, writer, and public figure,
Town of Tsaribrod

SUMMARY

As a Bulgarian born and raised in Tsaribrod, as a writer and public figure, I feel a deep obligation to honor the memory of our ancestors who fought in three wars for national unification.

In 1904, the 25th Dragoman Infantry Regiment was relocated from the town of Breznik to Tsaribrod, with the mission of guarding the border. Until 1919, the regiment and its headquarters were based in Tsaribrod. Beyond its military role, the regiment quickly became an institution that had a powerful impact on the social, cultural, and educational development of the town.

This inseparable bond continued even through the difficult years following the signing of the Treaty of Neuilly in 1919, after the end of the World War I, when Tsaribrod and its 37 villages were severed from Bulgaria and handed over to the Kingdom of Yugoslavia. The regiment was forced to leave Tsaribrod and was relocated to Slivnitsa.

Twenty years later, Tsaribrod once again became part of the Bulgarian state. But the joy of the local people lasted only four years (1941–1944). After the end of the Second World War, the Tsaribrod region was once again taken from Bulgaria and transferred to the Federal People's Republic of Yugoslavia (today the Republic of Serbia).

Yet the people of Tsaribrod continue to preserve memories, family archives,

and photographs from family albums—many of which are featured in my book “The Beloved Regiment”, published in Sofia in 2024—because heroes are never forgotten.

Keywords: 25th Dragoman Infantry Regiment, Tsaribrod town, Treaty of Neuilly 1919, the book “The Beloved Regiment”

* * *

През 2024 г. се навършиха 120 години от формирането на 25-ти пехотен Драгомански полк и изпращането му от Брезник на постоянен гарнизон в Цариброд. Това не е само престой с маршове, стрелби, военни учения и опазване на границата. В Цариброд Драгоманският полк се превръща в институция, много силно влияеща върху общественото и културно-просветното развитие на Цариброд.

За да се запозная по-задълбочено с историята на 25-ти пехотен Драгомански полк, търсих архивни материали, документи, снимки, публикации из библиотеките и архивите на България и най-вече в семейните архиви и албуми на царибродските българи. Ползвах и единствената издадена книга за полка до 2024 г.: „Драгоманци през войните 1912–1913, 1915–1918“,¹ издадена от съратниците на преживелите войните „Славни драгоманци“, както те помежду си са се наричали.

Преди пристигането на полка в Цариброд е имало само една войскава дружина от 14-ти Македонски полк.² Двадесет и пети пехотен Драгомански полк е пряк наследник на Първи пехотен резервен полк, формиран с Указ №8 от 1 януари 1899 г. Първи пехотен резервен полк съществува като самостоятелна войскава единица от 10 февруари 1900 г. За полка са преведени чинове от 1-ви и 6-ти пехотни полкове. Формирането на полка, който в началото е една дружина, е извършено в град Брезник и той става негов гарнизон. През месец септември 1903 г., полкът е мобилизиран поради избухването на Илинденското въстание в Македония. След завръщането му в Брезник, полкът е демобилизиран и остава в състава на първа дружина. Втора дружина на полка е формирана на 1-ви януари 1904 г. и полкът получава наименованието 25-ти пехотен Драгомански полк. Поделенията на полка са: осем строеви роти, една нестроева рота с работилница, полкови лазарет и музикална команда.

През октомври 1904 г., първа дружина с щаба на полка е преместена

¹ Мусаков, Илия. Драгоманци през войните 1912–1913, 1915–1918. София: Печатница на Армейския военно-издателски фонд, 1935.

² Отбелязано с няколко реда в: Български алманах за 1892 година. Год. I. София: [б.и.], 1892 с. 15.

на постоянен гарнизон в град Цариброд. Две години по-късно, през 1906, втора дружина също е преместена от Брезник в Царибродския полк. Оттогава до 1919 г. полкът с щаба се намира в град Цариброд.

Поради липса на казармени помещения, част от офицерите са настанени в частни квартири, другата – в бараки в село Лукавица. В периода 1907 – 1909 години Драгоманският полк се сдобива със свои казармени помещения, в които е настанен офицерският състав с помощния персонал. Към 1911 г. в казармения комплекс над Цариброд, известен до днес като „Казармите“, са построени осем полски фурни за печене на хляб, изиграли важна роля по време на мобилизациите в Балканските войни (1912–1913). В тези полкови фурни като помощен персонал работели и местни царибродчани. Това вдъхвало доверие у хората, а също така подпомагало семейните им бюджети. В казармения комплекс на полка работели още: ковачи, налбанти, шивачи, общари, готвачи, фурнаджии, дърводелци, градинари, перачи, общи работници, една част от които били от Цариброд и съседните села. В „Долната казарма“ имало театрален салон, в който Гарнизонният театър на полка изнасял свои представления, а духовият оркестър на капелмайстор Тодор Наумов³ привличал любопитната публика със свои концерти. Всяка събота и неделя оркестърът изнасял концерти пред многобройната царибродска публика в центъра на Цариброд, на т.нар. „Павилионче“ – дървен павилион с хубав външен вид и пейки в средата, за да има къде да седят музикантите.

Личният състав на полка се попълвал предимно с войници от Царибродска, Берковска и Софийска околии. В книгата „Драгоманци през войните 1912–1913, 1915–1918“ намираме ценна информация за полка:

„Настанен в Цариброд, на границата, полкът винаги живееше с мисълта, че предназначението му е да пази отечеството си и трескаво се готвеше за своята голяма задача. В казармата на Драгоманци се работеше денонощно за създаване на достойни защитници на родината [...] Резултатите от тази непрекъсната работа на Драгоманци проличаваха най-добре при летните занятия, сборните лагери и маневрите, които ежегодно се уреждаха в края на лятото, когато изпъкваше подготовката на Драгоманци и тяхната издръжливост, залог за онези победи, които по-късно окичиха челата им с вечна слава“⁴.

Тук е важно да бъдат упоменати имената на командирите на полка, които са служили в него от формирането му до принудителното му напускане на Цариброд по силата Ньойския договор през 1919 г. Това са:

Полковник Георги Касабов – служил в полка 1904 г. и 1913 г.

Полковник Иван Пачев – служил в полка 1907 – 1911 г.

Полковник Йордан Динолов – служил 1912–1913 г.

Подполковник Константин Георгиев – служил 1915 г.

Подполковник Тодор Златев – служил 1915–1916 г.

Полковник Марин Цонков – служил 1915–1918 г.

Подполковник Иван Цанев – служил 1917 г.

Подполковник Петър Коняров – служил 1917 г.

Подполковник Георги Георгиев – служил 1917–1919 г.

Полковник Иван Халачев – служил 1919 г.

За да не се забрави споменът за този славен български полк, за който през изминалите десетилетия почти нищо не се пишеше, нито се говореше в българското публично пространство, аз реших да му посветя последната си, десета книга „Любимият полк“⁵. Като българка от Западните покрайнини, родена и израснала в Цариброд, като писателка и общественичка, почувствах се задължена пред паметта на предците ни да направя нещо за този несправедливо negliжиран и умишлено забравен славен български полк.

С пристигането си в Цариброд 25-ти пехотен Драгомански полк е не само военно формирование, той много бързо се превръща в институция, а неговите офицери са безспорни авторитети. Неслучайно, когато за комендант на полка през 1907 г. е изпратен полковник Иван Пачев, хората започват да го възприемат и за неформален кмет на общината. Оттам и прозвището му „бащата“. Това бащинско отношение на офицерите към хората и обичта на царибродчани към тях е създавало онази неразривна връзка, която продължила и в трудните години след подписването на Ньойския договор. Сякаш нещастieto ги свързало още повече, надявайки се един ден пак да бъдат заедно. Това тяхно желание се сбъдва двадесет години по-късно, но за кратко. Само четири години (1941–1944) продължило спокойствието и възраждането на българите в Западните покрайнини, за да бъдат предадени отново на поредната държава, този път наречена Федеративна Народна Република Югославия. През тези четири години, през които Цариброд пак станал част от България, споменът за полка сякаш оживял. Много от някогашните офицери идвали на посещение в Цариброд, други изпращали помощи и дарения на общината, организирали културни и други прояви, с които показвали на местните българи, че не са забравени.

³ Наумова, Е. Капелмайстор Тодор Наумов. София: Македонски научен институт, 2003, с. 25.

⁴ Мусаков, Илия. Драгоманци през войните 1912–1913, 1915–1918, с. 10 – 11.

⁵ Тодорова, Зденка. Любимият полк. 120 години от формирането на 25-ти пехотен Драгомански полк и изпращането му на щабквартира в Цариброд. Първо издание. София: Мултипринт, 2024.

Има един документиран в снимки спомен за посрещането през 1941 г. на българските войски в Цариброд. Сред посрещачите са ветераните от полка, закичили на реверите си своите ордени за храброст, с които гордо маршируват по главната улица – „Чаршията“ на Цариброд. Трогателен е моментът, когато всички заедно, придружавани от ученици и граждани, отиват на Царибродските гробища, където отдават почит на починалите междуременно, техни съратници.

* * *

Така, от човек на човек, от архив на архив, от библиотека на библиотека, събирах лист по лист, спомен по спомен, снимка по снимка, документ по документ, публикация по публикация⁶ за 25-ти пехотен Драгомански полк. Оказа се, че Цариброд и Царибродско са опазили по някакъв начин ценните спомени за полка. Благодарение на тях, аз написах книгата „Любимият полк“, която беше приета с възторг от много българи в България и особено от царибродските българи. След София, на 26 юни 2024 г. беше премиерното ѝ представяне в Народната библиотека „Детко Петров“ в Цариброд, в присъствието на голям брой царибродчани и гости от България.

Книгата си нарекох „Любимият полк“, защото е книга за историческата памет, посветена на предците ни. Книга за признанието, незабравата и човешината. Книга за разбирателството между хората. За съжителството на царибродските българи с един полк, дошъл в техния град преди 120 години да охранява границата. Това е книга срещу забравата и nihilизма. Книга срещу безвремето. Книга, посветена на един славен български полк, несправедливо натикан в прашното чекмедже на историята. Книга за родолюбието, просветата, отговорността, смелостта, славата и героизма. Посветих своите 120 страници на 120-годишнината от създаването на славния 25-ти пехотен Драгомански полк, за да покажа, че за героите забрава няма.

В това начинание ми помогнаха най-вече моите съграждани от Цариброд и потомците на „Славни Драгоманци“, които ревностно пазят спомена за полка, в който в три войни са участвали техните деди и роднини. За царибродчани полкът не е минало. Той е част от духа на Цариброд, който побеждава nihilизма и родоотстъпничеството.

Исках в моята книга да има символика – 120 страници, посветени на

⁶ В-к *Български Западъ*, – бр. 6, 2/05.1942 г.; В-к *Нишава* – 22.11.1913; 04.07.1915; В-к *Нишава*, 21.05.1911 г.; В-к *Нишава*, 05.10.1912.; В-к *Братство*, Ниш, 24.04.1997 г. – Вж.: **Николов**, Б. Верди и Паганини в Цариброд. Източник „Братство“, 1997, с. 4. Електронен каталог на Регионална библиотека „Емануил Попдимитров“–Кюстендил.

120 години от създаването на 25-ти пехотен Драгомански полк. Исках да има и послание, което да е свързано с паметта. За да ни има като българи, трябва да имаме памет. А в паметта е заложено всичко – уважението ни към предците, към миналото, към героите и към нас самите. В противен случай, какво сме ние пред делата на славните българи, борили се и загинали за националното обединение на България! А „Славни Драгоманци“ са част от тях. Част от българската история и от българската бойна слава. Част от нас, днешните българи!

* * *

През тези 120 години много събития се случиха в света, в Европа и тук на Балканите.

За съжаление, след края на Първата световна война, полкът и царибродчани ще се превърнат в бежанци в собствената си държава. Заложници на един жесток международен договор, отрязал със скалпела на Ньойския диктат⁷ Цариброд с неговите 37 села. Не само Цариброд, но и Босилеградско с немалко села от Трънско и Знеполско, Кулско и Видинско. Подарил ги с лека ръка на Кралство Югославия. А в него няма място за полка. Казармите на полка в Цариброд, които са архитектурен шедевър, построени в периода между 1907–1911 г., след 1919 г. получават нов собственик. Но районът около тях до ден днешен не сменя името си! „Казармите“ – символът на 25-ти пехотен Драгомански полк – с неговия някога голям зелен парк, градини, чешми, бунари, конюшни и голям брой помощни сгради.

* * *

През 1919 г. полкът принудителното напуска Цариброд, загубвайки в суматохата и част от своя архиви го сполетява същата бежанска участ като напусналите родния си град царибродчани. Полкът – от полк става дружина, царибродчани – от българи със самочувствие стават бежанци. Полкът от Цариброд е преместен в Сливница, после в Горна баня, след това пак в Сливница, а полковата музика от Горна баня я изпращат в Дупница. Царибродските бежанци се местят от град на град, от село на село. Цариброд се превръща в глух и празен град, сирак без своя защитник – 25-ти пехотен Драгомански полк.

Написах тази книга, събирайки истории за полка, за войниците, за офицерите; за царибродчани и децата, които ходели след полка по време на неговите учения и походи; за местните хора, работили в казармите; за

⁷ **Райчевски**, Ст. Ньойският договор 1919 г.: Диктат и неизпълнени обещания, София: Български бестселър, 2010, с. 18 – 22.

полковник Иван Пачев; за капелмайстор Тодор Наумов; за поручик Николай Димков; за старши офицер Константин Иларионов, когото в Цариград идва да лекува лично Учителят Петър Дънов; за посрещането на японския генерал Ноги Марасуке на цариградската гара; за смелия капитан Атанас Веселинов, спасил знамето на полка да не попадне в ръцете на съглашенците; за младши офицер Найдено Андреев, който след 1919 г. посвещава на полка две свои стихотворения – „Драгоманци“ и „Траурният флаг“.

Написах тази книга още за младши подофицер Асен Класоберов от Цариград, починал в 4-та местна болница в София през 1916 г., недочакайки раждането на сина си Александър; за младши офицер Петър Златанов от Цариград; за загиналите драгоманци в Добруджа; за полковник Сокол Алексиев, роден в Цариград, командвал рота в полка до 7 ноември 1919 г. и безследно изчезнал след 9 септември 1944 г.; за съкратените офицери в годините след Ньойския договор, сред които е и полковник Димитър Кожухаров; за заболелите от холера войници при Чаталджа; за многото загинали драгоманци при Лакна по време на Междусъюзническата война; за Добричката епопея; за дядо Есто Йотов, който ми разказваше спомените си от Солунския фронт, сякаш вчера се беше случило всичко.

„Любимият полк“ е книга за историческата памет, книга за едни скромни, но смели хора, наричащи себе си „Славни Драгоманци“! Сякаш, предчувствайки, че не историята, а политическата конюнктура им е определила ролята на „забравени и отхвърлени чада“, те през 1935 г. с подкрепата на своя командир подполковник Илиев решават да напишат книга за бойния път и тяхната бойна слава. Днес книгата „Драгоманци през войните 1912–1913 и 1915–1918 г.“ се намира много трудно в библиотеките и архивите на България. Без нея нямаше да бъде написана и моята книга! Мълчанието, както всички можем да видим, е нарушено. За героите забора няма. Общинският съвет на град Драгоман, откъдето много българи са воювали в редиците на 25-ти пехотен Драгомански полк, на 29 ноември 2024 г. взе единодушно решение, по предложение на кмета Андрей Иванов – в центъра на града да бъде построен Паметник на „Славни Драгоманци“. Ако ни гледат отнякъде, може би от висините над нас, те – славните Драгоманци, сигурно поклащат глави и казват:

„Ех, най-после някой се е сетил за нас!“

КЛЕТВИТЕ, РУГАТНИТЕ И ПОПЪРЖАНЕТО КАТО НОСИТЕЛ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ИСТИНА

Милчо Георгиев,
етнохореолог и фолклорист,
град Перник

CURSES, OATHS, INSULTS, AND SCOLDING AS BEARERS OF HISTORICAL TRUTH

Milcho Georgiev,
Ethnochoreologist and Folklorist, Town of Pernik

SUMMARY

This report examines the use of curses, oaths, and insults in everyday life, highlighting the ways in which they are legitimized within daily social practices. It offers a detailed analysis of offensive language and traces its development in both rural and urban settings.

Keywords: curses, oaths, insults, scolding, maledictions

* * *

Откакто свят светува, човек изрича клетви, проклетия, ругатни и псувни. Но защо всъщност обиждаме, попърждаме, псуваме и кълнем? Ругатнята е тайнство, желание, послание, емоция, внасяйки селско настроение в градския живот. В днешния комерсиален и вулгарен свят често ругатните са грозни, попържанията – крехки, и като сенки изчезват при първия мрак на отиващия си ден.

В България традиционно ругатнята и сексуалната клетва се употребява предимно от мъжете, докато жените използват обикновеното кълнене, в което по същество е заложен магически характер. И едните и другите го правят поголовно, макар да съзнават, че нито ругатнята, нито клетвата, нито попържането ще помогне кой знае колко. Известна е пословицата: „Мъжки псувни и женски клетви, дърво не изсушават“. Използването

на нецензурни изрази във време на повсеместна метросексуалност от днешното младо поколение се смята за „готино“, а когато се вложи емоция в комбинация на ругатня с клетва или цинизми, „жертвата“ се чувства уязвена, смешна, унижена, прецакана. Например, когато искаш да засегнеш сексуалната ориентация, да уязвиш човек на всяка цена: „Син да ти се роди и зет да ти доведе! [...]“, „Да ти е[.]а смето [...]“, „Да даде Господ всяка да ти дава, а на тебе да не ти става! [...]“

Българите псуват най-често роднините от женски пол, а обект на ругатнята е на първо място майката и по-рядко – сестра, леля и т.н. Псувайки и кълнейки, българинът се разтоварва. Ругатните са свързани с началото на живота, а клетвите – с края му. За разлика от съседите сърби и гърци, българите не псуват на вяра, Бог или други персонажи, свързани с християнската религия. Псувните и клетвите са част от националната самобитност и наследство.

Сексуалните клетви са обидни пожелания със сексуално съдържание. В българския, в това число и във всички славянски езици, те са свързани преди всичко с идеята за началото на човешкия живот, т.е. със зачатие. Чрез сексуалната клетва, зачатие се принизява като непотребно, защото резултатът от него е изключително безполезен, а основната вина за всичко това носи майката. Псуването на майка е брутална езикова агресия. Защо българите и балканците толкова се псуват на майка и как този грозен вербален навик се разпространява? Вулгарните псувни и безбройните им модификации българите често използват просто като някакъв езиков пълнеж. Обществото е свикнало с тях, дори не ги забелязва. Ругатнята обитава улицата, има я в офисите и на работното място, където жените са принудени да търпят вулгарните шегички и са често жертва на сексуален тормоз от страна на колегите си. Вече е всекидневие и в много от модерните български домове, холове и кухни се чуват псувни и погръжания. Много жени мълчаливо толерират псуващите си съпрузи, защото смятат, че пиперливата ругатня върви с мъжа така, както салатата с гроздовата ракия. Разказването на вулгарни, на така наречените „мръсни“ вицове, има стара традиция на семейни събирания, тържества и младежки купони. Българският преход след 1989 година се оказва много мачиски, много мутренски, много силов, много тестостеронен и „мъжки“.

Ако на мнозина от нас се случва често да ругаят и псуват, това не означава автоматично, че сме възпитани лошо, имаме беден речник или пък не умеем да се контролираме. Има ситуации, в които всички го правим. При това от устата ни не може да излезе какво да е ругателство, а едно точно определено, което винаги ни идва на език в такива случаи. Например, „Мамка му“, но не и „Да му е[.]а майката“ или „Мамка ви шашава!“, „Мамка му и прасе!“ – това е най-често използваната ругатня-

възкликание по адрес на нещо, което създава неприятности (ядове), отнасящо се за животно, което проявява упорство или за човек, с който не можем да излезем на глава. Днес младото поколение ежедневно използва бруталния инструмент за вербална сексуална саморазправа чрез използването на сексуалните ругатни, показвайки своето его, нарцисизъм и ексцентричност. Принизяването и подценяването на майката получава езикова реализация и в умалителните форми: „Мамка ти“, „Мамичката ти“, „Маменцето ти“, „Мамето ти“ и много други.

Навярно сте чували и това:

- „Бах маа му!“
- „Бе, да му е[.]еш майката“ – я го виж ти! – учудване
- „Е[.]а ли го“ – не знам
- „Е[.]а ли му майката“ – не знам
- „Е[.]и се! Ш[.]й се – ще рече да се наденеш на к[.]р
- „Е[.]и му майката“ – не обръщай внимание
- „Е[.]м ти майката“ – прави каквото щеш
- „Е[.]о си е майката“ – нещата се объркаха
- „Е[.]ах му майката“ – учудване
- „Е[.]х ти майката“ – закана
- „Да си е[.]е майката“ – супер, хубаво нещо
- „Да ти го н[.]м“ – закана
- „Когато цъфнат теменугите и работите тръгнат зле, е[.]и им майката на другите и гледай ти да си добре“.
- „К‘во хубаво детенце, да му е[.]ш майката – за много хубава майка
- „Къде се учи да караш бе, задник?“
- „Мамка му“ – лека ругатня, отнасяща се при учудване, на изненада, безпомощност, на объркване.
- „Мамицата ти! Да му се не види!!!“
- „Мамка му! Бихме ги!“
- „Мамка му! Назначиха ме!“
- „Мамка му, върнах се!“
- „Мамка му, изплатих си заема!“
- „Твоята мама, къде си, ма?“
- „Псувал съм бил! Ми, кво да направя като някои хора, ме вдъхновяват!...“

В българския език много популярни са още жаргонните думи, свързани със сексуалните псувни, които винаги са свързани в съчетание с майка. Особено вулгарните псувни се получават като комбинация от глаголите навра, завра, вкарам, натикам, и др. както още предлогът „в“ и думи като

задник и пр.¹

КЛЕТВА²

Клетвата е тържествено обещание в името на нещо свято, придаващо му сакралност и истинност. В днешно време, определени обещания, казани на глас с церемониална или юридическа цел, се наричат клетви. „Кълна се“ – е полагането на клетва, за даване на тържествен обед.

Популярни клетви:

- Брачен обет (клетва за вяност)
- Военна клетва
- Хипократова клетва (клетва, полагана от лекарите за етично упражняване на медицината)
- Клетва на магистратите
- Олимпийска клетва
- Клетва в Народното събрание (на депутати, министри)

Интересно развитие са претърпели през вековете религиозните ругатни и богохулството. Навремето едно „По дяволите!“ е било достатъчно, за да обидиш човек. Днес то не прави впечатление никому.

И днес в българските клетви, а и в някои изрази все пак Бог, ангелите, че даже и светиите са се запазили и съществуват, но по-скоро, за да бъдат отправени закани или да се квалифицират деяния с негативен резултат:

- „Гръм да те удари!“
- „Да те убие Бог!“
- „Да те накаже Господ у алата!“
- „Да даде Господ да те ване камилска шуга и орлови нокти, да се чешаш и да виеш ко пес, та да се чуе чък у Петачинци, Трънско!“
- „Чумата да те тръшне!“
- „Слаб му е ангелът!“
- „Нека си блъска ангелите!“

В езикова помощ се привличат даже някои църковни церемонии:

- „Светих му водата“ или „Светих му маслото“ (= убих го).
- Фрази от типа на:
- „Да те вземат дяволите!“
 - „Проклятие! По дяволите, да му се не види!“

- „Мътните да те вземат!“
- „Да гориш в ада!“ звучат почти безобидно.

Клетвите, свързани със смъртта, са многобройни, в това отношение фразеологичната синонимия е особено добре развита:

- „Дано се засмееш под платно!“
- „Да те забулят в бяло!“
- „Под платно да те погледна!“
- „Да се изпружиш на попа между нозете!“
- „Да те вдигнат четворица!“
- „Да гушнеш букета!“
- „Да ритнеш камбаната!“
- „Свещи на глава да ти палят!“
- „Великден да не дочакаш!“
- „Чумата да те тръшне!“
- „Болест да те изяде!“
- „Бял ден да не видиш!“
- „Дано пукнеш, дано“³.

В изброените клетви се оглеждат различни моменти от християнския ритуал на погребенията. Вярва се, че те влияят осезаемо върху живота и съдбата на човека.

Клетвите биват: **родителски, чужди и собствени.**

Родителските клетви наистина са с голяма сила, защото влияят не само на децата, но на внуците, та чак до девето коляно, като вкарват поколение след поколение в един буквално омагьосан кръг, от който се излиза много трудно. Според народната вяра „*Майчината и бащината клетва стига до девето коляно*“. Кълненето от кръвни роднини е много силно, защото е сериозна победа на силите на мрака: „*Сатана успява да се намеси в едно семейство, като подбужда баща или майка да прокълнат детето си, продължителя на техния род*!“

Чуждите клетви са най-разпространени.

Собствени клетви са, когато говорим за заклеването и даваме гаранции за верността на твърденията си пред други. В Стария Завет хората са се кълнели в Бога, за да потвърдят истинността на своите думи, а днес често можем да чуем: „Кълна се в майка си, в баща си, че това е вярно [...]“, „Кълна се да остана без деца [...]“.

Ругатнята и попържането е словосъчетание с формат на „клетва“ със сексуален характер. За разлика от традиционната „клетва“, сексуалната има за цел по-скоро да обиди лицето, за което е насочена, или негови

¹ Георгиев, М. – личен архив

² Клетва: (ж.р.) – 1) Тържествено обещание, уверение в името на нещо свято. Давам клетва. Дадох клетва. 2) Зложелания, изречени към някого

³ Георгиев, М. – личен архив

близки, а не толкова за нанасяне на физическа вреда.

Днес ругатнята, нецензурните думи и неприличните жестове може да чуем и срещнем на път и под път. По пътищата се засичае и псуваме, показваме неприлични жестове с ръце и пръсти, на опашките се правим на ударени и пререждаме – псуваме, във фейсбук всеки е по лъв от другите – обиждаме и псуваме. Има ли слоеве в днешното общество, на които е позволено да ругаят? В чисто мъжките общества (казармата, затвора), където мъжете се псуват и държат арогантно едни спрямо други и това подчертава мъжкия им характер. Дали футболистите по стадионите, шофьорите по пътищата? Или може би постоянно присъстващите в селските и квартални градски кръчми са водещи в класициите в този жанр? Защо майките и бабите ругаят с думите: „*Да му се не види!*“; „*По дяволите!*“; „*Проклятие – да му се не види!*“. По какво ругатнята се родее с късата коса и пушенето? Защо да псуваш на чужд език е по-малко ефективно? Как става така, че забранените думи ни шокират, а псуването е толкова приятно?

Не по-назад са били и граовците:

Граовецът псува, когато е ядосан, когато е учуден, когато е радостен, когато иска да покаже характер. За всички ругатни и попържни, които той използва, е характерен много силният емоционален заряд. Използването на нецензурни думи е силно въздействащо, когато те са насочени по адрес на друг човек. Псува за разтуха и умиление, а за някои то си е вкоренен навик, ругатнята му е все на устата като завършек на всяка фраза. Тя може да бъде и случайно изтървана попържня от дълго таена обида. На времето по пернишките села всяка заран са се чували заканите, които овчарите и говедарите сипят към „майките“ на кравите, овцете, козите. Същото полово заклинание те отправят и към дъжда, който руква отведнъж, към тръна, на който закачва дрехата му, дори към екстрамента, който не е видял и е настъпил. Освен на всичко друго граовците псуват и на недвижим имот: „*Да е[.]а тая крива нива!*“ или на живота, който живеят: „*Да ти е[.]а и живота!*“ Днес тази чест имат шофьорите на таксита, псуването им е ритуал – дълги и цветущи псувни срещу дупките по пътя или срещу колега, изпреварващ ги неправилно, пък и по-обобщаващи тлъсти ругатни срещу властта, заявявайки своята гражданска позиция: „*На закона мамата е[.]л съм!*“.

И все пак, колкото и да го нарушаваме всеки ден, табуто си остава. Псувните и нецензурните изрази са „разрешения“ да поговорим за „ниското“, също като по време на карнавал. Но заради кризисно високото напрежение днес обществото ни се намира в перманентно полукарнавално състояние, което, естествено, ражда и повече ругатни, и нецензурни думи. Да псуваш обаче е полезно и увлекателно само ако се прави на място,

ако не се прави толкова често и ако се отчитат нюансите на ситуацията. Комплиментите не винаги са искрени [...], докато ругатнята винаги е от сърце. По повод и без повод псуваме и попържваме!!! Плюем, попържваме властта и парламента, теглим майна на немотията. Ругаем, когато нещо или някой ни ядоса много.

Ругатнята е предпочитан заместител на физическото насилие под формата на словесна обида и представлява „набиване на очи“, което ни се струва унижително. Ругатнята е предизвикателна не само с обидния си характер, а преди всичко заради специфичността на обидното съдържание. Много често съдържанието на най-вулгарните псувни са сексуални обекти, свързани с телесната долница на човешкото тяло, описани с перверзно намерение. Ругатнята е ситуация, в която въображаемо и насилствено един смисъл се натрапва по неприемлив за жертвата начин⁴. Европа се разширява, а културите се сближават. Уви, и в ругателството. В Европа, макар по-елегантно и бавно, започват да достигат до извода за ругаенето като своеобразна психотерапия. Значи и ний сме дали нещо на света...

⁴ Георгиев М. – богат личен архив на фрази, свързани с ругаенето и клетвите.

**„УЧИ И СЕ ЗАБАВЛЯВАЙ В
ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – БРЕЗНИК“
Образователни и творчески програми на музея**

Ваня Димитрова
Уредник в ОИМ – Брезник

**“LEARN AND HAVE FUN AT THE MUNICIPAL
HISTORICAL MUSEUM – BREZNIK”
Educational and Creative Programs of the Museum**

Vanya Dimitrova
Curator in Municipal Historical Museum – Breznik

SUMMARY

The Municipal Historical Museum in Breznik offers a variety of educational programs designed to engage children with Bulgaria's cultural heritage. These initiatives introduce young participants to traditional crafts, such as pottery-making on a wheel and weaving on a loom, as well as seasonal customs associated with Christmas and Easter, including baking ritual breads and dyeing eggs. Children also take part in creating New Year greeting cards.

A particularly popular activity allows students not only to explore traditional folk costumes but also to dress in them and participate in a themed fashion show.

The primary aim of these museum-educational programs is to foster a deeper understanding of local cultural traditions and history, while sparking interest among younger generations in Bulgarian heritage and national identity.

Keywords: *Municipal Historical Museum in Breznik, educational programs, children, local cultural traditions and history*

* * *

Музеите отдавна не са само сграда, в която се разглеждат експонати. Музеят днес е много повече от сбирка – той е културно-образователна среда, в която можем да трупаме знания в извънкласна среда, докато се забавляваме. Музейното образование набира все по-голяма популярност

като средство за подпомагане на училищното образование. Темата за музеите като образователна среда е много актуална. В миналото те не са били предпочитано място за придобиване на знания. Днес това не е така. През годините музеите претърпяват голяма метаморфоза и увеличават своите възможности. Повечето разполагат с добре подготвени и квалифицирани кадри, с разнообразни автентични колекции. Това дава възможност в тях да се провеждат различни образователни уроци или други педагогически форми, които грабват вниманието на аудиторията.

Музеите са ефективна образователна среда, която е различна от класната стая и е изпълнена със занимателни и образователни материали, чрез които се стимулира интересът към различни епохи от човешкото развитие. Музеите са местата, в които учениците могат да се докоснат до свидетелства от различни епохи. Да се запознаят с историята от зараждането на човечеството до днес като започнат от Античността, преминат през Средновековието и стигнат до Новото време. Всяка една от тези епохи има своето очарование и своите привърженици. Посещенията в музеите са благоприятна среда за стимулиране на ученето. Ученето е процес, в който активно се включва опитът, а музеите са подходящото за целта място, тъй като знанията, придобити в тях, се базират върху опита на миналите поколения. В музея в Брезник посетителите могат да видят колекции от предмети и от не чак толкова далечното минало. Такива, които са използвани от техните родители, баби и дядовци.

Когато работим с деца и ученици, ние в Брезнишкия музей целим:

- да представим историята на Брезник и Брезнишко;
- да покажем, че нашият музей има свой облик и собствена образователна политика, а именно – формиране на ценностно, емоционално отношение към културното наследство на града и региона;
- да поставим началото на създаване на цялостна система за работа на музея с децата и обогатяване преподаването на уроци с предмети, които са представени в музейните експозиции;
- да предоставим по един любопитен и достъпен начин връзката между музея и учениците;
- да се усети духът и връзката на миналото и настоящето;
- да запознаем учениците с образователното дело по брезнишките земи през Възраждането.

Екипът на Общински исторически музей – Брезник си поставихме педагогически задачи към учениците и участниците в програмите, с които:

- Да се създадат навици за опазване на културното наследство на родния край;
- Учениците да се запознаят с духовното и културно израстване на българското общество в периода на Възраждането и ролята на об-

разованието в живота на хората;

- Да се изтъкне ролята на учителя в просвещението на брезничани;
- Да има реално докосване до автентични образци на калем, шикалка, табелки за похвала и порицание на някогашните ученици, участниците да се опитат да прочетат стари текстове, да усетят как се пише на пясък (всички тези предмети са налични в музея);
- Да се организират различни творчески изяви на участниците, като например т.нар. „годишен изпит“, в който, по примера от Възраждането, децата да представят част от стари училищни диалози, да разсъждават върху логически задачи и да се опитат да прочетат стари текстове от възрожденските книги, съхранявани в музея.

Обобщено казано, основната задача е да се разширят знанията, а по този начин да се изгради и отговорно отношение на новите поколения към опазването и достойното оценяване на културното наследство като цяло и в частност на региона. Формиране на християнските ценности и добродетели – вяра, надежда, любов към ближния, състрадание, милосърдие, мъдрост, трудолюбие и ученолюбие, толерантност към останалите деца/хора в общността и в частност във взаимоотношенията – това са най-важните цели във възпитателно отношение, които си поставяме за постигане при децата.

Както за всяко знание, придобивано по класически или неформален начин, и в музея възпитателният елемент е особено важен. Цялостната ни образователна политика сериозно набляга на тях чрез запознаване с миналото на гр. Брезник – чрез показване на снимки, експонати от фонда на музея, разкази от краеведа Емилия Максимова за граовци. Децата/учениците се докосват до граовските носии на нашите баби и дядовци, запознават се с документи и вещи на брезнишките възрожденци, попове и учители, без които нашият град нямаше да съществува. Така внушаваме необходимостта и навика да се опазва културното наследство на родния край.

Керамичните фрагменти, които децата използват като образец за работа, са от фонда на Общински исторически музей – Брезник и са предназначени за занимания с деца. Докосвайки се до реалните експонати и информацията, която получава за отделните исторически периоди, младото поколение се запознава с древното минало и историята на Брезнишко.

Следи от човешка и материална дейност в Брезнишко има от най-дълбока древност, от праисторическата епоха, Античността и Средновековието. Открити са керамични фрагменти при теренни обхождания край праисторически селища в района на днешния град Брезник в местностите: „Гледан“, „Бабки“, „Дълбоки дол“ и „Овчаров камък“. Разнообразна антична керамика е открита край селата Красава, Гърло, Извор и в мест-

ността „Гребен“ при гр. Брезник.

В Общински исторически музей – Брезник провеждаме различни ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОГРАМИ:

Една от тези програми е „Грънчарска работилница“, която е насочена към деца от различните възрастови групи в град Брезник. Участие взимат децата от детска градина „Брезица“, СУ „Васил Левски“ и ОУ „Христо Смирненски“ в с. Ноевци, а също така деца от различни детски градини и училища от град София. Учениците и децата се запознават с един от най-древните занаяти – грънчарството. Освен на грънчарското колело, децата изработват на ръка различни по форма и големина керамични съдове от глина. За изработването им децата използват за модел снимков материал, на който са показани как са изглеждали съдове като гърнета, стомни, купи, чинии и други от различните исторически периоди. Предоставят им се и реални керамични фрагменти от дръжки, дъна и устия на съдове, които децата могат да видят и да пипнат на живо, така че тяхното въображение и вътрешно усещане да заработи, за да си представят мислено как са се трудили нашите предци в миналото.

„Хубавата керамика е въпрос на отношение, което може да се нарече нежност“. Керамиката е пластично изкуство, което развива въображението, прави ни по-спокойни, учи ни на търпение и сръчност. Помага ни да изразяваме своите мисли и чувства по един нетрадиционен начин, кара ни да се чувстваме създатели на нещо ново и изцяло наше. С работата на грънчарското колело в нашата грънчарска работилница децата/учениците и всички желаещи, които се учат да работят с глина, се научават да се стремят към съвършеното, към изящното и красивото, как нашите прадеди са изработвали в древността различните съдове от бита. Всяко докосване до глината е стремеж да го направиш по-гладко или грапаво, по-високо или ниско, по-равно, по-красиво. Когато работим с глина, ние сме искрени, глината има свойството да носи отпечатъка на нашите настроения, и вече готовата пластика (сдъче или пано) оставя скъп спомен за нас и за преживяното.

Грънчарската работилница работи с деца през цялата година, като през месец август в музея се провежда „Лятна академия“. В рамките на целия месец всяка сряда има занимания по грънчарство и рисуване с деца на различна възраст, като заниманията се осъществяват с помощта на художниците Дария и Сашо Евтимови и музейните специалисти, които помагат със своите наставления. Така се създава предразполагаща атмосфера за заниманията на децата. След всяко занимание с глина децата остават видимо доволни и взимат вкъщи направените от тях съдове. Те си тръгват и с нетърпение очакват следващото идване в музея.

Друга музейно-образователна програма, която успешно се приема с

интерес от децата, е „Открий съкровището“. Самото занимание представлява търсене на различни керамични фрагменти, намиращи се в импровизирани пясъчници, скрити на различни места в двора на музея.

Интерес представлява и програмата „ЕТНОГРАФИЯ“ – *творчески и занаятчийски занимания*:

- Работа на тъкачен стан. Тъкачеството – занаят с многовековни корени по българските земи, отвеждащи ни в далечното VI–V хилядолетие Пр. Хр. С работата на стана децата се докосват до уменията и таланта на българката в един особен вид изкуство, който до ден днешен носи духа на отминалите времена.
- Граовските традиции от миналото и колко от тях се спазват в днешни дни – беседа–разговор с краеведа Емилия Максимова.
- Фолклорните хора на Граово – урок с Яна Кираджиева.
- Граовската носия – израз на богата душевност и непрестанен стремеж към красота и изящество. Децата се впечатляват и очароват от красивите символи на граовските носии, носени от нашите баби и дядовци. Докосват се до тях като имат възможност да ги облекат и да се снимат.

КОЛЕДНО АТЕЛИЕ

- Децата научават повече за Коледа и нейните символи.
- Изработваме новогодишни и коледни картички.
- Съвместно с колегите от Националния Земеделски Музей – София децата се запознават със старите методи и инструменти за обработка, засяване и прибиране на житото.
- Месят и украсяват коледни колачета.

ВЕЛИКДЕНСКО АТЕЛИЕ

Великден е смятан за най-големия християнски празник, а яйцата са едни от основните елементи на великденската празнична трапеза. Всяка година традицията повелява яйцата да се боядисват на Велики четвъртък или Страстната събота.

- В нашето ателие учим децата на традициите, свързани с Великден, боядисваме яйца, а след това правим изложба с тях.

Интерес представлява и програмата „РИСУВАНЕ ЗА ДЕЦА/УЧЕНИЦИ“

Изобразителното изкуство е много полезно за развиване на детското въображение, пространственото мислене, възпитаване в търпение и прецизност, за усвояване на нови познания и умения.

- Провеждаме Детски пленери – рисуване на различни теми, свързани с нашия град: Граовски събор „Видовден“ (25 юни) и Духовния празник на Брезник „Св. Петка“ (14 октомври) – с художниците Даря и Сашо Евтимови.

Бъдеща образователна програма, която нашият музей смята да реализира, е „ПЪТУВАЩ МУЗЕЙ“.

Тази програма ще е насочена към ученици от IV до XII клас. Ще включва презентация „Опознай предметите в музея“ на предварително избрана тема, чрез която се пояснява значението на разнообразни артефакти от музейните фондове и експозиции, както и такива, открити при археологически разкопки. С помощта на интересни илюстрации и беседа, ние – уредниците, ще запознаем учениците с функцията на предметите и тяхното използване. Разказът ще включва още информация за мястото на откриване, което допълнително разкрива културно-историческото наследство на Брезник пред подрастващите. Тази образователна програма ще се провежда в детските градини и училищата на гр. Брезник и с. Ноевци.

Реализацията на тези програми постига основната цел – запознаване на всяко едно ново поколение с културното наследство и миналото на Брезник и Брезнишко. Важна задача е да бъде засилен интересът им към българската история и култура, да се изгради привързаност към културното наследство.

СЪБИТИЯ, ПРОВЕДЕНИ В ОИМ – БРЕЗНИК

- 1) РЕЦИТАЛ И БЕСЕДА на ученици от I и VIII клас при СУ „Васил Левски“ – Брезник, проведени февруари 2023 г. в „Класното училище“ на ОИМ–Брезник по повод 150 г. от гибелта на Апостола.
- 2) РАЗДАВАНЕ НА ГРАМОТИ на ученици за участието им в конкурса за рисунка по повод Националния празник на България 3. март (2023 г.).
- 3) РЕСТАВРАЦИЯ НА ИКОНИ – Реставраторът Христо Попконстантинов запозна нагледно учениците с това изкуство, а свещеник Михаил им разказа за символите и значението на иконите. (април 2023 г.)
- 4) ЛАЗАРОВДЕН Е! В „Класното училище“ на ОИМ–Брезник беше създаден обичаят Лазаруване. (април 2024 г.)
- 5) „ХЛЯБ НАШ НАСЪЩЕН“ – Ученици изработиха обреден хляб с помощта на гости от Националния земеделски музей – София (декември, 2024 г.).
- 6) УРОК ПО РОДОЛЮБИЕ (декември 2024 г.) – Яна Кираджиева запозна ученици от СУ „В. Левски“–Брезник с българските традиции, бит и облекло. Урокът приключи с Граовско хоро.
- 7) В ОИМ–Брезник на 30 май 2024 г. се проведе първото по рода си събитие: ТРАДИЦИЯ И МОДЕРНОСТ – РЕВЮ-ИЗЛОЖБА. Деца от Брезник демонстрираха детското облекло в Брезник от края на XIX – нач. на XX век. Облеклото беше специално създадено по образци от автентични снимки на брезничани.
- 8) По случай Духовния празник на гр. Брезник, 14 октомври 2024

г. (Петковден), пред сградата на „Военен клуб“ на ОИМ–Брезник отново оживяха реплики на ретро-костюмите на видните брезничанки Райна Кафеджийска и Ристена Миленкова, както и детското облекло от края на XIX – нач. на XX век. Беше пресъздадена и Брезнишката чаршия – с дюкяни на Микината фурна и шивашко ателие.

ТРАДИЦИЯ НА ДАРИТЕЛСТВОТО В НАЦИОНАЛНИЯ МУЗЕЙ „ЗЕМЯТА И ХОРАТА“

Светла Старирадева, Лариса Нешева
Национален музей „Земята и хората“, София

TRADITION OF DONATION IN THE EARTH AND MAN NATIONAL MUSEUM

Svetla Stariradeva, Larisa Nesheva
Earth and Man National Museum, Sofia

SUMMARY

The Earth and Man National Museum is a mineralogical museum. There are four main ways new specimens are acquired: donations, the museum's own collection, purchases, and exchanges. From the museum's establishment in 1987 until the end of 2024, the largest share of additions to the main collection has come through donations. Traditional donors include mining companies, collectors who are friends of the museum, participants in mineral exhibitions, leading scientists and their heirs, and Bulgarian geologists working across all continents. This paper presents in detail the forms of donation and highlights several key donations received over the past two years.

Keywords: museum, mineral, donation

* * *

През 1985 година Илия Делев – българин, живял и работил дълги години в Бразилия, подарява 53 гигантски кварцови кристали на Национален Дарителски Фонд „13 Века България“ с условието: „Този уникална колекция да бъде завинаги неделима и експонирана в моята родина на подходящо място, отговарящо на нейната научна и културна стойност. Следва второ дарение на гигантски кристали, скъпоценни и декоративни камъни от цял свят, които е събирал в продължение на 25 години. Това значимо дарение полага основите за създаването на Националния музей (НМ) „Земята и хората“, в който днес може да се види най-голямата колекция на гигантски кварцови кристали в света.

Инициатор и създател на музея е доц. д-р Михаил Малеев – по това време преподавател в Софийски университет „Св. Климент Охридски“

и директор на Института по приложна минералогия към БАН. Впоследствие е първи директор на музея и един от най-значимите дарители. Неговата колекция, вписана в инвентарните книги на музея, е впечатляваща и възлиза на 5009 бр. Това са образци с висока научна и музейна стойност, събирани в продължение на много години от общо 49 държави: България, Русия, Украйна, Армения, Грузия, Казахстан, Монголия, Афганистан, Китай, Япония, Северна Корея, Индия, Пакистан, Шри Ланка, Бирма, Бурунди и мн. др.

През 1986 г. Министерският съвет издава Указ за създаването на музея. Предоставена е една от сградите на военния Арсенал. Извършена е реставрация, проектантите и художниците адаптират старата 70-годишна промишлена сграда за музей. Националният дарителски фонд „13 века България“ предоставя на новоизградения музей даренията от Илия Делев образци. Сто и петдесет български и чуждестранни учени, интелектуалци, колекционери, институции, минни предприятия и фирми даряват минерални образци. Образците са групирани в 7 тематични раздела: „ГИГАНТСКИ КРИСТАЛИ“, „МИНЕРАЛИ НА ЗЕМЯТА“, „МИНЕРАЛНИ РЕСУРСИ НА ЗЕМЯТА“, „МИНЕРАЛИ НА БЪЛГАРИЯ“, „МИНЕРАЛНИ РЕСУРСИ НА БЪЛГАРИЯ“, „НОВИ МАТЕРИАЛИ“, „СКЪПОЦЕННИ И ДЕКОРАТИВНИ КАМЪНИ“.

Гигантските кристали са експонирани, сто петдесет и три витрини – подредени, и празните зали „оживяват“. На 19.06.1987 г. музеят отваря изложбените си зали за посетители.

След големите дарения от минните предприятия при създаването на музея, продължава традицията разделите „Минерали на България“ и „Минерални ресурси на България“ да се попълват с образци от българските рудници. С разрешение от управителите на предприятията ежегодно посещаваме рудниците у нас. При всяко посещение получаваме и дарения от геоложките служби. Това са интересни, редки минерални образци, събирани продължително време, понякога специално за музея.

Традиционно постъпват дарения от научни институти. Свои разработки даряват български учени и особено радостно е, когато са от млади хора. Двама от тях са д-р инж. Александър Николов и д-р Борислав Барбов от Института по минералогия и кристалография „Акад. Ив. Костов“ към БАН. Разработката на д-р инж. Александър Николов включва: бързовтвърдяващ геополимер от отпадъчна шлака и тежък геополимер от фаялитова шлака от завод „Аурубис“, гр. Пирдоп, и олекотен геополимер на базата на летяща пепел от ТЕЦ „Марица AES“, гр. Гълъбово. Дарението на д-р Борислав Барбов представлява мостри от седем *синтетични* *зоолита*, получени от въглищни пепели и пепел от оризови люспи. Двете дарения са с изключително широко практическо приложение в много области и са

принос на българските учени в развитието на екологичните технологии.

Дарители на музея станаха наследници на наши учени и изследователи. Мартин и Боян Трантееви даряват колекцията от пещерни образувания на своя баща Петър Трантеев – географ-спелеолог, поставил основите на модерната спелеология. Част от колекцията, съдържаща сто петдесет и шест инвентарни единици, може да се види в обособено пространство – зала „Петър Трантеев“.

През 2012 г. семейството на проф. д-р Иван Бонев и по-специално синът му – Камен Бонев, дарява на Националния музей „Земята и хората“ научната колекция и личен архив на своя баща. Проф. д-р Иван Бонев е световно признат авторитет, откривател в областта на минералогията и кристалографията, изследовател на Маданския руден район и откривател на нов за света минерал – манганилваит. Проф. Бонев е част от екипа, изследвал лунна проба, донесена от автоматичната станция „Луна-16“ от североизточната част на „Морето на Изобилието“ през 1970 г.

От 1991 г. музеят организира изложения на минерали три пъти годишно. Някои от постоянните участници даряват свои образци. Иван Пожаревски – дългогодишен участник в изложенията, дари ценна колекция от фасетирани сфалерити. Сфалеритът е най-разпространената цинкова руда, но изключително рядко се срещат прозрачни кристали, годни за фасетиране. Едно от малкото такива находища по света е „Шумачевски дол“ в района на Златоград. Единици са майсторите по света, които могат да направят от тази много красива, но и много трудна за фасетиране суровина, скъпоценен камък.

Гергана и Иван Митеви са от най-ранните участници в изложенията, а техният син беше малко дете. Досега са дарили 42 броя минерални образци. При свои участия в международни изложения купуват нови минерални видове, специално за музея, от Германия, Италия, Аржентина, Бразилия, Австрия, Намибия, Нидерландия, Хондурас, Канада, Норвегия, Чехия, Франция, Япония. Днес синът им Дарин – вече на 30-годишна възраст, спазвайки семейната традиция, има три дарени образци.

След откриване на facebook-страницата на музея през 2017 г., приятели от социалните мрежи, любители-колекционери, непознати за нас, с най-разнообразни професии, проявиха желание да подаряват на музея свои образци. И това дарителство се превърна в традиция. Вече осем години във временната експозиция „Нови постъпления“ присъства отделна витрина с даренията на facebook-приятели на музея.

Дарители са български геолози, работили по света за наши и чуждестранни минни компании. Последното дарение на един от тях – Даниел Маринов, включва образци от: „Брънсуйк“ № 12 в Канада, „Сантандер“ в Перу; „Рош Пина“ в Намибия; „Палабора“ в Република ЮАР; „Ефем-

чукуру“ в Турция и „Янакоча“, Перу. „Янакоча“ е най-големият рудник в Южна Америка за злато и четвърти в света. Разположен е над 3500 m надморска височина, а площта, която заема, е 251 кв. км. Друг дарител е Боян Виденов – геолог-проучвател взлаторудно находище в Зимбабве, който дари образец на златосъдържаща руда.

Получаваме нови образци от колекционери, обучавани като деца в Школата по геология и минералогия в НМЗХ. Завършил геология, а понастоящем работещ в друга сфера, Злати Златев остава голям приятел и дарител на музея. До момента е дарил петдесет и осем образци от България и чужбина.

Не са рядкост децата-дарители. Единадесетгодишният Александър Сталийски посещава музея с по-възрастен придружител. Връщат се след няколко часа, за да дари единадесет образци – част от личната си колекция. Днес неговото дарение е в Геоложкия кабинет и служи за обучаване на деца от Школата по геология и минералогия.

Образци получаваме от посетители на музея по повод други услуги, които предоставяме. Едни от последните дарения, които могат да се видят във временната експозиция „Нови минерали сезон 2023/2024 г.“, са: благороден опал от Нов Южен Уелс, Австралия, флуорит от мина „Диана Мария“, Великобритания, топази от платото Джос, Нигерия.

Броят на спомоществателите на музея непрекъснато нараства. До края на 2024 г. техният брой е **1129**. Ежегодно на 19 юни чествуваме Деня на Дарителя. Подготвя се временна експозиция „Нови постъпления“, в която се представят най-добрите образци от дарения и теренни сборове, обогатили фонда на музея през последната година. В жест на благодарност, на дарителите се връчват свидетелства за дарение.

Благодарение на дългогодишната традицията на дарителството в музея, 78% от постъпилите експонати в основен фонд и значителна част от научно-спомогателен фонд са дарени. За това музеят може да се нарече храм на дарителството.

ДЕЦАТА НА ЛЯСКОВЕЦ ОТ XIX ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК.

Градове в Западна Европа и Русия, в които са учили
лясковски дейци
(схема на Цветана Генчева)

	Градове в Русия и Западна Европа, където са учили	ЛЯСКОВСКИ ДЕЙЦИ
1	Одеса	Павел Тодоров Теодорович (до 1862), Павел Цанев Калянджи (1856), Петър Василев Оджаков (1866–1870)
2	Киев	Добри Ганчев (1876–1879), Никола Козлев, Иван Степанович Иванов (1860–1862), Цани Гинчев (1860–1862)
3	Москва	Павел Тодоров Тодорович (1862)
4	Кишинев	Никола Козлев (1848–1850)
5	Николаев	Добри Ганчев (1875)
6	Болград	Петър Караминчев
7	Галац	Петър В. Оджаков
8	Белград	Иван Хр. Касабов (1859), Недю Жеков (1863–1870), Павел Тодоров Теодорович (1858), Петър В. Оджаков (1855–1858), Калчо Пасков, Моско поп Тонев Добринов, Иван хаджи Тодоров, Цани Гинчев (1857)
9	Загреб	Коста З. Коев (1871), Моско Поптонеv Добринов
10	Виена	Иван Хр. Касабов
11	Прага	Коста З. Коев, Петър В. Оджаков, Енчо Узунов
12	Крижевац	Димо Вълчев Хранов (1871–1873)
13	Сремски Карловац	Иван Хр. Касабов, Коста Коев, Петър В. Оджаков

Деца на гурбетчи градинари, 1892 г., Ташкент, Узбекистан

Класно училище, Лясковец, 1924 г.

ТРИ ФОТОГРАФИИ С УЧЕНИЦИ ОТ РАЙОНА НА СЕЛО ОРЕШАК, ТРОЯНСКО

Ученици пред училището в мах. Баба Стана, Орешак през 1938 г., архив на МНХЗПИ – Троян, инв. номер Р 2324.

Ученици от училището в мах. Баба Стана, с учителя Димитър Казаков и тримата майстори медникари, които са изработили съдовете. Дигитален архив „Минало незабравимо“, идентификатор МНЗ_0000148.

Ученици пред училището в мах. Баба Стана. Сред тях присъства бъдещият патриарх Максим. Дигитален архив „Минало незабравимо“, идентификатор МНЗ_0000003.

Ученици от второ отделение на училището в мах. Баба Стана, 20-те години на XX век. Седнал отпред вляво Иван Енчев. Дигитален архив „Минало незабравимо“, идентификатор МНЗ_0000195.

ЖИВОТЪТ НА ДЕЦАТА В ГРАОВО ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК

Село Ярджиловци
началото на XX век.

ЦИНЦАРСКИ ФАМИЛИИ В БРЕЗНИК

Табл. 1. Семейството на Георги Мецев от село Гопеш

Табл. 2. Семейството на Наум и Гуца (Гюлка) Мецеви

Табл. 3. Семейството на Янаки Георгиев Мецев

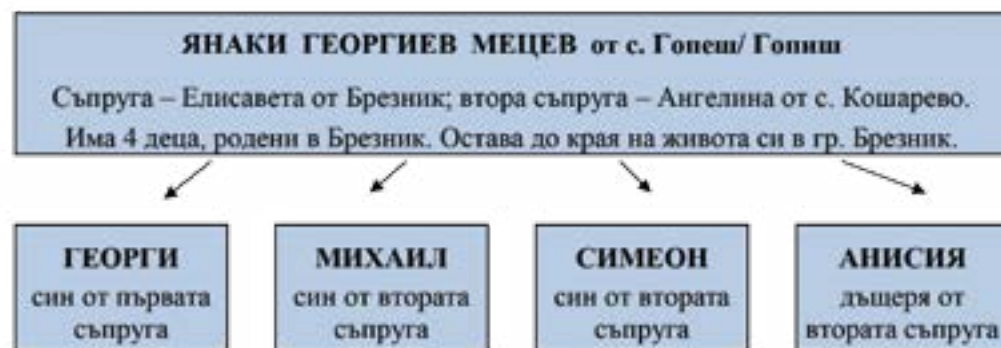

Табл. 4. Семейството на Димитрия Цинцарина и Стоянка

Таблица 5. Семейството на Никола Костов

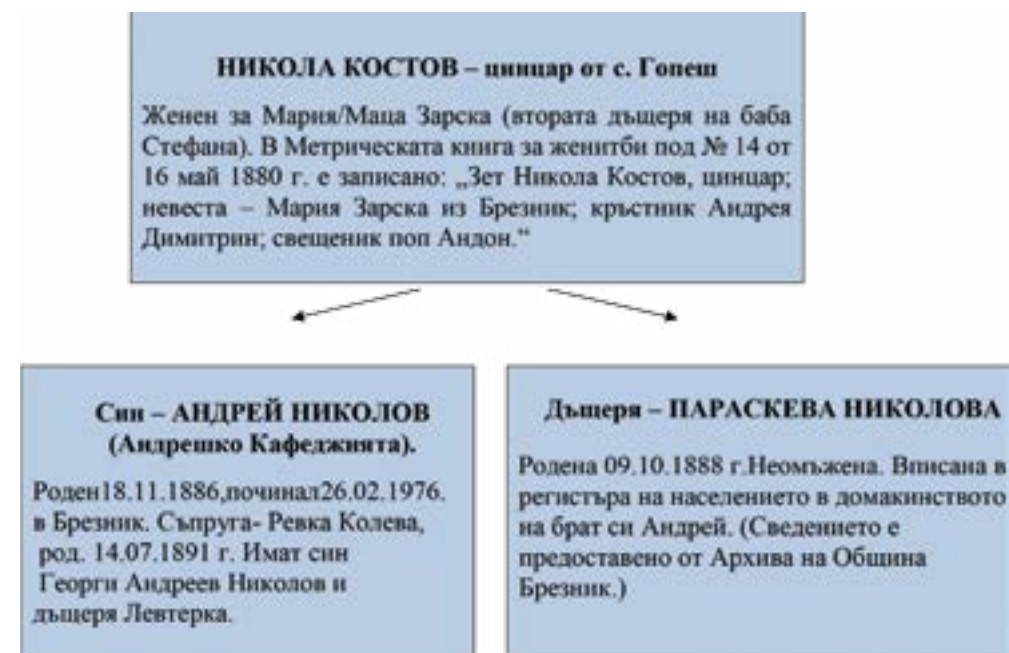

Табл. 6. Семейството на Милал Цинцарина

ЗА СЛАВАТА НА ЕДИН ПОЛК – 120 ГОДИНИ ОТ ФОРМИРАНЕТО НА 25-ти ПЕХОТЕН ДРАГОМАНСКИ ПОЛК

1. Починска картичка на Цариброд, с Паметната костница на Нешиково, построена по инициатива на полковник Иван Пачев и осветена на 2 август 1911г. (4)

3. Празник в двора на казармите на 25-и пехотен Драгомански полк в Цариброд, между 1907-1911г. (3)

5. Славни Драгоманци посрещат българската армия. Цариброд, 1941г. (3)

2. Факсимиле на корицата на книгата Драгоманци през войните 1912 1913 1915 1918, издадена през 1935г. (3)

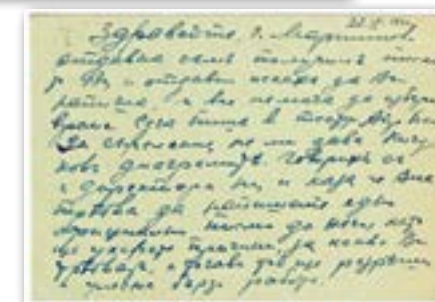
4. Царибродчани, войници от полка, на Солунския фронт, 1917г. (3)

АЛЕКСАНДЪР МАРТИНОВ – БИОГРАФИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Харалампи Мартинов 1940 г. ДА Перник, ф. 1219, оп. 1, а.е. 37, л. 1

Починска картичка от Скопие - Инв. № РИМГ6019 3731 В, л. 1 - 2.

Студентска книжка - Инв. № РИМГ6019 3730 В, л. 1, 2, 3

**„УЧИ И СЕ ЗАБАВЛЯВАЙ В ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ БРЕЗНИК – ОБРАЗОВАТЕЛНИ И ТВОРЧЕСКИ
ПРОГРАМИ НА МУЗЕЯ“**

1. Рецитал и беседа на ученици от I и VIII клас при СУ „Васил Левски“- Брезник посветен на патрона на училището.

2. Урок по родолюбие.

3. Награждаване с грамоти на ученици за участието им в Общинския конкурс за рисунка по повод 3 март.

4. Лазаровден в музея

5. Професията Реставратор - представя Хр. Попкостадинов - реставрирал иконите от фонда 6. Хляб наш насъщен - гостува НЗМ. на музея, а отец Михаил разказва за символите и значението на иконите.

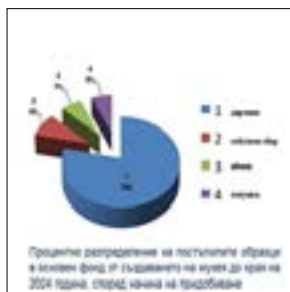

7. В ОИМ - Брезник на 30 май 2024 г. се проведе първото по рода си събитие „ТРАДИЦИЯ И МОДЕРНОСТ“. ДЕТСКОТО ОБЛЕКЛО В БРЕЗНИК В КРАЯ НА 19 СРЕДАТА НА 20 ВЕК - ревю - изложба.

8. Децата от Брезник участваха в честването на Петковден - Духовният празник на града.

ТРАДИЦИЯ НА ДАРИТЕЛСТВОТО В НАЦИОНАЛНИЯ МУЗЕЙ „ЗЕМЯТА И ХОРАТА“

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1. Даренията заемат 78% от постъпващите образци в основен фонд.
2. и 3. Образец с инв. № 001 – млечен кварц с мусковит от Бразилия; тегло 1270 кг; Дарение от Илия Делев. Преди и след експониране.
4. Дарение от „БРЕЗНИК МИНЕРАЛС“ ЕООД. Златно-полиметално орудяване в карбонатни жили, находище „Милин камък“, Брезник.
5. От колекцията на Петър Трантеев: Разклонен хеликтит от калцит, пещера в Афганистан.
6. Флуорит, мина „Диана Мария“, гр. Станхоуп, Великобритания. Дарение от Цветелина Спиридонова
7. Геополимери. Дарение от д-р инж. Александър Николов.
8. Мостри от синтетични зеолити. Дарение от д-р Борислав Барбов.
9. Златосъдържаща руда (до 20 g/t злато), гр. Кадома, Зимбабве. Дарение от Боян Виденов.

10

11

12

13

14

15

16

17

18

10. Самородно злато и фигурки от златоносни разсипи, Ихтиман. Дарение от Васко Дудевски
11. Два от редките минерални видове, дарени от Гергана и Иван Митеви.
12. Топази, плато Джос, Нигерия. Дарение от Светлин Илиев.
13. Корал, остров Суматра, Индонезия. Дарение от Цветан Терзийски.
14. Рубини, масив Рай-Из, Полярен Урал, Русия. Дарение от Светослав Петрусенко.
15. Благороден опал, Нов Южен Уелс, Австралия. Дарение от Бойчо Димитров
16. Фасетираны сфалерити, нах. „Шумачевски дол“, Златоград. Дарение от Иван Пожаревски
17. Рубин в мрамор, с. Мишевско, Джебел. Дарение от Димитър Петров и Димитър Горанко
18. Султанит (диаспор) с високо ювелирно качество, Турция. Дарение от Орлин Митев.

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ-БРЕЗНИК
mmbreznik@abv.bg

©“Известия на Общински исторически музей-Брезник”, том VI
Дизайн и предпечат Юлия Стоянова,
рекламно студио “Джули Експрес”

Издава се от Общински Исторически Музей - Брезник